

İRAN

ÇALIŞMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF IRANIAN STUDIES

CİLT: 8 SAYI: 1 2024 / VOL: 8 NO: 1 2024

E-ISSN: 2651-4370

Ümit Gedik

Anlambilimsel Boyutta Derin ve Yüzey Yapı: Mercân Fersâd'ın Evimiz Adlı Şarkı Sözlerinin Göstergeler Açısından İncelenmesi

Cafer Açar

Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da İktidar Savaşları ve Kerim Han Zend'in İktidar Yürüyüşü (1747-1763)

İbrahim Çetin & Mevlüt Akçapa

Soğuk Savaş Sonrası İran-Rusya İlişkileri: Teşvik Edici ve Sınırlandırıcı Faktörler

Elif Polat

İran'da Muhammed Rıza Şah Karşısı Liberal Muhalefet: Milliyetçi Cephe Hareketi

Hasan Akreş

Kur'an-ı Kerim ve Fasih Arapça'daki Farsça Kelimeler

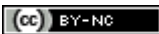

İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

The Journal of Iranian Studies

Cilt: 8, Sayı: 1, 2024
Vol: 8, No: 1, 2024

E-ISSN: 2651-4370

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

İnan Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

E-ISSN: 2651-4370

Yayın dili: Türkçe- İngilizce

İnan Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin değerlendirmesine sunulur. Gerekli görüldüğünde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi de alınır. Yazılar yayın kurulunun nihai onayıyla yayımlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap değerlendirmeleri vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

İnan Çalışmaları Dergisi

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953673

İletişim: irancalisdergi@gmail.com

Web adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

Dergide yayımlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

The Journal of Iranian Studies

İran Çalışmaları Dergisi

E-ISSN: 2651-4370

Publishing Languages: Turkish- English

The Journal of Iranian Studies is an international peer-reviewed journal published biannually. Manuscripts submitted to the journal are reviewed by the editorial board at first, and then the evaluation of two referees will be asked. When it is deemed necessary, the evaluation of a third referee will also be taken. Articles will be published with the final approval of the editorial board. The editorial board has right to accept or reject the submissions (symposium, congress news, book reviews, etc.) other than research articles without sending to the referee.

The Journal of Iranian Studies

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953673

Contact: irancalisdergi@gmail.com

Web address: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

The views expressed in The Journal of Iranian Studies bind exclusively their authors not the owner of the journal, the publisher and the editors.

Graphic-Design: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

Derginin Sahibi Ahmet Yeşil
Owner of the Journal Ahmet Yeşil

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Ahmet Yeşil

Editörler/Editors
Doç. Dr. Ahmet Yeşil
ahmetyesil@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Sakarya- Türkiye*)

Yardımcı Editörler/ Assistant Editor
Dr. Öğr. Üyesi Furkan Polat
furkan.polat@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Arş. Gör. Zana Baykal
zbaykal@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya-Türkiye*)

Arş. Gör. Recep Tayyip Gürlür
rtgurur@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya- Türkiye*)

Dr. Ar. Gör. Melih Kazdal
melihkazdal@artuklu.edu.tr
Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mardin-Türkiye
(*Mardin Artuklu University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Mardin-Türkiye*)

Dr. Menderes Kurt
kurtmndrs@gmail.com
Sakarya, Türkiye

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor
Doç. Dr. İsmail Akdoğan
ismail.akdogan@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Dil Editörü/Language Editor
Doç. Dr. İbrahim Efe
ibrahimefe@kilis.edu.tr
Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kilis-Türkiye
(*Kilis 7 Aralık University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Kilis- Türkiye*)

Alan Editörleri/Section Editors

Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi/ International Relations and Political Science

Prof. Dr. Murat Yeşiltaş
murat.yesiltas@asbu.edu.tr
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara-Türkiye
(*Social Sciences University of Ankara, Faculty of Political Science, International Relations, Ankara- Türkiye*)

İlahiyat/Theology

Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu
muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimler Anabilim Dalı.
Bolu- Türkiye
(*Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Bolu- Türkiye*)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dündar

mdundar@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Sakarya- Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Foundations of Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, Sakarya- Türkiye*)

Tarih/History

Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş

hgunes@bartin.edu.tr

Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın- Türkiye
(*Bartın University, Faculty of Letters Department of History, Department , Bartın-Türkiye*)

Dr. Öğr. Üyesi Diego Checa Hidalgo

diegoch@ugr.es

Granada Üniversitesi/ Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern Tarih Bölümü. Granada-İspanya
(*University of Granada/ Faculty of Philosophy and Letters/Department of Contemporary History. Granada-Spain*)

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. Sedat Baran

sedat.baran@batman.edu.tr

Batman Üniversitesi/İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü. Batman-Türkiye
(*Batman University, Faculty of Islamic sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Islamic Philosophy, Batman- Türkiye*)

Fars Dili ve Edebiyatı/ Persian Language and Literature

Dr. Öğr. Üyesi Nezahat Başçı

nezahatbasci@artuklu.edu.tr

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Mardin- Türkiye
(*Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department Department of Persian Language and Literature, Mardin- Türkiye*)

Türk Dili ve Edebiyatı/ Turkish Language and Literature

Doç. Dr. Gökhan Tunç

gokhantunc@anadolu.edu.tr

Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir-Türkiye

(Anadolu University, Open Education Faculty, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir- Türkiye)

Sosyoloji/ Sociology

Prof. Dr. Yusuf Adıgüzel

yusufadiguzel@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sakarya-Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Sakarya-Türkiye)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay (Uludağ Üniversitesi, Bursa-Türkiye), Prof. Dr. Süleyman Seyfi Öğün (İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Fuat Aydın (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Namir Karahalilović (Sarajevo Üniversitesi-Bosna Hersek), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahrán-İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. James D. Clark, (Nebraska Omaha Üniversitesi- Amerika).

İndeksler/Indexes

İran Çalışmaları Dergisi TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), İndeks İslamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax ve İSAM tarafından taranmaktadır.

Journal of Iranian Studies is indexed by TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), Index Islamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax and ISAM.

İnternet Platformları/Internet Platforms

OpenAIRE, CrossRef, WorldCat, Google Scholar

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın herhangi bir iletişim veya kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

DANIŞMA KURULU / *ADVISORY BOARD*

Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Abdolreza Seif (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Prof. Dr. HosseinAli Ghobadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye), Prof. Dr. Adem Çaylak (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Haşim Şahin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Namir Karahalilović (University of Sarajevo, Bosna-Hersek), Doç. Dr. Alireza Hajiyani Nezhad (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Hasan Hazrati (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Fatemeh JanAhmadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Saeed Bozorg Bigdeli (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Gholam Hosseinzadeh (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş (Bartın Üniversitesi, Bartın, Türkiye), Doç. Dr. Şahin Ahmetoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Doç. Dr. Kenan Mermer (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Sedad Dizdarevic (University of Zenica, Zenica, Bosna Hersek), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis, Türkiye), Doç. Dr. Sedat Baran (Batman Üniversitesi, Batman, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Masoud Mousavi Shafae (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Hossein Moein Abadi Bid Goli (Shahid Bahonar University of Kerman, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Mahdi Abbas Zadeh (Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Atef Abouelazm (Menoufia University, Egypt), Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahit Dündar (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Habib Kartaloğlu (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Ali Vasfi Kurt (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Seyyed Abbas Hashemi (İran İmam Humeyni Üniversitesi, Kazvin, İran), Dr. Öğr. Üyesi Mohmmad Afshin Vafaie (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Hasan Zolfagari (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Dr. Shakeel Aslam Baig (Government College Township, Lahore, Pakistan), Dr. Sylwia Surdykowska-Konieczny (University of Warsaw, Varşova, Polonya), Dr. Firuz Akhtar Lubis (Universiti Kebangsaan Malaysia, Malezya).

İÇİNDEKİLER

Editörden.....	xi
Araştırma Makaleleri	
Anlambilimsel Boyutta Derin ve Yüzey Yapı: Mercân Fersâd'ın Evimiz Adlı Şarkı Sözlerinin Göstergeler Açısından İncelenmesi <i>Ümit Gedik</i>	1-22
Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da İktidar Savaşları ve Kerim Han Zend'in İktidar Yürüyüşü (1747-1763) <i>Cafer Açar</i>	23-52
Soğuk Savaş Sonrası İran-Rusya İlişkileri: Teşvik Edici ve Sınırlandırıcı Faktörler <i>İbrahim Çetin & Mevlüt Akçapa</i>	53-79
İran'da Muhammed Rıza Şah Karşıtı Liberal Muhalefet: Milliyetçi Cephe Hareketi <i>Elif Polat</i>	81-107
Kur'ân-ı Kerim ve Fasih Arapça'daki Farsça Kelimeler <i>Hasan Akreş</i>	109-133
Kitap Değerlendirmeleri	
Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria <i>Suat Kaymak</i>	135-139
The Sacred Republic: Power and Institutions in Iran <i>Mehmet Akif Koç</i>	141-145

CONTENTS

Editor's Note xii

Research Articles

Phrase And Surface Structure in Semantic Trait: An Analysis
of Signs in Marjan Farsad's Lyrics the Song of "Our Home"
Ümit Gedik 1-22

Power Struggles in Iran After The Death of Nadir Shah Afshar
and Karim Khan Zend's March to Power (1747-1763)
Cafer Açar 23-52

Iran-Russia Relations After The Cold War:
Encouraging and Limiting Factors
İbrahim Çetin & Mevlüt Akçapa 53-79

Liberal Opposition against Mohammad Reza Shah in Iran:
Nationalist Front Movement
Elif Polat 81-107

Persian Words in The Quran and Fasih Arabic
Hasan Akreş 109-133

Book Reviews

Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria
Suat Kaymak 135-139

The Sacred Republic: Power and Institutions in Iran
Mehmet Akif Koç 141-145

EDİTÖRDEN

İran, zengin tarihi mirası ve köklü devlet geleneğinin yanı sıra, farklı kültürel dokusuyla da Ortadoğu'nun merkezi ülkelerinden biridir. Sahip olduğu bu özellikler ve tarihsel süreçte geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle İran, karmaşık bir sosyal ve siyasi yapı arz etmektedir. Özellikle 1979 yılında ülkede gerçekleşen "İslam Devrimi"yle birlikte ayrı bir kimlik kazanan İran, ilerleyen süreçte giderek artan bir ilginin odağı haline gelmiştir. Bu çerçevede siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, sosyolojiden edebiyata kadar farklı disiplinlerden akademik makaleler yayımlayan "İran Çalışmaları Dergisi", Türkiye'nin en önemli komşularından biri olan İran'ın, bilimsel ve akademik olarak daha yakından, tarafsız bir şekilde tanınması ve analiz edilmesi amacıyla katkıda bulunmak üzere faaliyetini sürdürmektedir.

Bu doğrultuda yayına hazırladığımız dergimizin 8. cildinin 1. sayısını sizlere sunmanın gururunu ve mutluluğunu yaşamaktayız. Son sayımızdan bu yana dergimize; Tarih, Edebiyat, Sosyoloji, Sanat Tarihi ve Uluslararası İlişkiler gibi farklı disiplinlerde İran konulu çalışmalar yapan akademisyen ve araştırmacılardan birçok makale değerlendirilmek üzere gönderildi. Bunlardan her biri, öncelikle İran Çalışmaları Dergisi'nin yayın ilkeleri çerçevesinde ön değerlendirmeye tabi tutuldu. Hakem ve yayın kurulu süreci sonunda beş makale ve iki kitap değerlendirmesi sizlerle buluştu.

Yeni sayımızın sizlere sunulmasına değerli çalışmalarıyla katkıda bulunan makale yazarlarımız başta olmak üzere; yayın, danışma ve hakem kurullarımıza ve yayın değerlendirme aşamasında yadsınamaz emekleri olan tüm ekibimize teşekkür ederiz. 8. cilt, 1. sayımızın sosyal bilimler alanına katkı sağlaması temennisi ile iyi okumalar dileriz.

EDITOR'S NOTE

Thanks to its rich cultural fabric and historical heritage as well as a state tradition with deep roots, Iran is one of the central countries of the Middle East. Iran has a complex socio-political structure as a result of its expansion over a wide geography throughout the course of history. After its transformation into a distinct identity with the “Islamic Revolution” that took place in 1979, the country has become the focus of increasing interest. In this context, covering a wide range of disciplines from political science to literature, “The Journal of Iranian Studies” is dedicated to publishing academic research on Iran, to contribute to the aim of reaching an objective understanding and analysis of the country as one of Turkey’s most important neighbors.

Hence, we proudly present the first volume of our eighth issue. Since our last issue, a significant number of articles from academics and researchers working on Iran in different disciplines such as History, Literature, Sociology, Art History and International Relations have been submitted to our journal. After rigorous evaluation within the framework of the publication principles of the Journal of Iranian Studies as well as thorough referee and editorial board processes, five articles and two book reviews have been presented to our readers.

We would like to especially thank the authors who contributed to our new issue with their valuable works as well as our publication, advisory, and referee boards, and our entire team for their undeniable efforts during the manuscript evaluation process. We wish you a good reading with the hope that the first volume of our eighth issue will contribute to the field of social sciences.

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 1, ss. 1-22
Geliş Tarihi: 28.10.2023
Kabul Tarihi: 16.05.2024
DOI: 10.33201/iranian.1382541
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Anlambilimsel Boyutta Derin ve Yüzey Yapı: Mercân Fersâd’ın Evimiz Adlı Şarkı Sözlerinin Göstergeler Açısından İncelenmesi*

Ümit GEDİK**

Öz

Anlamsal açıdan çok boyutluluğu barındıran müzik eserlerinde yer alan şarkı sözlerinde her bir sözcük göstergesinin sembolik karakter taşıdığı gözlemlenmektedir. Şarkı sözlerindeki sembolik karakterlere sahip bu sözcük göstergelerinin somut anlamları ile kullanılma zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu nedenle daha ziyade duygusal göstergelerin hâkim olduğu şarkı sözlerinde sanatçılar tarafından tercih edilen göstergelerin somut anlamları dışında sahip olduğu derin anlamların incelenmesi ve yorumlanması önemlidir. Bu önemle belirtilen derin anlamlar, dilbilimin alt dallarından, sözcüklerin farklı anlam boyutlarını ve bu anlamların türlerini belirlemeyi amaçlayan anlambilim ve edimbilim araştırmaları doğrultusunda analiz edilebilmektedir. Bu çalışmada, Mercân Fersâd’ın ilk albümü Mavi Çiçekler’de / Gulhâ-yî Âbî yer alan Evimiz / Hâne-yi mâ adlı şarkısında yer alan şarkı sözlerinde tercih ettiği göstergeler ve göstergelerin sahip olduğu tasarım, imgelerin anlambilim/edimbilimsel açıdan yüzey ve derin yapı boyutlarıyla analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada, “Sanatçının, Evimiz adlı şarkı sözlerinde üretmiş olduğu mesajları hangi amaca yöneliktir? Fersâd bu amaç doğrultusunda şarkı sözlerinde hangi göstergeleri tercih etmiştir?” araştırma sorularına yanıt aranacak ve şarkıda dile getirilmiş göstergeler üzerinden anlambilimsel açıdan derin yapıda hangi mesajların verilmek istendiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mercân Fersâd, Evimiz Şarkısı, Anlambilim, Derin-Yüzey Yapı, Gösterge.

* Bu çalışma, 15-18 Haziran 2023 tarihleri arasında düzenlenen ‘I. Uluslararası İran Çalışmaları Kongresi’ adlı bilimsel toplantıda tebliğ edilen özet bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, umitedik@yyu.edu.tr, Van, Türkiye, ORCID: 0000-0001-5624-1776.

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 1, pp. 1-22
Received: 28.10.2023
Accepted: 16.05.2024
DOI: 10.33201/iranian.1382541
Article Type: Research Article

Phrase and Surface Structure in Semantic Trait: an Analysis of Signs in Marjan Farsad’s Lyrics the Song of “Our Home”

Ümit GEDİK*

Abstract

It is observed that each lexical sign has a symbolic character in the lyrics of musical works that contain multidimensionality in terms of semantics. These lexical indicators with symbolic characters in song lyrics do not have to be used with their concrete meanings. For this reason, it is important to analyse the deeper meanings of the signs preferred by the artists in song lyrics, which are mostly dominated by emotional signs, apart from their concrete meanings. In line with this importance, these deep meanings can be analysed in line with semantics and pragmatics researches, which aim to determine the different meaning dimensions of words and the types of these meanings. The aim of this study is to analyse the signs preferred by Marjan Farsad in her song Our Home/ Hâne-yi mâ in her first album Blue Flowers / Gulhâ-yî Âbî and the design of the signs and images in terms of semantics/ semiotics with the dimensions of surface and phrase structure. In the study, the research questions are: “What is the purpose of the messages produced by the artist in his texts entitled Our Home? Which signs did Farsad prefer in her texts for this purpose?” will be sought and an attempt will be made to reveal what messages are intended to be conveyed in the deep structure in terms of semantics through the signs expressed in the song.

Keywords: Marjan Farsad, Our Home Song, Semantics, Phrase and Surface Structure, Sign.

---

* This study is a revised and expanded version of the abstract presented at the 1st International Congress on Iranian Studies, held between June 15-18, 2023

** Assist. Prof. , Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature, umitgedik@yyu.edu.tr, Van, Türkiye, ORCID: 0000-0001-5624-1776.

1. Giriş

Özü itibarıyla manevi bir varlık olan insanoğlu; hayatının anlamını, akışını, yaşayamadığı ancak yaşamak istediği tüm duyguları manevi bir güçle yakalamayı arzu etmektedir. Bu noktada duyguların aktarımına aracılık edebilecek önemli görevlerden biri sanata ve sanatçıya düşmektedir. Sanat ve sanatçının görevi, insana özgü olan duyguları esas alarak insanların maneviyatlarını canlandırmaktır.

Sanatçıların dünyayı algılama biçimleri birçok kimseden farklıdır. Yaşadıkları, deneyimledikleri olayları buldukları noktadan farklı bir bakış açısı ile görebilmektedirler. Yaşamın sürdürüldüğü bu dünyada her sanatçının bulunduğu nokta, sahip oldukları duygular bakımından farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle, sanatçıların ürettikleri eserlerinde tercih etmiş oldukları bütün sözcüklerin, onların sahip oldukları; mutluluk, acı, kaygı, üzüntü, korku, ümit, ümitsizlik, mutluluk vb. birçok duygunun yansımaları olduğu kabul edilebilir.

Duygularını eserlerine yansıtan metin yazarı ya da dil konuşuru olarak sanatçılar, okur veya dinleyicilere yazınsal metin ya da söylemleri ile anlamsal açıdan aktarmış olduklarından daha fazlasını anlatabilmektedir. Bundan dolayı sanatçılara ait metin veya söylemlerin araştırmacılar tarafından araştırma nesnesi olarak ele alınması, araştırma nesnesinin anlam üretme koşullarının ve anlamın nasıl, hangi amaçla üretilmiş olduğunun ortaya konulması önemli bir hal almaktadır.

Özellikle sanat dallarından müzik ele alındığında, müzik eserlerinde anlamsal açıdan çok boyutluluğun bulunması özelliği ile şarkı sözlerinde yer alan her bir sözcük göstergesinin sembol karakteri taşıyacağına işaret edebilmektedir. Karakaya (2004, s. 54) şarkı sözlerinde göstergelerin somut anlamlarının bulunma zorunluluğunun olmadığını, çünkü şarkılarda daha ziyade duygusal göstergelerin hâkim olduğunu ve bu duygusal göstergelerin sembolik birer anlam değerine sahip olduğunu belirtmektedir. Duygusal söylemin hâkim olduğu ve hüznü bir tablonun çizildiği Mercân Fersâd'ın *Evimiz* adlı şarkısında da somut anlamları dışında sembolik anlam değerlerine sahip birçok göstergenin bulunduğu göze çarpmaktadır. Şarkıda sanatçı tarafından tercih edilen ve insana mekânsal ilişkileri ile eve ait belirli duyguları çağrıştıran sözcükler, bu sözcüklerin söyleniş biçimi ile müziğindeki tek düze tempoda giden ses seyri, vurgu ve tonlama gibi

duygusal anlamlandırmayı sağlayan ve dolaylı anlamlar içeren göstergelere rastlanılmaktadır. Bu dikkatle, çalışmanın araştırma nesnesi olan Mercân Fersâd'ın *Evimiz* adlı şarkısının, ilettiği, dinleyicilere yansıyan duygusal anlamları ile yüzey yapıda yer alan söylemlerinin ötesinde daha farklı anlamlara sahip olduğu ve şarkının bu açıdan çözümlenmeye ihtiyaç duyduğu düşünülmektedir.

Müzik eserlerinin anlamsal boyutta incelenmesine ilişkin Türkçe alan yazınında çeşitli çalışmalara (Arçın, 2022; Ersoydan, 2023; Gazi ve Gülada, 2021; Özker, 2022) rastlanılmaktadır. Söz konusu çalışmalardan; Özker, Gazi ve Gülada ve Ersoydan'ın çalışmalarının şarkı sözleri ve kliplerini 'Göstergebilim Kuramı' üzerinden değerlendirildiği gözlemlenirken, Arçın'ın Tuva Müzik Grubunun şarkı sözlerini anlambilimsel açıdan sözcüksel ve bağlamsal anlamlarda incelediği görülmektedir. Türkçe alan yazınında müzik eserlerinin sözcük anlambilimi çerçevesinde incelenmesine dair yapılmış tek bir çalışma tespit edilmekle birlikte, bu bakış açısıyla İngilizce alan yazınında kaleme alınmış olan birden fazla çalışmaya (Mawaddah & Rahmat, 2023; Passingi, Marina & Husain, 2022; Rivera & Bernardo, 2018; Sholihah & Pratawi, 2018; Trısnantasarı, I. & Umalekhoa, M, 2018) rastlanılmaktadır. Müzik ve dilbilimin kesişimini sözlüksel-anlamsal yaklaşımla inceleyen İngilizce alan yazınındaki bu çalışmaların analizleri sonucunda; sözcüklere yüklenen anlamların genel itibarıyla belirsiz olma eğiliminde oldukları, sözcüklerin sahip oldukları ilk anlamları dışında metaforik anlamlarla müzik eserlerinde kullanıldıkları ve bu metaforik anlamların yorumlayıcı yöntemlerle analiz edilmesi gerektiğini, şarkıcıların dinleyicilere iletmek istediği derin anlamı ve duyguları anlamak/anlamlandırmak için şarkı sözlerinde kullanılan sözcük ve cümlelerin analiz edilmesi gerektiğini, bununla birlikte şarkıların görünen/iddia edilen anlamlarını inceleyen ampirik çalışmaların hala bir eksiklik olarak karşımızda durduğu ve müzik eserlerinin anlambilimsel boyutta incelenmesinin sözce, sözcük ve göstergeler açısından faydalı olacağı vurgulanmıştır.

Bu doğrultuda alan yazınında yapılmış olan çalışmalar dikkate alınarak araştırmada, Mercân Fersâd'ın duygu dünyasının yansıması sayılabilecek imgelerle oluşturduğu ilk albümü *گل های آبی / Mavi Çiçekler*'de yer alan *خانه ما / Evimiz* adlı şarkısında tercih ettiği göstergeler ve göstergelerin sahip olduğu tasarım, imgelerin anlambilim/edibilimsel açıdan yüzey ve derin

yapı boyutlarıyla analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada, “Sanatçının, *Evimiz* adlı şarkı sözlerinde üretmiş olduğu mesajları hangi amaca yöneliktir? Fersâd bu amaç doğrultusunda şarkı sözlerinde hangi göstergeleri tercih etmiştir? araştırma soruları ve “Göç etmiş bir özne olarak, bu şiirin öznesi Fersâd’ın hayal dünyasında *ev* bize neyi anlatmaktadır? Ev, bir kimsenin içinde oturacağı ve yaşamını sürdürmesi için yapılmış, içinde güven ve mutlulukla yaşam sürdürülen yapı mıdır, yoksa daha fazlası mıdır? Fersâd’ın dünyaya gözünü açtığı ve büyüdüğü, kendisine ait olan evinin; duvarları, kapıları, pencereleri, boyası, bahçesi, eşığı, tavanı ile evin bütün unsurları söz konusu eserde yer alır. Henüz hiç kimsenin görmediği ve gitmediği bir ev vardır dinleyicileri için. Nerededir bu ev ve onun dilinde nasıl hayat bulmaktadır?” metin alt yorumsal soruları uyarınca şarkıda dile getirilmiş göstergeler üzerinden; nostalji, özlem, sıla, umutsuzluk vb. konulara dair anlambilimsel açıdan derin yapıda hangi mesajların verilmek istendiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2. Kuramsal Çerçeve

Dilbilimin alt dallarından olan anlambilim ve edimbilim araştırmaları sözcüklerin farklı anlam boyutlarını ve bu anlamların türlerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu alt dallardan anlambilim sözcüklerin anlamlarını ve önermelerin doğruluk değerlerini, edimbilim ise sözcükle ifade edilen anlamı, yani konuşucunun sözcesinde dile getirmeyi amaçladığı ancak sözcükler aracılığı ile dile getiremediği, yüzeyde görünmeyen anlamı incelemektedir (Turan vd., 2009, s. 119-121). Bu doğrultuda anlambilim bağlamdan bağımsız dil içi anlamı, edimbilim ise dil dışı/dil ötesi bağlamlara dayanan anlamları konu edinmektedir.

Anlambilim/edimbilim alanında; kavramsal/gösterimsel/bilişsel anlam¹, yan anlam², toplumsal anlam³, duygusal anlam⁴, yansıma anlam⁵,

---

¹ Conceptual/Denotative meaning

² Connotative meaning

³ Stylistic meaning

⁴ Affective meaning

⁵ Reflected meaning

eşdizimsel anlam⁶, konusal anlam, betimleyici, anlatıcı, sözlüksel ve sözcük anlambilimi⁷ gibi ortaya konulmuş farklı anlam türlerine rastlanılmaktadır. Bu anlam türleri arasında sözcük anlambiliminin çalışma alanını göz önünde bulunduran Aksan, sözcüğe dayalı bir anlam tanımını şu şekilde belirtmektedir: “Dilde birer “gösterge” niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram” (2017, s. 61). Elbette, sözcüklerin anlamlarını inceleyen sözcük anlambilimi için her dil konuşuru tarafından bilinen telaffuzlarının aksine sözcüklerin anlam değerlerinin belirlenmesi basit bir işlem değildir. Taylor (2017, s. 246)’a göre sözcüklerin anlamları doğrudan gözlenemez. Sözcüklere ait anlamlar her sözcüğün içerisinde yer alan o sözcüklere ait özel meselelerdir. Bu nedenle, sözcüklerin anlamları dil konuşurlarının zihinlerinde yer aldıkları halleri doğrulanabilirler. Sözcüklerin anlamlarına ait kişisel doğrulama bir kenara, sözcüklerin anlamları iç gözlem yapılmasına dahi uygun değildir. Bizler de sözcüklerin doğalarını ifade etmek amacıyla onlara ait anlambilimsel oyunlar oynarız ve sözcüklerin yapısal, üretimsel ve yorumlayıcı özelliklerine yoğunlaşırız. Taylor’ın bu konuya yönelik benimsediği yaklaşım gözlemlenebilir sözcüklerin incelenmesini içerir. Bu yaklaşım araştırmacıları sözcüklerin kullandıkları; bağlam, zaman, mekân, durum arasındaki ilişkileri incelemeye ve yorumlamaya yönlendirir. Şüphesiz, bu yaklaşım nesnel olarak takip edilebilir. Şöyle ki sözcüklere ait anlamsal veriler herkese açıktır ve araştırma bulguları tekrarlanabilir, doğrulanabilir ya da reddedilebilir. Bu dikkatle, sözcük anlambilimi çalışmalarında her bir göstergenin yapısal, üretimsel ve yorumlayıcı özelliklere sahip oldukları düşünüldüğünde, göstergelerin dil dizgelerine ait bağlamlar içerisinde anlambilimsel boyutta (anlam düzlemi-anlam ilişkileri) incelenmeleri önerilebilmektedir.

Dil göstergelerinin anlambilimsel/edimibilimsel boyutu dikkate alındığında; dil kullanımının biçimsel boyutu olan yüzey yapısı ve anlamsal boyutu olan derin yapısının bulunduğu görülmektedir. Chomsky (1965, s. 137-158) evrensel nitelikli olduğu düşünülen soyut tümce yapısını derin yapı, derin yapıya uygulanan dönüşüm kuralları sonucu elde edilen ve iletişim adına uygun görünüme sahip olan, dilden dile farklılık gösteren somut

---

⁶ Collocational meaning

⁷ Lexical Semantics/Lexicosemantics

tümce yapısını ise yüzey yapı olarak nitelendirmektedir. Chomsky'nin, Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi kuramında (1957-1965) betimlemiş olduğu bu kavramlardan dillerin anlam ya da mantıksal biçim katmanı olarak adlandırılabilen derin yapılarının, sözcükler ve sözdizimleri ile dil kullanıcılarının söylemek istediklerinin anlamını, ses, biçim ve diğer dil birimlerinin katmanı olarak adlandırılabilen dillerin yüzey yapılarının ise cümlelere ait sözdizimini yani ilk anlamları göz önünde bulundurularak kullanılmış sözcüklerin üretiliş biçimlerini ifade ettiği görülmektedir.

Dil konuşurları tarafından sözcük üretim süreçlerinde kullanılagelen tüm dilsel biçimlerin anlamsal değerlerine, kullanım biçimleri dışındaki bir üst düzlemde kavuşacakları ifade edilirken, metin düzleminde ses birimler, biçim birimler, sözdizimde yer alan ögeler ve bağlam içerisinde anlamlı hale gelen sözcüklerin metin ve bağlam odağında derin ve yüzey yapı boyutlarına dikkat çekilmektedir (İşimtekin & Torusdağ, 2018, s. 61). Karaağaç (2013, s. 270), sözcük ve bağlama dair şunları söylemektedir: “Aslında, sözcük ve bağlam kendisinden daha üst bir metin olan dil kullanıcılarında ve onun üslubunda gerçek anlamlarına kavuşurlar; dolayısıyla yaşamları boyunca birçok sözcük ile metin üreten dil kullanıcılarının düşünce, davranış ve dili kullanım biçimleri en büyük metinlerdir. Kişiler kendi dokundukları biçimleri yansıtır”.

Sözcük ve bağlam dikkate alındığında, sözcük üreticisinin cümlelerdeki göstergelere yüklediği anlamlar ile dinleyici ya da okuyucunun cümlelerdeki göstergelere yükledikleri anlamlandırmaların birbirlerinden farklılık gösterdikleri bilinmektedir. Bu durumun anlambilimsel/edimbilimsel açıdan temel nedeni; dillere ait yüzey yapılarında o dil konuşurları tarafından göstergelere ait ortak kabul gören bir anlamın olmasına karşın, derin yapıda göstergelere ait dinleyici veya okurların sahip oldukları kişisel anlamlandırma farklılıkları ile açıklanabilir. Göstergelere ait söz konusu kişisel anlamlandırma farklılıklarının anlambilimsel ve edimbilimsel açıdan metnin yüzey ve derin yapı çözümlemelerinde dil içi ögelerin yanı sıra metin yazarı, metnin yazıldığı-söylendiği yer, zaman, yazma-söyleme koşulları gibi dil dışı ögelerin de anlama ulaşma noktasında kullanılacak birimler arasında yer alması gerektiği vurgulamaktadır.

3. Mercân Fersâd ve Evimiz

Fersâd 1362hş./1983 yılında Tahran'da dünyaya gelmiştir. İran'da grafik tasarımı üzerine öğrenim gören Fersâd, bunun yanı sıra Kanada'nın Montreal şehrinde bulunan Concordia Üniversitesi'nde de animasyon eğitimi almıştır. 1388hş./2009 senesi seçimlerinden sonra İran'ı terk eden Fersâd, hali hazırda Kanada'nın Montreal şehrinde yaşamını sürdürmektedir. Şarkıcılık, söz yazarlığı, bestekârlık, animatörlük, illüstratörlük gibi farklı iş alanlarında faaliyet gösteren Fersâd'ın dünya çapında tanınmasını sağlayan alanın şarkıcılık olduğunu dile getirmek mümkündür. Fersâd'ın ilk albümü *گل های آبی / Mavi Çiçekler* (2014), ikinci albümü ise *درخت سفید / Beyaz Ağaç* (2020)'tir. Fersâd'ın albümlerinde yer alan şarkı sözleri ve besteleri kendisine aittir. Ayrıca almış olduğu eğitimi müzik alanına yansıtan Fersâd, şarkılarına ait kliplerinin yönetmenliğini yapmakta ve bu kliplerde kendi animasyon ve çizimlerini kullanmaktadır (Radiozamaneh, 1393hş./2014, hafteh.ca)

Çeşitli yayın organlarına vermiş olduğu demeçlerde; göç etmenin olumsuzlukları, ülkesinden uzak olmanın zorlukları ve ülkesine duyduğu özlemine dile getiren sanatçı, bu duygu ve düşüncelerinin müziğine, şarkılarına ve kliplerine yansıdığını ifade etmektedir (Hafteh, t.y.). Fersâd, hislerini ve yaşamını şarkı sözlerine aktaran, bu şarkı sözleri için müzikler besteleyen ve onlara animasyon klipler çeken bir sanatçıdır (BBC, 2014). Fersâd, şarkı sözlerinde tabiat ile bir arada olma, çiçekler, yıldızlar, nar ağacı yaprakları, yağmur, bal, portakal gibi alışılmamış birçok bağdaştırmaya yer vermektedir. Örneğin sevgilisine *پرتقال من / Portakalım* diye hitap eden Fersâd, basit sözcükleri farklı sözcükler ile ilişkilendirmektedir (Radiozamaneh, 1393hş./2014). Yine şarkı sözlerinde duygusal ve özellikle çocukluğuna ait; ev, oda, balkon, dağ, duvar, fotoğraf, yağmur gibi nostaljik göstergelerden yararlanan Fersâd'ın şarkı sözleri basit, uzun olmayan, kesik birçok sembolik ifadeler barındırmaktadır. Şarkı ve kliplerindeki ifadelerin, her dinleyici/izleyiciyi birer ninni gibi çocukluk zamanlarına götürdüğünü dile getirmek de mümkündür. Birçok eleştirmenin de belirtmiş oldukları üzere eserlerindeki sözcükler onun kendine has ses tonu ve yorumuyla daha da akıcı ve anlaşılır hale gelmektedir (Lilit, t.y.).

Halihazırda hatırı sayılır bir hayran kitlesine ve popülariteye sahip olan Fersâd'ın bu popülariteyi yakalamasındaki en büyük pay kuşkusuz ilk

albümünde yer alan *Evimiz* şarkısıdır. Bir röportajında Fersâd bu şarkıyı yazma amacına ve şarkının içeriğini yansıtan ülkesi dışında farklı bir yerde yaşamını sürdürmeye dair şunları söylemektedir:

Evimiz şarkısını, İran'dan göç ettiğim ve Montreal'de yaşamaya başladığım ilk yıllarda yazdım. Zor yıllardı. Montreal'de ailem ya da çok fazla arkadaşım yoktu. O zor dönemi geride bırakabilmek ve bana yardımcı olabilmesi için bir şarkı yazmaya başladım. Bu eseri oluşturmak üç sene sürdü. Bazı zamanlar şiirlerin benim duygularımı tamamen yansıtmadıklarını ya da fazlasıyla olumsuz ve hüznü verici olduklarını hissettim. Bazı zamanlar da melodi hoşuma gitmedi. Bu nedenle şarkıya zaman tanıdım ve içime sinen bir hale gelebilsin diye şarkıyı yavaş yavaş tamamladım. Ancak şimdilerde bu şarkıyı dinlemek istemiyorum. Çünkü *Evimizi* dinlemek benim için fazlasıyla hüznü verici. Bana İran, annem ve babamı geride bıraktığım birkaç sene önceki anıları hatırlatıyor. Bir keresinde grubumla birlikte turdayken bu şarkıyı icra etmeden önce adımı defalarca söyleyen ve benden kendisini aramamı isteyen anneme ait bir ses dosyasını paylaştık. Yurt dışında yaşayan kimseler için aile ve arkadaşlarla iletişim kurmak her an için mümkün değildir. Bu nedenle annemin mesajını orada paylaşmak istedim. Çünkü konserde bulunan birçok kimsenin ülkesinden uzakta olup bu ulaşılamama durumunu tecrübe ettiğine emindim. Yıllardır Kanada ve Amerika'da yaşıyorum. Göç etmenin hayatımızı değiştirdiğine inanıyorum. Herkesin bir şekilde bu değişime karşı koyabilmek için bir yol bulması gerekli. Bazı sanatçılar ilginç olmadığı ya da klişe olduğu için göç etme hakkında konuşmaktan kaçınmaktadırlar. Ancak ben müzik ya da tamamen sanatsal işler yaptığımda bu sanatçılardan hiçbirini önemsemiyorum. Zira bana göre her birimiz nevi şahsına münhasır insanlarız ve diğer kimselerin görüşleri adına kendi düşüncelerimizi önemsiz hale getirmemeliyiz. (haftah.ca)

Değinildiği üzere Fersâd'ın yaşamını sürdürdüğü yeni mekanların, maruz kaldığı kültürel değişimler gibi hayatını etkileyen ve yaşam biçimindeki değişikliklerin sebebi olan bazı unsurların, onun duygu dünyasında oluşturduğu evreni algılama ve anlamlandırma şekline paralel biçimde kaleme aldığı şarkı sözlerinde derin etki bıraktığı düşünülmektedir.

Fersâd'ın incelemeye konu edilen *Evimiz* şarkısına ait sözler şu şekildedir:

Uzak mı uzak evimiz, sabırlı dağların ardında	خونه ما دور دوره ، پشت کوه های صبور
Altın rengi ovanın, boş çöllerin ardında	پشت دشتای طلایی ، پشت صحراهای خالی
Evimiz suyun diğer yakasında, takati olmayan dalgalar tarafında	خونه ماست اونور آب ، اونور موجهای بی تاب
Selvi ormanlarının ardında, rüyada, derin bir uykuda	پشت جنگلای سرور ، توی رویاست ، توی یه خواب
Mavi okyanusun, armut bahçelerinin ardında	پشت اقیانوس آبی ، پشت باغای گلابی
Üzüm bağları tarafında, arı kovanlarının ardında	اونور باغای انگور ، پشت کندوهای زنبور
Evimiz bulutların ardında, hasretimiz tarafında	خونه ما پشت ابرهاست ، اونور دلتنگی ماست
Islak caddelerin sonunda, yağmurun, denizin ardında	ته جاده های خیسه ، پشت بارون ، پشت دریاست
Evimizin bir hikâyesi, vişneleri, fıstıkları var	خونه ما قصه داره ، آلبالو و پسته داره
Sıcak gülüşlerinin ardında, yorgun insanları var	پشت خنده های گرمش ، آدمای خسته داره
Evimizde mutluluk var, havuzunda balıklar	خونه ما شادی داره ، توی حوضاش ماهی داره
Sokaklarında top koşturuluyor, şirin kedileri var	کوچه هاش توپ بازی داره ، گربه های نازی داره
Evimiz sıcak ve samimi, duvarlarında eski resimler	خونه ما گرم و صمیمی ، رو دیواراش عکسای قدیمی
Balkonundaki oyunların resmi, yazın deniz kıyısında	عکس بازی توی ایون ، لب دریا تو تابستون
Yağmur altındaki o günün fotoğrafı, boğazda bir düğüm ve bavulla	عکس اون روز زیر بارون ، با یه بغض و یک چمدون
Nazik ve şefkatli insanların yanından ayrılırken	رفتن از پیش آدمهای ، نازنین و مهربون

4. Bulgular ve Yorumlar

Edebi metinlerde, sanat eserlerinde, söylemlerde karşımıza çıkan ve çalışma nesnesi olan şarkıya da ismi verilen *ev* göstergesinin bir mekân olarak geniş bir bağlam, anlam ve temsiliyet alanına sahip olduğu bilinmektedir. Bu alanlar dikkate alındığında evin; içerisine doğulan yer, yaşamın, barınmanın sürdürüldüğü yapı ya da toprak parçası, aile, arkadaş, mutluluk, hüznün, huzur, güven, güvensizlik gibi farklı birçok anlam ve duygu ile var olduğu görülmektedir (Eiguer, 2013, s. 9-13).

Narlı (2014, s. 133)'ya göre insanlar evlerinde yalnız değillerdir ve ev bir içtenlik ve iç içelik mekânı olarak insanı güvende tutar. İnsanlar evlerinin dışında kendilerini yalnız ve güvensiz hissederler. Yıldırım (2021)'a göre ise dört duvarın kısıtlayamadığı uzam olan ev, insanın kendini ait hissettiği, içinde koşulsuz bir rahatlık duyduğu mekândır. Bu koşulsuz rahatlığa rağmen insanların evlerinde korkuya, endişeye kapılmaya başlaması kadar tedirgin edici bir olay olmasa gerek. Evin bu güvende tutma özelliğine karşın eve ait korkular, özlemler ve anılar bizleri ev adına derin bir sormacaya sürüklemektedir.

Belirtilen bu anlam alanları dışında zaman ve mekân dikkate alındığında ise Narlı, evin hafızayı oluşturan, koruyan bir varlık oluşuna dikkat çekmekte ve edebî ya da sanat eserlerinde kullanılan ev göstergesine dair şunları dile getirmektedir:

Bir şiir, evden, evin bölümlerinden veya eşyalarından söz ettiğinde, artık ev, sadece bir özel mülkiyet alanı değil, yalnızlığı ve çaresizliği barındıran bir kabuk; içeriden dışarıya açılmayı öğreten/sağlayan bir eğitim alanı; karşılıklı sevgilerin ördüğü bir ilişkiler ağı ya da didişmelerin, kimlik bağımsızlaştırma mücadelelerinin oluşturduğu bir çatışma alanı; özel ile toplumsal arasındaki mesafe; yeni bir dünya kurmanın ve yeni bir dünyaya açılmanın yuvası; dış dünyaya sayılamayacak kadar çok duygular üreten, dış dünyadan sayısız duygular alan bir süreç olarak tam bir mikro kozmostur. (Narlı, 2014, s. 71)

Tüm bu anlam alanları ile ev, eve duyulan özlem, evin ötesinde kaybolma, evinden uzaktaki maceralar ve geriye dönüp bakınca zihninde beliren anılar gibi birçok etkenin Fersâd'ın duygusal ve ruhsal dünyasını aktarmada yer edindiği gözlemlenmektedir. Fersâd'ın hâlihazırda içinde yaşamını sürdürdüğü zaman ve mekân ile var olan uyumsuzluğunun kendisini bir

ev arayışına sürüklediği görülürken zaman ve mekâna dair farklı sorgulamaların yapılmasını da akla getirmektedir.

Evimiz adlı şarkı sözlerinde yer alan *ev* göstergesi Fersâd için hem doğup büyüdüğü, yaşamını sürdürmüş olduğu yer ve coğrafya hem de bireysel anılarının bulunduğu, hatırladığı bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Fersâd'ın "*Uzak mı uzak, sabırlı dağların ardında olan ev*" dizeleriyle nitelendirdiği *ev* kendi dilinde fazlasıyla uzak, belki ulaşılamaz bir konum olarak anılarından yansımaktadır. Onun için evden uzaklaşıp bir gurbet, göç edilmiş mekân olarak seçilen dışarı (İran dışı), her türlü tehlikeye açık ve bilinmeyen ama aynı zamanda evi kutsallaştıran karanlık, belirsiz bir uzama dönüşmektedir. Narlı (2014, s. 157) giden yarım dır çünkü evin içten, sıcak ve güvenli ortamı artık hiçbir yerde yoktur demektedir. Evini yitirmiş Fersâd da yuvasız ve yalnızdır. Onun için evsiz olma yalnızlıktır ve yalnızlık onun en büyük ruhsal ağırlığıdır. Fersâd, nereye ait olduğunu bilmediği bir ruh haliyle sıcak bir ortama sahip evinden uzakta, sürekli bir ev ve aile özlemi içinde var olma savaşı vermektedir.

Fersâd için *ev* somut işlevi ve anlamı dışında; sağlam, kopması güç bir sevgi ve bağlılık anlamlarına da sahiptir. İnsanlar evlerini sever ve evlerine bağlanırlar. Çünkü evler insanların duygu ve düşüncelerini en saf, temiz ve çıplak halleriyle yaşadıkları içsel bir dünyadır ve bu dünya insanlarla birlikte sonsuza dek yaşamaktadır (Narlı, 2014, s. 73-74). Bachelard'ın da belirtmiş olduğu üzere; ev insanın düşüncelerini, anılarını ve düşlerini birleştiren en büyük güçlerden biridir. Ev insan yaşamında kazanılmış şeylerin tümünün korunmasını sağlar ve bunları sürekli kılar (Bachelard, 1996, s. 34). Fersâd da iç dünyasında sanatsal bir nesneye dönüştürdüğü, kendi düşünce ve ruhsal varlığına bir mekânla işaret ederek, geleneksel işlev ve anlamlarından uzak olan *ev* göstergesi ile "*Uzak mı uzak, sabırlı dağların ardında olan ev*" dizesinde sadece anılarını, alışkanlıklarını, sevgisini, bağlılığını değil, aynı zamanda unuttuklarını, yalnızlığını ve çaresizliğini dile getirmiştir. Sanatçı aslında ruh ve duygu dünyasında eksik olanı, korku ve gizlenmiş olan özlemini uzak mı uzak, sabırlı dağların ardında olan *ev* göstergesi ile dizelerine yansıtmaktadır.

Şarkı sözleri dikkate alındığında, Fersâd'ın *ev* ile mekânsal ilişkisini; duvar, oda, balkon, dağ, altın rengi ovalar, boş çöller, selvi ormanları, üzüm bağları, ıslak caddeler, havuz gibi mekanlara ait göstergeler ile kurduğu görülmektedir. Kuşkusuz belirtilen bu göstergeler ile Fersâd'ın geçmişine,

hatta çocukluğuna ait özelemlerini dile getirdiğini ve hafızasında yer edinmiş olan anılarıyla geçmişe bir dönüşü anlatma niyetinde olduğunu da ifade etmek mümkündür. Hâlihazırda yaşamını sürdürdüğü mekân ve mekânla ilişkili olan yerlerin Fersâd'ın ruhsal ve bedensel istekleriyle uyum içerisinde olmadığı gözlemlenirken, şarkı sözüne egemen ve şarkı sözünde görünür olan bu özlem duygusunun, geçmişindeki mekânlara ait göstergeler ile bağlantılı olduğu ve bu duygusunu desteklediği de düşünülmektedir.

İnsanların bedensel, ruhsal ve düşünsel süreçlerini, sadece evler ve evdekiler değil; odalar, duvarlar, kapılar, pencereler, merdivenler, balkonlar vs. görmekte ve izlemektedir (Narlı, 2014, s. 161). Fersâd'ın da şarkı sözlerinde ruhsal ve düşünsel süreçlerini görüp, izleyen doğup büyüdüğü evine ait manzaralar ve bu manzaralara ait göstergeler göze çarpmaktadır. Bu manzaralardan ilki, Fersâd'ın belki de hiç kimsenin bilmediği sırlarla dolu evinin duvarlarıdır. Ev ile mekânsal ilişkiye sahip duvarlar, içeriği ve dışarıyı ayıran ancak aynı zamanda eve kapı aralayan oldukça önemli bir göstergedir. Orhanoğlu da duvar göstergesine dair şunları söylemektedir:

Duvarlar yalnızca evin sınırlarına işaret etmez aynı zamanda eve ait en gözde göstergedir. Evin dışına ait her türlü korku, kuşku ve kaygıların sonlandığı duvarın sağlam olması, içe ait güveni artırmaktadır. Böylelikle dışarının güvensizliğiyle için güvenli olması insana ait bir karşıtlığı gün yüzüne çıkarır. Tüm bu karşıtlıklar temelde metin yazarlarının iç dünyalarına ait bir göstergeye dönüşmektedir. Duvarın yansıtıcı bir bilincin ifadesi olması da metne ait imge evrenindeki yerini alır. Gölgeler ve izleriyle duvar, geçmişe ait hayal kurgularının perdeye yansısıyla gerçekliğe kavuşur (Orhanoğlu, 2021, s. 179-180).

Fersâd da “*Evimiz sıcak ve samimi, duvarlarında eski resimler*” dizesindeki geçmişte kalan hatıralarıyla ilişkilendirdiği duvar göstergesi ile aslında o andaki korkusu ve endişelerine rağmen hatıralarındaki mutlu ve güzel günleri ve geçmişine duyduğu özlemini anımsamaktadır. Hatırlayan bir özne olarak Fersâd için evi ve evini hatırına getiren göstergeler bir yandan mutluluk anına dönüşüp kendisine mutluluk verirken, diğer yandan korku ve yalnızlığının dışavurumunu da sergilemektedir. Tıpkı sıcak ve samimi evinin duvarlarındaki eski resimleri hatırlayıp, evine ait parçaları ve evinin yansımalarını bizlere sunduğu gibi.

Evine ait manzaralardan bir diğeri Fersâd'ın evinin balkonudur. Dışarı ve içersinin bulunduğu bir yer olan balkon; insanlar için beklentilerin, yaşamışlıkların, hayal kırıklıklarının, tedirginliğin, endişenin, mutlulukların mekânıdır. Balkonda, ev ile dışarı arasında kalan insanlar bir tercih yapmak zorundadır. Ya içeride kalacak ya da dışarıya çıkacaktır. Bu yüzden balkonda kişilerin hatıralarına dair çeşitli izler bulunmaktadır ve bu izler bulanıktır. Bütün bulanıklığına rağmen kişi çoğu zaman içeriye kaçmaktan başka bir yol bulamaz, içeriye yani iç dünyasına ve anılarına kaçar (Orhanoğlu, 2021, s.123-124).

Narlı (2014, s. 164)'ya göre, sanat eserlerine ait öznelere canlı hafızları, yıkılıp gitseler ya da insanlar ayrılıklar yaşasalar dahi balkon gibi ev ve eve ait mekânların benliklerinde yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Fersâd, canlı hafızasında var olan evinin balkonundan ayrı kalmış olsa da evi ve evinin balkonuyla kurduğu bağ halen sıkı sıkıyadır. “*Balkonundaki oyunların resmi, yazın deniz kıyısında*” dizesinde yitirdiği evinin balkonundaki oyunları ile yalnızlık karşısındaki ürperişini, hüznünü betimlemektedir. Fersâd, evinden uzakta, evi ile dışarı arasında sıkışıp kalmış ve yalnız bir bireydir. Her ne kadar balkonuna ait anılar net olmasa da kendi iç dünyasında evinin balkonu, oynadığı oyunlar ile varlığını sürdürmekte ve canlılığını korumaktadır.

Fersâd, şarkı sözlerinde mekânsal ilişkilere ek olarak evine ait manzaralar dışında farklı göstergelerden de yararlanmıştır. Bu göstergeler arasında, gurbeti ve özlemi tasvir eden, silya varan yolun üzerinde duran dağ göstergesi bulunmaktadır. Orhanoğlu (2021, s.161)'nin da belirtmiş olduğu üzere, elbette gösterge olarak dağ sadece coğrafi bir unsur değildir. Dağ, silya varışın zorluğunu heybetiyle de zorluğu hatırlatan engeli temsil etmektedir. Kişileri sıldan koparan ve uzaklara savuran sebeplerin aşılmağı da dağ göstergesi ile ifade edilebilmektedir Narlı (2014, s. 126) ise “Dağ, bir şiirde sıradan ve doğal mekân olarak görünürken, başka bir şiirde bütün düşünsel ve ruhsal değişim, dönüşüm ve çatışmanın görünmesine kaynaklık eder” demektedir.

Dağın bir gösterge olarak tanımlanması, kişilerin kendi engellerini dile getirme ya da engelleri tanıma çabalarından kaynaklanırken, aslında iç dünyalarına ait olan çeşitli ipuçları sunmaktadır. Fersâd, iç dünyasında derin bir yara olan ve silya duyulan özlem duygusunu dağ ile “*Uzak mı uzak evimiz, sabırlı dağların ardında*” dizesinde yansıtır.

Fersâd için dağ göstergesi bu dizede aşılması güç olan, ulaşılmaz, sahip olduğu zorlukları ve derin bir yalnızlığı ile sabır duygusuna yaslanan bir göstergeye dönüşmektedir. Onun için dağın ardı da bir dağdır. Yani sılaya kavuşmasının önündeki bitmeyen engeldir. Çünkü Orhanoğlu'nun (2021, s.162) ifade ettiği biçimiyle dünyanın direği olan dağ, şiirsel özne Fersâd'ın bu dizesinde; evinin, yaşamını sürdürdüğü mekânların ve arkadaşlarının arasında yok oluşu ya da onların yitirilmesi ile oluşacak boşluğu anlatmaktadır. Bu nedenle, dağların yok olmaması ve sabırlı olan dağları aşabilmesi için Fersâd'ın öncelikle özlemleri ile sılaya dair oluşan dağı aşması gereklidir.

Fersâd'ın şarkı sözlerinde yer verdiği bir diğer farklı gösterge, âni sonsuzlaştıran bir araç niteliğindeki *fotoğraf* göstergesidir. Geçmişe ait fotoğraflarda kendimizi hatırlar ya da o âna, o zaman dilimine geri döneriz. Hassas bir kalp ve geçmiş arasında kurulan köprüde çoğu kez hatıralar ve bu hatıraların aracı olan fotoğraflar durur. Duygular bu eşikte geçmiş ve şimdi ile yan yana yer almaktadırlar (Orhanoğlu, 2021, s. 208). Fersâd'ın bu şarkı sözlerinde yer verdiği fotoğraf göstergesi geçmişin hüznünü hatırlatan bir göstergeye dönüşmektedir. “*Yağmur altındaki o günün fotoğrafı, boğazda bir düğüm ve bavulla*”. Bu dize de Fersâd'ın önceki dizelerde çizdiği manzaranın bir tekrarı gibidir aslında. Hatırına gelen o gün, hissettiği keder ve boğazındaki düğümle terk etmek zorunda kaldığı ev ve yanına almış olduğu bir bavul ile özdeşleşmektedir. Fersâd, kendine dönük bir eksiklikle geçmiş günlerin mutluluğu ve hüznlerle dolu hatırası ile hissettiği hasretlik duygusunun yanı sıra ayrıldığı o güne ait yaşadığı ve zihnine kazınmış olan o âni *fotoğraf* göstergesiyle tekrar sunmaktadır.

Son olarak, Fersâd'ın şarkı sözünde vurguladığı diğer farklı göstergelere *bulut* ve *yağmur* da örnek olarak verilebilir. Bulut, sıradan hayatlarda yalnızlığın gösterge olarak dile getirildiği şiirlerdeki öznelerin yansımasıdır. Orhanoğlu (2021, s. 134) çocukluğa ait anılardan yola çıkılarak elde edilen imgelem dünyasının tam ortasında bulutların durduğunu ve bulutlar çocuklar için coşkunun ve yaşama sevincinin göstergesine dönüştüğünü söylemektedir. Fersâd da zihninde olanı resmederek, “*Evimiz bulutların ardında, hasretimiz tarafında*” dizisiyle çocukluğuna ait yaşama sevincinin göstergesine dönüşmüş olan bulutu, bir yandan çocukluğunun neşesi, diğer tarafta ona duyduğu hasreti olarak dile getirmektedir. Fersâd, bu dizede bulut ile şarkı sözünün ana mekânı olan evi bir araya getirmiş

ve özlem duyduğu evini bulutların ardına görmüştür. İçimizde var olan bütün duyguları resmeden bulutlar, bu dize ile Fersâd'ın da duygularını resmetmesine aracılık etmiştir. Fersâd'ın özlemini ve bu özlem ile duygu dünyasında ortaya çıkan karamsarlığını bulut göstergesiyle ilişkilendirmesi de şaşırtıcı değildir. Çünkü, insanlar yaşadıklarıyla paralel olarak çevresinde olup bitenler için bir gösterge arayışı eğilimindedir. Bulut da Fersâd için o eğilimlerde birdir ve bu dizeler ile onun iç dünyasını yansıtan bir aynaya dönüşmüştür.

Altında ıslandığımız, bir köşede seyrettiğimiz yağmur göstergesi ise çoğu zaman bizleri geçmiş anılarımıza sürüklemektedir Orada geçmiş, şimdi ve gelecek arasında sıkışıp kalan ruhumuz, bize ait olanı bir boşluk ya da yok oluş ile cezalandırır (Orhanoğlu, 2021, s. 411). Her ne kadar, hayatı, umudu, mutluluğu romantik bir çerçevede sunsa da “Yağmur altındaki o günün fotoğrafı, boğazda bir düğüm ve bavulla” dizesinde Fersâd, geçmişini ve ona ait bütün göstergeleri bugününden üstün kılan yağmur göstergesi ile geçmişe dair hatıralarının bir yandan canlanışını diğer yandan yok oluşunu, umutsuzluk ve yenilmişlik duygusuyla açığa çıkarmaktadır. Fersâd'ın evini, evine ait tüm göstergeleri ve zamanı geri alamayacağını hatırladığı dakikalarda yağmur tüm hatıralarını silemediği gibi tam da geçmişinin onu etkisi altına aldığı bir âna hüznlerle götürmektedir.

5. Sonuç

Sanatçıların eserlerini üretim süreçlerine etki ve eşlik eden göç etme olgusu zihinsel, ruhsal ve dilsel açıdan belirli hal ve durumları okurlara sunmaktadır. Fersâd'ın incelemeye konu olan ve göç ettikten sonra kaleme aldığı şarkı sözleri de tıpkı göç etmiş özneler tarafından üretilen diğer sanat ve edebi ürünler gibi bizlere çeşitli açılardan veriler ortaya koymaktadır. Bu bağlamda İran göç edebiyatı özelinde, göç etmiş özneler olan şair ve yazarlar için belirtilmiş olan saptamalar Fersâd'ın hayal dünyasını ve zihinsel, ruhsal ve dilsel durumunun değerlendirilmesinde yol gösterici olacaktır. Belirtilen saptamalar arasında şu çıkarımlara yer verildiği görülmektedir: “Kökenlerinden kopmuş insanların bir serüvendir. Göç etmiş bir insan sadece vatanındaki evini terk etmez, dilinin evini de terk eder. Hem cismi hem de zihni sığınağını yitirir. Öyle ki göç etmiş bir kimsenin ayağı asla başka bir toprağa sağlam basamaz. Onun zihinsel kaderi de köklerinden

koparılmıştır. Bunun sonucunda da ana dili de bir şekilde kayıptır. Göçmen edebiyatı, “Yabancı” ile kültür ve dilin karşı karşıya gelmesi ve yabancının zihin, yaşam ve dilini kendi kendisinin ağırlamasıdır. Göçmen edebiyatının temel alanı coğrafi karmaşadır. Ancak göçmen edebiyatı metinleri zihinsel, ruhsal ve dilsel göstergelere sahiptir. Göçmen edebiyatı, şair ya da yazarın göç yaşantısındaki unsurlardan oluşmaktadır. Yazarın yakın ya da uzak geçmişi de istese de istemese de onunladır ve eserlerinde rüya ya da kâbus şekli ile ortaya çıkmaktadır (Gedik, 2017, s. 115-116).

1362hş./1983 yılında Tahran’da dünyaya gelen ve göç etmiş bir özne olan Marjan Fersâd, çeşitli basın yayın organlarına vermiş olduğu demeçlerde; göç etme, ülkesinden uzak kalmanın zorluklarını ve ülkesine duyduğu özlemi dile getirmiş, bu duygu ve düşüncelerini müziğine, şarkılarına ve kliplerine yansıttığını ifade etmiştir. Bu dikkatle, çalışmada Fersâd’ın duygu dünyasını yansıtan ilk albümü Mavi Çiçekler’de / Gulhâ-yî Âbî yer alan Evimiz / Hâne-yi mâ adlı şarkısının sözleri anlambilimsel açıdan yüzey ve derin yapı boyutlarıyla analiz edilmiştir. Şarkı sözleri bizlere taşıdığı, dinleyicilere yansıyan karışık, huzursuz ve melankolik duygusal anlamları ile yüzey yapıda yer alan söylemlerin ötesinde daha farklı anlamlara sahip olduğunu gösterirken, hâkim olduğu duygusal söylemi ile somut anlamları dışında sembolik anlam değerlerine sahip birçok göstergenin tespit edilmesine olanak sağlamıştır.

Elbette sanat eserlerindeki simgesel anlatıma ait bu gösterge kullanımına dair yaklaşım metin üreticileri için yazma; okur ya da dinleyiciler için ise anlama ve anlamlandırma zorluğunu beraberinde getirmektedir. Tosun (2023, s. 192)’a göre simgesel anlatımın dış dünya yanında insanın iç dünyasına, kalbine yönelen ve onu çağıran duygular için elbette sembolik bir dile ihtiyaç duyacaktır. Çünkü insanların sahip olduğu manevi duyguların ve duygusal tonların didaktik bir dille tanımlanması şüphesiz zordur. Cortazar (2020, s. 130) da eserlerin yüzeysel açıdan pürüzsüz ve basit olduklarını vurgularken bu pürüzsüzlük ve basitliğin altında büyük bir hakikat ve ifşanın yattığını belirtmiştir. Fersâd da bu basit ve anlaşılır şarkı sözleri ile vurgulamayı amaçladığı duygusal gerçekliğine hayal gücünün eşlik etmesini istemiştir. Fersâd, şarkısında yer verdiği göstergeler aracılığıyla sezdirmek istediği duyguları, şarkının derin yapısına gizlediği anlam ve çıkarımlarıyla yüzey yapıda görünen sözcüklerin dile getirdiğinden çok daha fazla şey söylemiştir.

Aynı şekilde Tosun (2023, s. 194), sanat eseri yazarlarının bir imge yardımıyla düşüncelerini, duygularını kurguladıklarını, imgelerin bazen kahramanların isimleri, bazen bir yolculuk, bazen bir sis, bazen de bir telefon olduğunu, bu imgeler üzerinden yazarların hayatları yorumladıklarını ve hikâye ettiklerini, iletmek istedikleri temel vurguları bu imgenin içerisine gizlediklerini söylemiştir. Fersâd da duygu ve düşüncelerinde yer alan kurgusunu, kendi hayatını hikâye ettiği bu eserinde iletmek istediklerini çeşitli göstergeler içerisine gizlemiş ve dinleyicilerine sunmuştur. *Evimiz* adlı şarkısının sözlerine yansıyan bu gizli göstergeler ile geçmişini hatırlayarak anılarına dönüş yapan Fersâd, bir süre sonra bir imge ve gösterge denizine dönüşen eserinde; *Ev, balkon, bulut, orman, dağ, fotoğraf, duvar, deniz, caddenin* peşinden sürüklenmeye başlamıştır.

Çalışmada, metne ait bu gizli göstergelerden hareketle, Fersâd'ın duygu dünyasındaki gerçekliğin, zihnindeki temsili ve dünyanın algılanma biçimine dair derin yapı çözümlemeleri gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda, Fersâd'ın şarkıya adını verdiği ve gerçekçi bir gösterge olarak sunduğu bu şarkı sözünde gözlemlenen ana mekân ve ana göstergenin ev olduğu saptanmıştır. Şarkı sözleri dikkate alındığında Fersâd'ın *ev* ile olan mekânsal ilişkisini; duvar, oda, balkon, dağ, altın rengi ovalar, boş çöller, selvi ormanları, üzüm bağları, ıslak caddeler, havuz gibi mekanlara ait göstergeler ile kurduğu anlaşılmıştır. Fersâd, şarkı sözünde mekânsal ilişkilere ek olarak evine ait manzaralar dışında farklı göstergelerden de yararlanmıştı. Bu göstergeler arasında; dağ, fotoğraf, bulut ve yağmur yer almıştır.

Kuşkusuz belirtilen bu göstergeler ile Fersâd'ın geçmişine, hatta çocukluğuna ait özlemlerini dile getirdiğini ve geçmişe bir dönüşü anlatma niyetinde olduğunu ifade etmek mümkündür. Hâlihazırda yaşamını sürdürdüğü mekân ve mekânla ilişkili yerlerin Fersâd'ın ruhsal ve bedensel istekleriyle uyum içinde olmadığı ise rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Şarkı sözüne egemen olan ve şarkı sözünde görünür hale getirdiği bu özlem duygusunun, geçmişindeki mekânlara ait bu göstergeler ile bağlantılı olduğu ve bu duygusunu desteklediği de düşünülmektedir. Zira Fersâd'ın uzak mı uzak, sabırlı dağların, altın rengi ovanın, selvi ormanlarının, üzüm bağlarının, arı kovanlarının, sıcak gülüşlerin, mavi okyanusun, armut bahçelerinin ardında yorgun insanları ile derin bir uykuda, rüyada olan evinin bitmemiş bir hikâyesi bulunmaktadır. Gerçekte, kimi zaman hikâye

kahramanı olan sanatçıların yolculukları evlerine geri döndüklerinde tamamlanmaktadır. Öyle ki, belki de bu geri dönüşte gideceği evde kimse onu, o da kimseyi hatta evini tanıyamayacaktır ve hikâyesinin nasıl tamamlanacağı da belli değildir. Fersâd için ise eve dönüş hikâyesinin nasıl tamamlanacağı kendisinin olduğu gibi bizler için de bir soru işaretidir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Aksan, D. (2017). *Anlambilim (Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi)*. Bilgi Yayınevi.
- Arçın, S. M. (2022). Tuva müzik grubu “Hün Hürtü”nün şarkı sözleri üzerine anlambilimsel bir çözümleme. İçinde Korkmaz, F. (Ed.), 9. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 81-96). <https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.008>
- Bachelard, G. (1996). *Mekânın poetikası*. (Çev. A. Derman), Kesit Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1957).
- Bachelard, G. (2008). *Uzamanın poetikası*. (Çev. A. Tümertekin), İthaki Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1960).
- BBC. (1393hş./2014, Ağustos 9). Goftegû bâ Mercân Fersâd u portekâlî kî û râ hânende kerd. https://www.bbc.com/persian/tvandradio/2014/08/140809_marjan_farsad_ali_hamedani
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. The MIT Press.
- Cortazar, J. (2020). *Edebiyat dersleri*. (Çev. S. Doğru), Everest Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 2013).
- Eiguer, A. (2013). *Evin bilinçdişi*. (Çev. P. Akgün), Bağlam Yayıncılık. (Orijinal Yayın Tarihi 2004).
- Ersoydan, M. Y. (2023). Pepee çizgi filmde kullanılan şarkıların kavramlar bağlamında göstergebilimsel (semiyotik) analizi. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. 8(1), 55-67. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7730381>
- Gazi, M. A., Gülada, & M. O. (2021). Ermenistan’da Lenin’in kült liderlik propagandası ve müzik: “Lenin’e Bağlılık” şarkısının göstergebilimsel analizi. *Ermeni Araştırmaları*. (69), 141-161. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1613814>
- Gedik, Ü. (2017). İran göç yazın süreci. İçinde O. Kılıçer & H. Görgün (Ed.). *Doğu göç edebiyatı* (s. 113-124). Demavend Yayınları.
- Hafteh. (t.y.). Mecelle-i haberî derbâre-i Mercân Fersâd; Hânende-i İrânî-Kânâdâyi kî muhâceret ve vatan ez tem-i âheng/haftehâ-i üst. (hafteh. ca)

- İşimtekin, S. & Torusdağ, G. (2018). *Furûğ Ferruhzâd öyküleri üzerine metindilbilimsel çözümleme*. Demavend Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karakaya, Z. (2004). Göstergibilimsel işlevler açısından ninniler. *Milli Folklor*. 16(61), 44-57. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=61&Sayfa=41>
- Lilit. (t.y.). *Mercân Fersâd*. <https://lilit.ir/165193/>
- Mawaddah, A. M., & Rahmat, S. (2023). Semantic analysis of meaning in the song lyrics “Life too short” by aespa. *Strata Social and Humanities Studies*. 1(1), 30–35. <https://journals.stratapersada.com/index.php/sshs/article/view/15>
- Narlı, M. (2014). *Şiir ve mekân*. Akçağ Yayınları.
- Orhanoğlu, H. (2021). *İmgeler atlası*. Ketebe Yayınları.
- Özker, B. (2022). Amerikalı şarkıcı Katy Perry'nin “Chained to the Rhythm” adlı şarkısı ve klibinin göstergeleri açısından incelenmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. (30), 1219-1227. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1193095>
- Passingi, W., Marina, A., & Husain, D. (2022). A semantic analysis on maroon 5 songs. *JELTIS: Journal of English Language Teaching, Linguistics and Literature Studies*. 2(1). 231-243. <http://journal.iain-manado.ac.id/index.php/jeltis/index>
- Radiozamanah. (1393hş./2014, Mordâd 27). *Mercân Fersâd ve âşıkâne hâyeş*. <https://www.radiozamanah.com/169959/>
- Rivera, J.C.V., & Bernardo, A.S. (2018). A lexico-semantic analysis of Philippine indie song lyrics written in English. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 14(4). 12-31. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/650738>
- Sholihah, L., & Pratawi, T. Y. (2018). The meaning of semantic analysis within song's lyrics “a head full of dreams” album by coldplay. *Lire Journal: Journal of Linguistics and Literature*. 2 (2). 35-40. [HTTPS://DOI.ORG/10.33019/LIRE.V2i2](https://doi.org/10.33019/LIRE.V2i2)

- Taylor, J. R. (2017). Cognitive Linguistics. İçinde B. Dancygier (Ed.). *Lexical Semantics* (s. 246-261). Cambridge University Press.
- Trisnantasari, I., & Umalekhoa, M. (2018). A semantic analysis on Ed Sheeran songs. *Aesthetics: Jurnal Fakultas Sastra Universitas Gresik*, 6(2). <https://journal.unigres.ac.id/index.php/AESTHETICS/article/view/546>
- Tosun, N. (2023). *Öykü terimleri sözlüğü*. Ketebe Yayınları
- Turan, Ü. D., Şener, N., Şener, S., Uzun, G. L. (2019). *Genel dilbilim II*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, U. (2021, Nisan 26). Dört duvarın kısıtlayamadığı uzam, ev. *Edebiyat Atölyesi*. <https://www.edebiyatolyesi.net/edebiyatin-tekinsiz-mekani-ev/1536/>

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 1, ss. 23-52
Geliş Tarihi: 07.01.2024
Kabul Tarihi: 25.04.2024
DOI: 10.33201/iranian.1416099
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da İktidar Savaşları ve Kerim Han Zend'in İktidar Yürüyüşü (1747-1763)

Cafer AÇAR*

Öz

Kerim Han Zend'in iktidarı modern İran tarihinin en önemli dönemlerinden birini oluşturmaktadır. Safevi Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte İran'a yapılan Afgan saldırıları, ülkede büyük bir siyasi krize yol açtı. Afşar hanedanının kurucusu Nadir Şah Afganları bertaraf ettikten sonra İran'ı istikrara kavuşturmayı başardı ancak Nadir'in uyguladığı totaliter yönetim onun 1747 yılında öldürülmesiyle sonuçlandı. Nadir'in ardılları arasında başlayan kıyasıya rekabet İran tarihinin en etkili simalarından birinin, Kerim Han Zend'in İran'ın siyasi arenasında boy göstermesine fırsat sundu. Nadir Şah tarafından Horasan'da mecburi ikâmete tâbi tutulan Zendler Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Kerim Han'ın liderliğinde ana yurtları Peri ve Kemazan'a geri döndüler. 1751 yılında kendisini Vekil-i Reaya olarak ilan eden Kerim Han Zend; Hasan Ali Han Erdelani, Ali Merdan Han Bahtiyari, Azad Han Afgan, Muhammed Hasan Han Kaçar ve Feth Ali Han Afşar ile yaptığı savaşları kazandı ve 1763 yılı itibarıyla İran'ın tek hâkimi oldu. Bu çalışmada özellikle Zend dönem kaynakları esas alınarak Kerim Han'ın rakipleri ile yaptığı savaşlar ve onun iktidar yürüyüşü mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Nadir Şah, Zendler, Kerim Han, Vekil-i Reaya.

* Dr., Mardin Borsa İstanbul Sosyal Bilimler Lisesi, Mardin, Türkiye, caferacar1982@gmail.com, ORCID: 0000-0002-81712514

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 1, pp. 23-52
Received: 07.01.2024
Accepted: 25.04.2024
DOI: 10.33201/iranian.1416099
Article Type: Research Article

Power Struggles in Iran After The Death of Nadir Shah Afshar and Karim Khan Zend's March to Power (1747-1763)

Cafer AÇAR*

Abstract

The reign of Karim Khan Zend constitutes one of the most important periods in the history of modern Iran. With the weakening of the Safavid Empire, the Afghan attacks on Iran led to a major political crisis in the country. Nadir Shah, the founder of the Afshar dynasty, managed to stabilise Iran after eliminating the Afghans, but Nadir's totalitarian rule resulted in his assassination in 1747. The fierce rivalry between Nadir's successors provided an opportunity for one of the most influential figures in Iranian history, Karim Khan Zend, to appear on the Iranian political scene. After Nadir Shah's assassination, the Zends, who had been forced to live in Khorasan by Nadir Shah, returned to their homeland of Peri and Kemazan under the leadership of Karim Khan. In 1751, Karim Khan Zend, who declared himself as Vekil-i Reaya, won the wars against Hasan Ali Khan Erdelani, Ali Merdan Khan Bakhtiyari, Azad Khan Afghan, Muhammad Hasan Khan Qajar and Fath Ali Khan Afshar and became the sole ruler of Iran by 1763. In this study, Kerim Khan's wars with his rivals and his march to power are analysed based on the sources of the Zend period.

Keywords: Iran, Nadir Shah, The Zends, Karim Khan, Deputy of reaya.

---

* Dr., Mardin Borsa Istanbul Social Sciences High School, Mardin, Türkiye
caferacar1982@gmail.com, ORCID: 0000-0002-81712514

1. Giriş

Safeviler (1501-1736) İran'da iki yüz yılı aşkın bir süre saltanat sürdürdükten sonra hâkimiyetlerini kaybettiler ve Nadir Şah ile beraber Afşar saltanatı başladı. 1694-1722 yılları arasında Safevi tahtında Şah Sultan Hüseyin bulunuyordu. Şah Sultan Hüseyin'in sefahate dalması ve devlet yönetimi konusunda gevşeklik göstermesi yüzünden iktidarının son yıllarında İran'ın farklı bölgelerinde bazı isyanlar çıktı. Bu isyanlardan birinin başını Mir Üveys'in oğlu Mahmud Han çekiyordu. Afgan Mahmud Han 1720 yılında İran'a saldırdı, Safevilerin başkenti İsfahan'ı işgal etti ve Safevi şahı Şah Sultan Hüseyin'i hapse attırdı. Şah Sultan Hüseyin'in oğlu II. Şah Tahmasb (1729-1732) Kazvin'e kaçmayı başardı ve Kazvin'de kendisini İran şahı olarak ilan etti (Esterabadi, 1366, s. 724) ancak İran'da hâkimiyet büyük ölçüde Afganların elinde idi (Müstevfi, 1375, s. 170). Afganların İran'ı istilasından üç yıl sonra 1723'te Afgan Eşref Han amcasının oğlu Mahmud Han'ı öldürttü ve kendisi İran tahtına oturdu (Otter, 1363, s. 115). İran'da merkezi otoritenin bozulması ülkeyi büyük bir kargaşa ve anarşi ortamına sürükledi. İktidara talip hâkimler, İran'ın farklı bölgelerinde taraftar toplama ve mahalli hükümetler kurma arayışına girdiler.

İran'da Afganların sebep olduğu yaklaşık on yıllık kaos, siyasi karmaşa ve otorite boşluğundan sonra Nadir Şah, İran'da yeniden otoriteyi tesis etmeyi başardı (Edibü'ş-Şuara, 1345, s. 75). Nadir Şah 22 Şevval 1148'de (6 Mart 1736) Erdebil'de, Moğan kurultayında Afşar hanedanının ilk şahı olarak taç giydi (Aştiyani, 1386, s. 441; Mehmed Paşa, 2003, s. 32-33). Şah soyundan olmayan Nadir, kendisinden sonra çocuklarına ilgi duyulmayacağını düşündüğü için İran'da çocuklarına karşı muhalefet edebilecek kudretli kimseleri ortadan kaldırıyordu. Özbek, Afgan, Kaçar ve Afşarlardan oluşan bir ordu teşkil etmiş olan Nadir, İranlı askerlere pek rağbet etmiyor, onları bir vesile ile ortadan kaldırıyordu. Nadir Şah'ın hususi hekimi Fransız keşiş Pedri Bazen'in 1741-1747 yılları arasında tuttuğu notlara göre Nadir özellikle Afgan askerlere itimat ediyordu ve dört bin Afgan askerden oluşan seçkin bir muhafız birliği oluşturmuştu (Bazen, 1340, s. 37). Nadir esasen Afgan savaşçılara yaslanıyor, İranlı Kızılbaşların ordu içindeki nüfuzlarını kırmayı ve onları bertaraf etmeyi planlıyordu. Bu onun sonunu hazırlayan önemli bir etkendi (Aştiyani, 1386, s. 448). Nadir, yeğeni Ali Kuli Han'ın katline ferman çıkarınca Ali Kuli Han, Nadir'in diğer generalleri ile anlaşarak onu ortadan kaldırmayı

planladı. Nadir, Meşhed ve Mazenderan arasında bulunan Derûn ve Kûçan yerleşkelerinin hâkimi Muhammed Hüseyin Han Kürd'ü bertaraf etmeleri için oğulları Nasrullah Mirza, İmam Kuli ve torunu Şahruh Mirza'yı bölgeye gönderince (Bazen, 1340, s. 36) fırsatı değerlendiren generalleri harekete geçtiler. Allahverdi Bey'in emrinde bulunan kırk cellad gece vakti Nadir'in çadırına girip 11 Cemâziyelâhir 1160 / 20 Haziran 1747 tarihinde önce ayağını sonra da kafasını kestiler (Toğaç, 2000, s. 81; Özcan, 2006, s. 227).

Nadir'in öldürülmesinden sonra İran'da yeniden büyük bir kaos ve kargaşa yaşandı. Afşar hanedanından ve ordu komutanlarından bazıları İran'da kudret elde etmek için birbirleri ile kıyasıya bir mücadeleye giriştiler. Afşar hanedanı içindeki güç ve iktidar savaşları İran'a hâkim olmak isteyen hanedan dışı güçlerin de siyaset sahnesinde boy göstermeleri için uygun bir fırsat yarattı. *Kerim Han Zend, Muhammed Hasan Han Kaçar, Azad Han Afgan ve Ali Merdan Han Bahtiyari* bu güçlerin başında geliyordu (Dünbüli, 1349, s. 9-10; Niebuhr, 1354, s. 199).

2. Zendlerin Ortaya Çıkışı

Zendler İran'ın Afganlar tarafından istila edildiği 1720'li yıllardan itibaren adlarından söz ettirdiler. Zend Devleti'nin kurucusu Kerim Han Zend döneminin ana kaynaklarından biri olarak değerlendirilen Golşen-i Murad'ın müellifinin aktardığına göre Muhammed Kerim Han, Zend taifesinin reisi İnak Han'ın oğlu idi. Yine müellife göre Zendler Lorların bir kolu idi (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 35). Zendlerin ana yurtları olan Peri (Razmara, 1331, s. 75) ve Kemazan (Razmara, 1331, s. 374) köyleri başka birkaç köyle birlikte "Lekistan" olarak adlandırılmış, Zendler Lorların bir kolu olan Lek taifesine mensup kabul edilmişlerdir (Malcom, 1369, s. 519). Loristan bölgesinde yaşayan Lekler daha çok Loristan'ın kuzeyinde ve kuzeybatısında; Burucerd, Nihavend, Hürremabad, Kermaşah ve İlam'da yaşıyorlardı. Zendler uzun yıllar Melayir'e bağlı Peri ve Kemazan köylerinde ve Hemedan dolaylarında yaşadılar. Hayvancılıkla geçinen Zendler, sert tabiatlı cesur savaşçı ve iyi silahşör oldukları için itaat altına alınmaları kolay olmuyordu.

1720'li yıllarda Afganlar İsfahan'ı, Osmanlılar Kermaşah havalisini işgal ettikleri sırada Zendlerin başında Mehdi Han bulunuyordu. Osmanlılara

karşı mücadele eden Mehdi Han'ın güçlenmesinden endişelenen Nadir, oldukça zeki komutanlarından birini, Baba Han Çapeşlu'yu Mehdi Han Zend'i ikna edip ordugâha getirmesi için görevlendirdi. Baba Han, çeşitli vaatlerde bulunarak Mehdi Han'ı Nadir'le konuşması için ikna etti ve onu alıp Nadir'in ordugâhına getirdi. Mehdi Han ordugâha varır varmaz tutuklandı ve Zend kabilesi ileri gelenlerinin de aralarında bulunduğu dört yüz adamıyla birlikte katledildi. (Golıstane, 2536, s. 146-147). Zend ileri gelenlerinin Nadir'in emri ile katledilmelerinden sonra Zendler Horasan'ın uzak bir köşesine, Ebiverd ve Dergez bölgelerine sürüldüler (Golıstane, 2536, s. 147; Musevi, 1363, s. 7). Nadir'in öldürülmesinden sonra Zendler Kerim ve Sadık Han kardeşlerin önderliğinde ana yurtları olan Peri ve Kemazan'a geri döndüler (Kuhmeri, 2536, s. 451). Kerim ve Sadık kardeşler kudret ve nüfuzlarını arttırmak için yağma ve talan faaliyetlerine başladılar. Hemedan hâkimi Mihr Ali Han Tekelu'yu mağlup eden Kerim'e Zend kabilesi ileri gelenleri "Han" unvanı verdiler ve bundan sonra Kerim Han adıyla meşhur oldu (Golıstane, 2536, s. 149). Kerim Han'a ayrıca Lor-Lek lehçesinde reis anlamına gelen "Tuşmal" hitabı ile de hitap ediliyor, kendisi Tuşmal Kerim Han olarak da adlandırılıyordu (Vakayinigar, 1381, s. 30-31). Hemedan hâkimine ve onun müttefiki Erdelan mirine üstünlük kurmayı başaran Kerim Han (Recebi, 1228, s. 37) Batı İran'da büyük bir şöhret elde etti ve ismi bölgede dilden dile dolaşmaya başladı.

Kerim Han'ın şöhretini perçinleyen başka bir hadise 1750 yılında yaşandı. Bahtiyarilerin Heftleng aşiretinin reisi Ebulfeth Han yıllardır İsfahan şehrinin hâkimi ve beylerbeyi olarak görev yapıyordu. Bu göreve Afşar şahı Şahrüh tarafından tayin edildiğini iddia ediyordu. Şahrüh kudret ve nüfuzunu yitirdiği için Bahtiyarilerin Çeharleng aşiretinin reisi Ali Merdan Han bu fırsatı değerlendirerek İsfahan'a hâkim olmak istiyordu. Bahtiyariler de tıpkı Zendler gibi Nadir Şah tarafından Horasan'a sürülmüşlerdi. Afşar hanedanında ortaya çıkan yönetim zaafını değerlendiren Ali Merdan Han İsfahan'a saldırdı. Ebulfeth Han ile İsfahan yakınlarında yaptığı savaşı kaybedince de Kerim Han Zend'den yardım istedi (Musevi, 1363, s. 13). Kerim Han bu çağrıya olumlu karşılık verdi, ikisi ittifak kurup süvari ve piyadelerden oluşan yirmi bin kişilik bir kuvvetle İsfahan'a saldırdılar (Golıstane, 2536, s. 171). İsfahan yakınlarındaki Kehriz mevkiinde yapılan savaşı Zend-Çeharleng birleşik kuvvetleri kazandı. Ebulfeth Han İsfahan Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldı ancak Zendlerin topçu ateşine mukavemet edemedi ve şehri teslim etmek zorunda kaldı. Ali Merdan

Han, Ebulfeth Han'dan kendilerine katılmasını istedi. Böylece güçlerini birleştirecek ve üçlü bir ittifak tesis edeceklerdi. Bahtiyari hanı bu teklifi kabul etti ve taraflar arasında aşağıdaki hükümler çerçevesinde bir antlaşma imzalandı (Golistan, 2536, s. 172; Musevi, 1363, s. 15-16).

1. Safevi şahı Şah Sultan Hüseyin'in yeğeni¹ (kız kardeşinin oğlu) olduğu varsayılan on yedi yaşındaki Ebu Turab, III. Şah İsmail olarak adlandırılacak ve bu unvanla İran tahtına çıkarılacak. (Yeni tesis ettikleri hükûmete meşruiyet kazandırmaya çalıştıkları anlaşılan Lor ve Bahtiyari hanları bu çerçevede genç şehzadeye 29 Haziran 1750 tarihinde taç giydirdiler ve onu İran'ın kanuni şahı olarak ilan ettiler).

2. Kerim Han Zend, İran orduları başkomutanı olacak ve ordu ile alakalı bütün işlerden bizzat kendisi sorumlu bulunacak. İhtiyaç hâlinde Kerim Han orduyu seferber edecek. Kerim Han ayrıca Irak, Azerbaycan ve Fars eyaletlerinin fethi için harekete geçecek, adı geçen eyaletlerin alınmasından sonra İsfahan'a dönecek ve Şah İsmail'in refakatinde Afşar hanedanının hâkim olduğu Horasan topraklarına yürüyecek.

3. Ali Merdan Han başkent İsfahan'ın her türlü idari ve sivil işlerinden sorumlu olacak, başkenti terk etmemeyi taahhüt edecek ve askeri konulara müdahil olmayacak. (Böylece bir tür atabeylik payesi elde eden Ali Merdan Han aynı zamanda saltanat naipliği vazifesini de uhdesine almış oldu).

4. Ebulfeth Han başkent İsfahan'ın güvenliğinden sorumlu olacak.

Taraflar Kuran-ı Kerim üzerine yemin ettiler ve anlaşmaya sadık kalacaklarını taahhüt ettiler. İlâveten Kerim Han ve Ali Merdan Han ikili bir anlaşma yaparak birbirleri aleyhine herhangi bir teşebbüste bulunmayacaklarına ve sürekli olarak istişare hâlinde olacaklarına dair yemin ettiler (Hedayeti, 1336, s. 117-118). Bahtiyari ve Lor hanları arasında varılan mutabakattan sonra Kerim Han kendisine tahmil edilen görev gereği işe koyuldu. Hemedan hâkimi Mihr Ali Han Tekelu ile Erdelan miri Hasan Ali Han'ı itaat altına almak kastında olan Kerim Han Hemedan'a yöneldi. Önce Hemedan'ı akabinde de Erdelan Emirliği'nin başkenti Senendec'i hakimiyet altına aldı.

---

¹ John Perry (1365, s.32)'nin kaydettiğine göre Şah Sultan Hüseyin'in Safevilerin son döneminin önemli devlet adamlarından olan Mirza Murteza ile evli olan kız kardeşinden doğan iki veya üç şehzade hayattalardı ve İsfahan'da yaşıyorlardı. Bunlardan en küçüğü on yedi yaşındaydı ve Ebu Turab adını taşıyordu.

3. Zend-Bahtiyari Mücadelesi

Erdelan Emirliği'nin merkez şehri Senendec'i yağmalayan Kerim Han başkent İsfahan'ın kuzeyine ve kuzey batısına yapılacak askeri sevkیاتlar için önemli güzergâhlardan sayılan Tahran ile Kazvin'i hâkimiyeti altına almak için harekete geçti. Aralarında derin bir rekabet bulunan, Kerim Han'ın yokluğunu fırsat bilen Ali Merdan Han Kerim Han ile yaptığı mutabakatı bozdu ve onu bertaraf etmek için faaliyetlere başladı. Ali Merdan Han Bahtiyari, yukarıda bahsi geçen üçlü mutabakatın taraflarından Ebulfeth Han'ı önce zindana attırdı, daha sonra da katletti. Yerine de amcası Hacı Baba Han'ı atadı. Bu durum ikisi de Bahtiyari olan Çeharleng ve Heftleng aşiretleri arasındaki rekabetin bir tezahürüydü ve Ali Merdan Han önemli rakiplerinden birini bertaraf etmiş oluyordu. Kudretini tekmil etmek kastında olan Ali Merdan Han, yeni tesis edilmiş olan üçlü İsfahan yönetimine baş kaldıran ve Horasan merkezli Afşar hanedanı dışında herhangi bir oluşumu tanımayacağını ilan eden Fars Eyaleti hâkimi Salih Han Bayat'ın başkent İsfahan'a çağırılması için III. Şah İsmail'e tavsiyelerde bulundu. Salih Han İsfahan'a çağırıldı ancak o bu çağrıya karşılık vermemekle kalmadı, isyan bayrağı açtı. İmzalanan mutabakat gereği askeri konulara müdahil olmayacağını taahhüt eden Ali Merdan Han yaptığı anlaşmaya aykırı hareket etti ve Hacı Baba Han'ı İsfahan'da naib olarak bırakıp Şah İsmail'in eşliğinde Fars eyaletine doğru harekete geçti. Fars eyaleti hâkimi Salih Han Beyat Şiraz yakınlarında büyük bir bozgun yaşadı, Şiraz şehri yağmalandı ve Fars eyaletinin tamamı itaat altına alındı (Golostane, 2536, s. 174; Musevi, 1363, s. 18).

Ali Merdan Han'ın ikinci kez anlaşmayı bozduğunu ve verdiği taahhütlere uymadığını duyan Kerim Han ordu komutanlarını topladı, Ali Merdan Han'ın ihanetini anlattı. Ne yapması gerektiği konusunda komutanlarıyla görüş alışverişinde bulundu. Kerim Han'ın komutanları kendisine bağlı olduklarını, Ali Merdan Han'ın yaptığı ihanetin cezasız kalmaması gerektiğini ve kendisiyle savaşılmasının kaçınılmaz olduğunu beyan ettiler. Ordu komutanlarının açık desteğini alan Kerim Han 1751 yılının ocak ayı sonlarında otuz bin kişilik bir orduyla İsfahan'a doğru hareket etti (Golostane, 2536, s. 181). İsfahan şehrinin hâkimi Hacı Baba Han hiç bir direniş göstermeksizin şehri Kerim ve Sadık Han kardeşlere teslim etmek zorunda kaldı. Kerim Han, kardeşi Sadık Han'ı İsfahan beylerbeyi olarak tayin etti, kendisinden şehirde bozulan tertip ve düzeni tesis etmesini istedi

(Musevi, 1363, s. 19). Ali Merdan Han ise yanında Şah III. İsmail olduğu hâlde derhal İsfahan'a doğru yola çıktı. Bahtiyari bölgesi dağlarından geçen Ali Merdan Han İsfahan'a yakın Çeharmahal mevkiinde ordugâh kurdu. Taraflar arasında yaşanan zorlu mücadelede Kerim Han'ın galip geleceğini anlayan Şah İsmail, vezir Zekeriya Han ve Ali Merdan Han'ın ordu komutanları kendisinden yüz çevirip Kerim Han'a katıldılar. Ali Merdan Han ile yakını Loristan Valisi İsmail Han Feyli, Fettah Han ve Behzad Han gibi Bahtiyari ileri gelenleri firar ederek Şuşter'e gittiler (Golistan, 2536, s. 192-193; Musevi, 1363, s. 24).

Şah III. İsmail'i Bahtiyarilerden alan Kerim Han İsfahan'a döndü ve 1751 yılında onu tahta oturttu (Asef, 2537, s. 258). Bu mutlak zafer Kerim Han'a İran şahı olma fırsatı sundu ancak o kendisini "Vekil-i Reaya" olarak ilan etti. Artık Güney ve Batı İran'da kudret büyük ölçüde Kerim Han'ın elindeydi. Kerim Han, fermanlar yayınladı, yeni hâkimler atadı. Amcasının oğlu Şeyh Ali Han'ı kuzey bölgelerinin ve Zend yurdunun, Muhammed Han Zend'i Kürdistan'ın ve Zagrosların batı yakasındaki eyaletlerin hâkimi olarak atadı. Kardeşi Sadık Han'ı Kermanşah Kalesi'ni fethetmesi için iki bin kişilik bir kuvvetle bölgeye sevk etti. Zendlerin saldırı hazırlığında olduğunu duyan Kermanşah hâkimi Muhammed Taki Han Golistan Kermanşah Kalesi'ne konuşlandı ve savunma için hazırlandı (Golistan, 2536, s. 182-183).

Kermanşah Kalesi bir yıl boyunca Zendlerin kuşatması altında kaldı. Kuşatmadan kurtulmak isteyen Ali Merdan Han ve beraberindeki serdarlar Muhammed Hasan Han Kaçar'a haber gönderip kendisinden destek istediler. Otuz beş bin kişilik bir kuvvetle Mazenderan'dan hareket eden ve Kermanşah'a varan Muhammed Hasan Han, Ali Merdan Han'ın mağlup olmasına engel olamadı. Ali Merdan Han, Kerim Han'a yenildi ve İsmail Han Feyli ile birlikte Bağdat'a kaçmak zorunda kaldı. Muhammed Hasan Han'ın Kermanşah kuşatmasına destek olmak için geldiğini haber alan Kerim Han, Kermanşah Kalesi kuşatmasını sayıları seksen bin aileyi bulan, Kermanşah ve çevresinde yerleşik olup kale ahalisinden (Kermanşah bürokrasisinden) hoşnut olmayan Kelhor ve Zengene Kürtlerine havale etti, Muhammed Hasan Han ile savaşmak için harekete geçti ancak Kaçar hanı Kerim Han ile savaşmayı göze alamadığı için Esterabad'a geri döndü.

O sıralarda yaşanan bir hadise Ali Merdan Han'a çok önemli bir fırsat sundu. Son Safevi şahı Şah Sultan Hüseyin'in torunlarından olduğunu iddia

eden bir şahıs Bağdat'ta Mustafa Han Begdili Şamlu'nun² desteği ile İran tahtının kanuni varisi olduğunu beyan ederek İran şahlığı iddiasında bulundu (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 141). Safevi şehzadesi olduğunu iddia eden şahsı bizzat gören *Mücmelü't-Tevarih*'in müellifi, şahzadenin hikâyesini dinlemiş, İran'ı işgal eden Mahmud Han Afgan bütün Safevi şahzadelerini katlettiği zaman sekiz aylık olduğunu ve saray görevlilerinden biri tarafından kaçırılıp Reşt şehrine götürüldüğünü anlatan şahzadeye inandığını kaydetmiştir (Golıstane, 2536, s. 247). Bu durumu fırsat bilen, kudret elde etmek ve Kerim Han'a üstünlük kuracağı bir meşruiyet zemini elde etmek için tekrar harekete geçen Ali Merdan Han, şahlık iddiasında bulunan şahsı Hüseyin Mirza-yı Sâni olarak adlandırdı ve onu Kermanşah şehrine davet etti.

Kermanşah Kalesi kuşatmasına komuta eden ve kaleyi dört taraftan abluka altına almış bulunan Muhammed Han Zend yaşanan gelişmeleri İsfahan'da bulunan Kerim Han Zend'e bildirdi. Kalede bulunan ve Zend kuşatmasına karşı savunma savaşı yapan *Mücmelü't-tevarih*'in müellifi Ebu'l Hasan bin Muhammed Emin Golıstane'nin aktardığına göre; yıllardır kalede hizmet gören, baruthaneden sorumlu olup kale yönetiminin güvenini kazanmış olan, Zendlerle kavmi yakınlığı bulunan kale sakinlerinden birisi meşhur olmak, Kerim Han'ın övgülerine mazhar olmak için baruthaneyi havaya uçurdu ancak kuşatmaya komuta eden Muhammed Han Zend'in emriyle kendisine önce dayak atıldı sonra da hapsedildi (Golıstane, 2536, s. 255-256). Bu arada Bağdat'ta bulunan Ali Merdan Han ile İran elçisi Mustafa Han Osmanlı Devleti'nden ve Azad Han Afgan'dan destek istediler. Öte yandan kendilerinde ve askerlerinde Hüseyin Mirza-yı Sâni olarak telakki ettikleri şahsın Safevi soyundan olmadığına ve şahzadelik vasıflarına haiz bulunmadığına dair çok ciddi bir kanaat oluştu. Hakkında tahkikat

² Mustafa Han Begdili Şamlu, Dürre-i Nadire isimli eserin müellifi Mirza Mehdi Han Esterabadi ile birlikte Nadir Şah tarafından 1746 Kerden Antlaşmasını yenilemek ve pekiştirmek için elçilik göreviyle İstanbul'a gönderilmişti. Bahsi geçen elçiler İstanbul'a gitmek üzere Bağdat'tan hareket ettiklerinde Nadir Şah'ın katledildiği haberini aldılar. Bunun üzerine Mehdi Han Esterabadi İran'a geri döndü. Mustafa Han ise kendisine verilen görevi yerine getirdikten sonra Bağdat'a döndü ve İran'a dönebilmek için uygun bir fırsat kolladı. Yukarıda bahsi geçen Safevi şahzadesi, Mustafa Han'a aradığı fırsatı sundu. Kermanşah'a dönmek için Osmanlı Devleti'nin desteğine ihtiyaç duyan Mustafa Han'ın girişimleri sonucunda Bağdat vezirinin görevlendirdiği altı-yedi bin kişilik bir Yeniçeri birliği destek kuvvet olarak yardıma gönderildi (Golıstane, 2536, s. 260).

yaptırıldı, babasının Azerbaycan Terekemelerinden, hayatta olan annesinin de Azerbaycan havalisi Ermenilerinden olduğu öğrenildi (Golıstane, 2536, s. 261). Bu durum Ali Merdan Han'ın askerleri arasında ciddi bir hoşnutsuzluğa ve moral bozukluğuna sebep oldu. Lorıstan dağlarından geçerlerken Ali Merdan Han'ın yorgun ve moralsiz kuvvetleri bölük bölük dağıldılar.

Gelişmelerden anbean haberdar olan Kerim Han sonunda 1753 yılının mayıs ayında kırk bin kişilik bir kuvvetle Osmanlı-İran sınırında bulunan Kermanşah'a doğru İsfahan'dan yola çıktı. Kuşatma uzun sürdüğü için bunalan ve Bağdat'tan gelecek destek kuvvetlerden de ümidini kesen, kale sakinleri sonunda Kerim Han ile anlaşmaya karar verdiler. Kerim Han ile yapılan müzakerelerde temsilci olarak bizzat bulunan *Mücmelü 'i-tevarih*'in müellifi, Kerim Han'ın kale sakinlerinin can güvenliklerini sağlayacağına dair yemin ettiğini aktarmıştır (Golıstane, 2536, s. 266). Böylece Kermanşah Kalesi Kerim Han'ın eline geçti. Kerim Han, akrabası Ali Murad Han Zend'i Kermanşah şehrine hâkim olarak atadı. Bağdat'tan yola koyulan, Ali Merdan Han Bahtiyari'nin başlarında bulunduğu destek kuvvetlerini karşılamak üzere harekete geçti. Bu arada Azad Han Afgan, Ali Merdan Han'a haber göndererek kendisine dört saat mesafede bulunduğunu ilettili. Bağdat'tan gelen Ali Merdan Han'ın ordusunda bulunan Osmanlı destek kuvveti öncü birlik olarak yol aldığı sırada Şeyh Ali Han Zend'in saldırısına maruz kaldı. Ali Merdan Han yanında Hüseyin Mirza-yı Sâni olduğu hâlde Bahtiyari dağlarına kaçtı, Mustafa Han yaralı olarak yakalanıp Kerim Han'ın yanına götürüldü. Kermanşah yakınlarında 1753 yılının mayıs ayında meydana gelen bu savaş Ali Merdan Han'ın İran'da iktidar olmak için yaptığı son savaştı (Perry, 1365, s. 67). İran şahı olarak yanında bulundurduğu ve nesebi ile ilgili ciddi şüpheler bulunan şahzade de kendisine yük olmaktan başka bir işe yaramıyordu. Bu yüzden Ali Merdan Han tarafından gözleri oyuldu ve Irak'a, Şiiilerin meskûn olduğu Necef şehrine gönderildi.³ Kerim Han, Ali Merdan Han'ı mağlup ettikten sonra Ali Merdan Han'a yardım için gelen ve Kermanşah yakınlarında bulunan Azad Han Afgan'ın üzerine yürüdü.

---

³ Tezkire-i Şuşter'in müellifi, Ali Merdan Han Bahtiyari tarafından kör edilen ve 1753 yılında Necef'e hareket eden Hüseyin Mirza-yı Sâni ünvanlı şahzadeyi Şuşter'de bizzat gördüğünü kaydetmiştir (Şuşteri, 1924, s.164).

Zendler Kermaşah galibiyetinden sonra Azad Han ile yaptıkları mücadelede bir dizi yenilgi aldılar ve küçük gruplara bölündüler. Bu mücadelenin detayları çalışmamızın “Zend-Afgan Mücadelesi” kısmında değerlendirilecektir. Azad Han'a yenilen Kerim Han 1754 yılının bahar mevsiminde İran'ın güney eyaletlerine ve Şiraz'a doğru kaçarken Şeyh Ali Han ile Muhammed Han gibi Zend generalleri yeniden toparlanabilmek ve ordularını takviye etmek için Kermaşah'ın doğusunda bulunan Çemçemal'e konuşlandılar. Çemçemal'deki Zend kuvvetlerini muhasara etme kudreti bulunan Ali Merdan Han barış yolunu seçti ve Zendlerle iş birliği yapmayı denedi. Zend ileri gelenlerine haber gönderdi, dostluk elini uzattı ve onlara Azad Han'a karşı iş birliği yapmayı teklif etti. Bu teklif Şeyh Ali Han ve Muhammed Han gibi Zend ileri gelenleri tarafından olumlu karşılanmış göründü, adı geçen serdarlar aynı gece Ali Merdan Han'ın ordugâhına geldiler. Ali Merdan Han ve müttefiki İsmail Han Feyli, Zend serdarları ile yapacakları iş birliğinin esaslarını görüşmek ve Azad Han'ı bertaraf etmek için ne yapmaları gerektiği konusunda istişarelerde bulunmak için toplandılar. Ali Merdan Han, Zend serdarlarına; eğer Kerim Han burada olsaydı ittifak yapar, Lorlar, Bahtiyariler ve Zendler olarak güçlerimizi birleştirir, Azad Han'ı Irak-ı Acem'den çıkarmak için birlikte hareket ederdik dedi (Golistan, 2536, s. 292). Zekâsı ve ferasetiyle Zend taifesi arasında şöhret bulmuş olan Şeyh Ali Han, toplantı sonunda izin istedi. Varılan mutabakat konusunda Kerim Han'ı bilgilendirmek, rızasını almak ve kendisini ordugâha çağırarak kastında olduğunu ifade edip Çemçemal'deki ordugâhtan ayrıldı.

İki ay geçmesine rağmen Şeyh Ali Han geri dönmeyince Ali Merdan Han öfkelenildi ve ordugâhta bulunan Zend taifesi mensuplarına baskı yapmaya hatta onları öldürmek için planlar yapmaya başladı. Ali Merdan Han'ın planlarından haberdar olan ve Muhammed Han Zend ile aralarında dostluk bulunan yakınlarından biri katliam planını Muhammed Han'a haber verdi. Bunun üzerine, başlarına bir iş geleceğini anlayan Muhammed Han Zend, Bahtiyari hanının harekete geçmesine fırsat vermedi ve onu ortadan kaldırmak için planlar yaptı. Ali Merdan Han ile sohbet ettikleri bir sırada Muhammed Han'ın arkasında bulunan adamları Ali Merdan Han'ın üzerine atlayıp ellerini ve kollarını bağladılar. Muhammed Han da bıçağını çıkarıp Ali Merdan Han'ı öldürdü, sonra da kafasını kesti. Zendler hızlıca ordugâhtan uzaklaştılar. İsmail Han Feyli emrinde bulunan üç bin kişilik

Lor tüfekçileri ile Zendleri yakalamak için harekete geçtiyse de onları yakalamayı başaramadı (Golıstane, 2536, s. 298). Böylece Kerim Han'ın güçlü rakiplerinden Ali Merdan Han ortadan kaldırılmış oldu. Ancak Kerim Han için asıl tehlike İran'ın kuzey bölgelerine konuşlanmış olan ve Kerim Han'ın uzun müddet mücadele etmek zorunda kalacağı iki kişiden geliyordu. Bunlardan biri Hazar Denizi sahillerini mesken edinmiş olan Muhammed Hasan Han Kaçar, öbürü de Azerbaycan'a konuşlanmış olan Azad Han Afgan'dı.

4. Zend-Afgan Mücadelesi

Süleyman'ın oğlu Azad Han-ı Huteki-Gılzayi-i Afgan Kâbilli idi. Nadir Şah'ın 1738 yılında Kâbil'i fethetmesinden sonra Nadir'in ordusuna katıldı ve Nadir Şah'ın Hindistan seferine iştirak etti. Nadir'in iktidarının sonlarına doğru Afşarların Azerbaycan orduları komutanı Emir Aslan Han'ın hizmetine girdi. Nadir Şah'ın ölümünden sonra yeğeni İbrahim Şah'tan "Han" unvanı aldı. İbrahim Şah'ın Şahrüh Mirza'ya yenilmesinden sonra fırsatı ganimet bilen Azad Han, 1750 yılı sonlarında Feth Ali Han Afşar ve Şehbaz Han Dünbüli gibi yerel hâkimlerin desteği ile Tebriz, Urmiye ve Azerbaycan'ı tasarrufu altına aldı. Otuz bin kişilik bir ordu toplayıp İran toprakları üzerinde şahlık iddiasında bulundu (Dünbüli, 1349, s. 491; Golıstane, 2536, s. 184). Kaçar hanedanının önderi Feth Ali Han ile dostane ilişkileri bulunan Azad Han böylece Feth Ali Han'ın da desteği ile Azerbaycan'ın mutlak hâkimi oldu. 1752 yılının ocak ayı itibariyle Azad Han, Aras Nehri'nin güneyi ile Erdebil'den Urmiye'ye kadarki topraklarda söz sahibi idi. Azad Han'ın asıl niyeti Kerim Han Zend'in İsfahan'da tahta oturttuğu zayıf Safevi şahzadesini bertaraf etmek ve İran tahtına oturmaktı. Ancak Kerim Han'ın bu plana engel olacağını bildiği için öncelikle Kerim Han'ı bertaraf etmek zorunda olduğunu farkındaydı.

Çalışmamızın "Zend-Bahtiyari Mücadelesi" başlığı altında işaret edildiği üzere Ali Merdan Han'ın Kermanşah Kalesi'nde kuşatma altında olduğunu haber alan Azad Han ona yardımcı olmak amacıyla kalabalık bir orduyla harekete geçmiş ancak Ali Merdan Han Kerim Han'a yenilmiş ve bir süre sonra Çemçemal'de Muhammed Han Zend tarafından katledilmişti (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 42; Musevi, 1363, s. 44). Ali Merdan Han'ın

yenildiğini ve Kermanşah Kalesi'nin düştüğünü haber alan Azad Han bunun üzerine Azerbaycan'a geri döndü ancak Azad Han'ın Ali Merdan Han'a yardım etmek kastıyla Kermanşah'a hareket ettiğini sonra da geri döndüğünü haber alan Kerim Han onu cezalandırmak kastıyla peşine düştü (Golistane, 2536, s. 270). Kerim Han ile savaşmayı göze alamayan Azad Han, ona bir mektup yazdı ve kendisini bağışlamasını talep etti (Musevi, 1363, s. 34) ancak Kerim Han, Azad Han'a eğer serdarları ile beraber gelip teslim olur ve itaatini arz ederse onu bağışlayacağını belirten bir mektup gönderdi (Golistane, 2536, s. 271). Azad Han, Kerim Han'ın teklifini kabul etmedi ve taraflar arasında savaş kaçınılmaz oldu. Savaş çok sürmedi çünkü Zend ordusunun sol kanadına komuta eden Şeyh Ali Han Zend ve Muhammed Han Zend'in birlikleri dağıldılar. Öte yandan Azad Han ile müttefik olan Selim Paşa Baban'ın kuvvetleri de Zend ordusunu baskı altına alınca ordunun sağ kanadına bizzat komuta eden Kerim Han'ın çabaları da bir sonuç vermedi ve Zend ordusu büyük bir hezimet yaşadı. Kerim Han, Sadık Han ve Zekeriya Han kurtulmayı başardılar, İsfahan'a çekilip savunma imkânlarını gözden geçirmeye çalıştılar ancak Şeyh Ali Han, Muhammed Han ve Kerim Han'ın haremî ile annesinin de aralarında bulunduğu yakınları Kermanşah yakınlarında bulunan Peri Kalesi'nde kuşatma altına alındılar. *Gitigüşa*'nın müellifine göre Şeyh Ali Han ve Muhammed Han, Kerim Han'ın Azad Han ile savaşmasına karşı çıkmışlardı. Onlara göre haber gönderip aman dileyen ve acziyetini ifade eden biri ile savaşmanın bir manası yoktu ancak Kerim Han onları dinlememişti bu yüzden bilerek yenildiler ve görüşlerinin ne kadar isabetli olduğunu anlaması için Kerim Han'ı böyle bir neticeyle karşı karşıya bıraktılar (Musevi, 1363, s. 35-36).

Kerim Han'ın bu beklenmedik yenilgisi ordusunun dağılmasına, Peri Kalesi'nde muhasara edilen önemli serdarlarından bazılarının öldürülmesine, hâkim olduğu topraklarda kargaşaya, bir dizi kalkışmaya ve İsfahan'da isyanların çıkmasına sebep oldu. İsfahan'da tutunamayacağını anlayan Kerim Han Şiraz'a çekilmek zorunda kaldı. Bu arada Peri Kalesi düştü, muhasara altına alınmış olan Zendler esir alındılar ve Kerim Han'ın hazineleri Azad Han'ın askerleri tarafından ele geçirildi. Azad Han, Zendlerin önemli serdarlarından on yedisini, kadın ve çocukların da aralarında bulunduğu, sayıları elliyi bulan Peri Kalesi esirlerini zincire vurdu, onları yedi yüz kişilik silahlı bir birliğin nezaretinde Urmiye'ye gönderdi, kendisi de Kerim Han'ın peşine düştü (Golistane, 2536, s. 272-

273). Azad Han'a yenildiği haberinin duyulması üzerine İsfahan halkı isyan edince Kerim Han Şiraz'a sığınmayı denedi ancak Şiraz hâkimi onu şehre sokmadı. Azad Han en ufak bir direnişle karşılaşmaksızın İsfahan'ı ele geçirdi (Asef, 2537, s. 263). Önemli serdarlarından yoksun olan Kerim Han, başka çaresi kalmayınca emrinde bulunan birliklere ek olarak kendisine katılan civar hâkimlerinin kuvvetleriyle kırk bin kişilik bir orduya komuta eden Azad Han'la savaşmak üzere harekete geçti. Kuzeye doğru hareket eden Kerim Han, Komşu Kalesi'ne konuşlandı, daha sonra Komşu yakınlarında Azad Han'ın öncü birlikleriyle karşılaştı (Golıstane, 2536, s. 287). Öncü birliklerin oldukça kalabalık olduğunu fark eden Kerim Han'ın küçük üvey kardeşi İskender Han kendileri için yenilginin kaçınılmaz olduğunu ağabeyine söyledi ve izin verirse Azad Han'a bizzat saldırmak istediğini dile getirdi. Atına atladı ve harekete geçti. Azad Han'ın adamları Kerim Han'ın müzakere için elçi gönderdiğini düşündüler. Kendilerine yaklaşan İskender Han Azad Han zannettiği bir Afgan askerine mızrağını fırlattı ve onu öldürdükten sonra süratle oradan uzaklaşmaya çalıştı ancak Azad Han'ın askerleri tarafından kurşun yağmuruna tutuldu. Kendisine ve atına dört kurşun isabet etti, can havliyle, yaralı bir şekilde Kerim Han'ın yanına varmayı başardı. Bağırarak: "Azad Han'ın birliğinden birini atından düşürmeyi başardım. Eğer indirdiğim kişi Azad Han ise muradımıza erdik demektir, eğer değilse kendin için bir çare düşün" dedi. Sonra da atından düştü ve can verdi (Asef, 2537, s. 259; Golıstane, 2536, s. 288-289).

Kardeşinin ölümü Kerim Han'ı derinden yaraladı. Kerim Han, İskender Han'ın öldürdüğü kişinin Azad Han olmadığını, Azad Han'ın askerlerinden biri olduğunu haber aldıktan ve Azad Han'ın saldırı hazırlığında olduğunu öğrendikten sonra Lorıstan-ı Feyli'nin merkez şehri olan Hürremabad yolundan Fars eyaletine ulaşabilmek için kaçmak zorunda kaldı. Hürremabad şehrinde yerleşik olup Afganlarla aralarında husumet bulunan Kürt aşiretleri Kerim Han'a kucak açtılar ve ona yardım edecekleri sözünü verdiler. Aynı zamanda aralarında Kerim Han'ın aile efradından kimselerin ve önemli generallerinin de bulunduğu Peri Kalesi esirlerinin dillere destan bir yöntemle kaçtıklarına dair haber Kerim Han'a ulaştı. Peri Kalesi esirleri bir süre sonra Hürremabad'da Kerim Han'a katıldılar. Esaretten kurtulan ve Azad Han'ı durdurmak için harekete geçen Muhammed Han ile Şeyh Ali Han, Zohab dolaylarına geçip Vend, Zengene ve Kelhor kabilelerinin reisleriyle görüşmeler yaptılar, on bin kişilik bir ordu toplamayı başardılar. Öte yandan Nadir Şah tarafından Horasan'a sürülmüş olan ve Horasan'dan

daha yeni dönmüş olan Şikak Kürtlerinden altı bin kişilik bir kuvvet de Zendlere katılınca Zend ordusu takviye edilmiş oldu (Golıstane, 2536, s. 301-303).

Hürremabad'da bulunan Kerim Han 1753 yılının kışını Hürremabad'da geçirmeye karar verdi. Böylece Hürremabad çevresinde yerleşik olan taraftarlarının desteği ile yeni bir ordu toplayabilecekti ancak Azad Han ona bu fırsatı vermedi. Azad Han 1754 yılının baharında ordusunu Feth Ali Han Afşar'ın komutasında Kerim Han'ı bertaraf etmesi için sevk etti. Feth Ali Han'ın kuvvetleri Silahor'a bağlı Duab mevkiinde Kerim Han'ın yeni tesis edilmiş birliklerini dağıtmayı başardılar. Kerim Han aile efradını esir düşmelerinden korktuğu için Fars eyaletine, Kuhkeluye'ye yolladı, kendisi de emrinde bulunan az bir birlikle Feth Ali Han'a karşılık vermek üzere harekete geçti. Feth Ali Han'ı oyalamayı başardıktan ve böylece yakınlarının emniyetli bir yere yerleşmelerini sağladıktan sonra geri çekilmek zorunda kalan Kerim Han sonunda Kuhkeluye dağlarına sığındı. Oldukça sarp bir arazi yapısına sahip olduğu için bölgede ilerleyemeyen Azad Han'ın öncü birlikleri Zendleri takip etmekten vazgeçip Hürremabad'a geri döndüler. Kışı Şiraz'a yakın Kazrun'da geçirmek isteyen Kerim Han, Azad Han'ın ordusuyla beraber Ağustos 1754'te Şiraz'a yürümekte olduğunu haber alınca Heşt Köyü'ne yerleşmek durumunda kaldı (Asef, 2537, s. 45). Fars eyaletinin merkezine hâkim tepelerde bulunan küçük sayılabilecek Heşt Köyü'nün sakinleri ve reisleri Rüstem Sultan, Kerim Han'ı bağırılarına bastılar.

Kerim Han henüz yol yorgunluğunu atamamışken Azad Han'ın Şiraz'ı ele geçirdiği ve kendisini ortadan kaldırmak için Heşt Köyü'ne doğru hareket hâlinde olduğunu öğrendi. Kerim Han'ın büyük bir ümitsizliğe kapıldığı, İran'ı terk edip Hindistan'a sığınmak ve kalan ömrünü orada huzur içinde geçirmek arzusunda olduğu bir anda Rüstem Sultan sayıca az ama oldukça cesur savaşçıları ile bölgenin sarp coğrafyasına hâkim olduğunu, eğer Kerim Han isterse Heşk Köyü'nün vadi ve boğazlarına kuracağı pusularla Azad Han'ın kuvvetlerini yok edebileceğini vaad etti (Malcom, 1369, s. 520). Kerim Han bu öneriyi kabul etti. Heşt Köyü kırsalı süvarilerin hareket kabiliyetlerini kısıtlayan oldukça sarp ve dolambaçlı bir yapıya sahipti. Rüstem Sultan'ın yüzlerce tüfekçisi Heşt Köyü havalisindeki boğazlara konuşlanırken Kerim Han da emrindeki köylülerle geçitlere ve vadilere pusu kurdu. Plana göre Azad Han'ın kuvvetlerinin geçitlerden geçmelerine

fırsat verecekler, ordunun tamamı geçtikten sonra Rüstem Sultan'ın tüfekçileri konuşlu buldukları tepelerden düşmanı kurşun yağmuruna tutacaklar, Kerim Han da emrindeki savaşçılarla saldırıya geçecekti (Golıstane, 2536, s. 315). Azad Han'ın askerleri vadiye girdiler. Planlandığı üzere Rüstem Sultan'ın adamları tarafından iki taraftan ateş altına alındılar ve çoğu öldürüldü. Kurşun yağmurundan kaçıp ilerleyebilenler de az ileride Kerim Han'ın adamları tarafından yok edildiler. Savaş başladıktan sonra arkadaşlarının pusuya düşürüldüğünü fark eden ve onlara yardımcı olmak için koşturan Azad Han'ın geriden gelen askerleri de vadiden çıkış imkânı olmadığını fark ettiler, böylece onlar da ateş altına alınıp öldürüldüler (Malcom, 1369, s. 520). Azad Han'ın uzun bir zaman zarfında ve büyük zahmetler sonucunda tesis ettiği ordusu kısa sürede bertaraf edildi. Azad Han İsfahan'a kaçtı. Kerim Han 29 Kasım 1754 tarihinde muzaffer bir komutan edasıyla başkent İsfahan'a girince Azad Han şehirden kaçtı. Böylece Kerim Han için Azad Han Afgan galesi şimdilik sona ermiş oldu ancak Kerim Han'ı bekleyen başka bir tehlike vardı: Muhammed Hasan Han Kaçar.

Muhammed Hasan Han Kaçar 1757 yazında Azad Han Afgan'ın haremının ve aile efradının da bulunduğu Urmiye Kalesi'ne askeri bir harekât düzenledi. Taraflar arasında büyük bir savaş yaşandı ve Afganlar ağır bir yenilgi aldılar. Azad Han emrinde bulunan az sayıdaki adamıyla Bağdat'a kaçtı (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 141; Golıstane, 2536, s. 316). Urmiye Kalesi Kaçarların eline geçti, Azad Han'a tabi olan Feth Ali Han ve Şehbaz Han Dünbüli gibi önemli komutanlar Muhammed Hasan Han'ın hizmetine girdiler. Kaçar hanına karşı koyamayan Azad Han firar etti ve Bağdad valisi Süleyman Paşa Ebu Leyla'ya sığındı. Önemli rakiplerinden birini bertaraf etmeyi başaran Muhammed Hasan Han Kaçar büyük bir avantaj elde etti. Böylece Azerbaycan eyaleti bütünüyle Muhammed Hasan Han Kaçar'ın kontrolü altına girdi. Muhammed Hasan Han'ın 1759 yılında öldürülmesine kadar bu durum devam etti. Azad Han çeşitli ittifak girişimlerinden de istediği sonucu alamadı, sonunda İran toprakları üzerindeki hâkimlik iddiasından vazgeçip Gürcistan Valisi Erikli Han'a sığındı (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 147-148). Azad Han bir süre Gürcistan'da kaldı. Kerim Han Zend 1763 yılında Azerbaycan'ı fethedince önemli serdarlarından ikisini Azad Han'ı Şiraz'da şanına yaraşır şekilde ağırlayacağını vaat eden bir mektupla Gürcistan valisine gönderdi. Azad Han Afgan'a canını bağışlama sözü verdi ve ondan gelip teslim olmasını istedi. Azad Han, Kerim Han Zend'e teslim

oldu ve uzun yıllar onun yanında, Şiraz'da mutlu bir hayat yaşadı (Asef, 2537, s. 338; Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 209-210; Golıstane, 2536, s. 318). Kerim Han'ın ölümünden iki yıl sonra 1781 yılında difteri hastalığından öldü. Ölmeden önce cesedinin Kabil'e götürülüp defnedilmesini vasiyet etti. Cenazesi Kabil'e götürülüp defnedildi (Perry, 1365, s. 138).

5. Zend-Kaçar Mücadelesi

Feth Ali Han'ın oğlu olan Muhammed Hasan Han Aşağıbaş Kavanlu, Kaçar Devleti'nin kurucusu Ağa Muhammed Han'ın babasıdır. Muhammed Hasan Han'ın babası Feth Ali Han, Nadir'in desiseleri sonucu Şah II. Tahmasb'ın emriyle öldürülmüştü (Dünbüli, 1349, s. 27). Nadir Şah'ın ölümünden sonra harekete geçen Muhammed Hasan Han, Hazar Denizi kıyılarına konuşlandı ve asker tedarik etmeye başladı (Aştıyani, 1386, s. 450). Muhammed Hasan Han, babasının ölümünden sonra Esterabad ile Mazenderan'da yerleşik olan Kaçar taifesinin liderliğini üstlendi, gündün güne büyük bir güç ve nüfuz elde etti. Kaçarlar Selçuklu Türklerine mensuplardı ve Suriye'ye yerleşmişlerdi. Daha sonra Emir Timur tarafından Azerbaycan'a göç ettirildiler. Merkezi bir hükûmet kurmak isteyen, merkezi hükûmete muhalefet edebilecek unsurları tasfiye etme politikası izleyen Safevi şahı Şah Abbas (1587-1629) bu çerçevede Kaçar taifesini üç kola ayırdı ve her bir kolu İran sınırlarını müdafaa etmeleri için farklı bölgelere yerleştirdi. Şah Abbas İran sınırlarını Gürcistan ve Kafkasya dağları arasında yerleşik olan Lezgilerin saldırılarından korumak için Kaçar taifesinin bir kolunu Gürcistan'a ve Gence şehri havalisine yerleştirdi. Diğer bir kolu Horasan'ı Özbek saldırılarından korumaları için Merv şehrine yerleştirdi (Taki-yi Sarevi, 1371, s. 25). Kaçarların en önemli ve en kalabalık üçüncü kolunu da İran'ın kuzey eyaletlerini Türkmen saldırılarından korumaları için Hazar Denizi'nin güney sahillerinde bulunan ve merkezi Esterabad şehri olan Gürgen eyaletine yerleştirdi (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 99).

İran tarihinde oldukça önemli bir rol oynayacak olan Kaçarların en etkili ve en kalabalık üçüncü kolu kendi arasında *Aşağıbaş* ve *Yukarıbaş* olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Safevi şahı Şah Sultan Hüseyin döneminde Aşağıbaş kolunun lideri Feth Ali Han, Gürgen eyaletinin idaresini almayı başardı ancak İran'daki Afgan işgaline son veren Nadir Şah tarafından öldürüldü. Gürgen ve Mazenderan eyaletlerine hâkim olan oğlu Muhammed Hasan

Han Aşağıbaş kolunun lideri oldu. Günden güne kuvvet ve kudret elde eden, büyük bir nüfuza sahip olan Muhammed Hasan Han, 1752 yılında Kerim Han Zend ve Ali Merdan Han Bahtiyari arasında yaşanan bir ihtilafta aracılık yapmak istedi. Teklifi Kerim Han tarafından kabul edilmeyince de Kerim Han'a karşı Ali Merdan Han'ın yanında yer aldı, Kerim Han tarafından Kermanşah Kalesi'nde kuşatma altına alınmış olan Ali Merdan Han'a yardım etmek için harekete geçti ancak Kazvin yakınlarındayken Ali Merdan Han'ın Kerim Han'a yenildiği haberini alınca Gürگان'a döndü. Kerim Han'la savaşmak için ordusunu takviye etmeye çalıştı.

Muhammed Hasan Han'ın İran'ın siyasi arenasında boy göstermek kastında olduğunu anlayan ve güçlenmesine fırsat vermek istemeyen Kerim Han, çalışmamızın "Zend-Bahtiyari Mücadelesi" kısmında işaret edildiği üzere Kermanşah Kalesi kuşatmasını Kelhor ve Zengenelere havale etti, 1752 yılının yaz mevsimi sonlarında Gilan üzerinden Mazenderan ve Gürگان'a hareket etti. Kerim Han'ın yürüyüşünden haberdar olan Muhammed Hasan Han tedrici olarak geri çekildi ve Kerim Han'ın geçeceği güzergâhları erzak ve lojistik imkânlardan yoksun bıraktı. Bunun üzerine Kerim Han Kaçarların merkez şehrini yani Esterabad'ı üç taraftan abluka altına aldı. Zend hâkimi ile savaşmayı göze alamayan Muhammed Hansan Han anlaşma zemini aradı, oğlu Ağa Muhammed Han'ı üç yüz süvari ile birlikte rehin verme ve yüz baş asil atı hediye olarak takdim etme teklifinde bulundu (Golistan, 2536, s. 208). Kerim Han bu teklifi kabul etmedi, muhasaraya devam edilmesini emretti ancak Esterabad Kalesi oldukça sağlandı. Öte yandan Kaçarlarla müttefik olan kuzeyli Özbek ve Türkmen topluluklarının peş peşe yaptıkları baskınlar Kerim Han'ı çok zor durumda bıraktı. Bu baskınlar sırasında erzak ve bineklerini kaptıran Zend ordusu büyük bir kıtlıkla mücadele etmek zorunda kaldı.

Sonunda Muhammed Hasan Han'ın öncülük ettiği büyük bir saldırı yapan Kaçarlar Zend kuvvetlerini dağıtmayı başardılar, Kerim Han'ın cephanesine el koydular ve Kerim Han'ın yanında bulunan Şah III. İsmail'i aldılar.⁴

---

⁴ On yedi yaşındaki Şah III. İsmail, 1751 yılında Kerim Han, Ali Merdan Han ve Ebulfeth Han arasında imzalanan üçlü mutabakattan sonra Ali Merdan Han'ın yanında bulunuyordu. Kerim Han 1752 yılında İsfahan yakınlarındaki Çeharmahal'de Ali Merdan Han'ı mağlup edince Şah İsmail'i kendi yanına aldı ve Şah İsmail 1753 yılına kadar Kerim Han'ın yanında kaldı. Aynı yıl Kerim Han Esterabad'da Muhammed Hasan Han'a yenilince bu sefer Muhammed Hasan Han Şah İsmail'i yanına aldı. Muhammed Hasan Han daha sonra Fars eyaletine saldırıp Kerim Han'a yenilince Şah

Sarevi'nin kaydettiğine göre kırk gün süren kuşatmadan sonra sayısı kırk bini bulan Zend kuvvetlerinin tamamı yok edildi. Kerim Han'ın önemli generalleri öldürüldü, Zend ordusunun bütün teçhizatları Kaçarların eline geçti ve Kerim Han beş adamıyla birlikte Tahran'a kaçmak zorunda kaldı. Muhammed Hasan Han daha sonra Şah III. İsmail adına sikke kestirdi. Ordusundan geriye kalan az bir birlikle Tahran'a çekilen Kerim Han, şahsi eşyalarını, hazine ve mücevherlerini satarak yeni bir ordu teşkil etme gayretine girdi. Kerim Han'ın aldığı ağır yenilgiden haberdar olan Azad Han Afgan ile Ali Merdan Han Bahtiyari Kerim Han'ın yükselişine mani olmak ve İran'a hâkim olmak için harekete geçtiler. Adı geçen hâkimleri bertaraf ettikten sonra Kaçarlarla olan hesabını görmeye karar veren Kerim Han böylece şimdilik Muhammed Hasan Han Kaçar ve Gürgan meselesini başka bir zamana erteledi. Uzun süredir devam etmekte olan Kermanşah Kalesi muhasarasına katkı sunmak, Ali merdan Han ve Azad Han gibi rakiplerini bertaraf etmek için işe koyuldu (Perry, 1365, s. 57).

Kerim Han Zend, daha önce de işaret edildiği üzere Ali Merdan Han ve Azad Han ile iki yıl süren savaşlar yaptı, sonunda önemli rakiplerinden ikisini bertaraf etmeyi başardı. Bu iki yıllık süre Muhammed Hasan Han Kaçar'a ordusunu takviye etmesi ve gücünü tekmil etmesi için önemli bir fırsat sundu. İran'ın tamamına hâkim olmak iddiasında bulunan Muhamed Hasan Han, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1755 yılında Kerim Han ile savaşmak üzere İsfahan'a doğru hareket etti. Kerim Han, önce İbrahim Han Kürd Cihanbeglu ile Muhammed Han Zengene'nin komutasındaki öncü birliklerini sonra da Şeyh Ali Han ve Muhammed Han gibi önemli Zend serdarlarını Muhammed Hasan Han'a karşılık vermeleri için sevk etti (Musevi, 1363, s. 53). Adı geçen serdarlar Muhammed Hasan Han karşısında Kezaz mevkiinde yenilgiye uğradılar, Muhammed Han Zend esir düştü. Muhammed Han Zend iki yıl boyunca Kaçarların elinde esir kaldı. Muhammed Hasan Han'ın Şiraz muhasarası başarısızlıkla sonuçlanınca hapisten kaçmayı başardı ve peşine düşen Kaçar kuvvetlerinden kurtulmak için ormana saklandı. Uzun aramalardan sonra bulundu, Sari şehrine getirildi ve katledildi (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 90; Golıstane, 2536, s. 213; Taki-yi Sarevi, 1371, s. 38). Böylece Kerim Han önemli serdarlarından birini

---

İsmail yine Kerim Han'ın eline geçti. Kerim Han ona "nankör" şeklinde hitap etti ve onu öldüğü 1774 yılına kadar Abade şehrinde yaşamak zorunda bıraktı (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 769; Maraşi-yi Safevi, 1362, s. 149).

yitirmiş oldu. İleri yürüyüşüne devam eden Muhammed Hasan Han, Kerim Han'ın bizzat komuta ettiği Zend ordusunu 1 Nisan 1756 yılında İsfahan-Yezd arasında bulunan Gelunabad mevkiinde mağlub edip İsfahan'ı ele geçirdi (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 951; Taki-yi Sarevi, 1371, s. 38-39).

Kerim Han toparlanmak ve ordusuna çeki düzen vermek için Şiraz'a çekildi. Kerim Han'ı takip etmek ve Şiraz'ı ele geçirmek niyetinde olan Muhammed Hasan Han, Azad Han Afgan'ın İsfahan'a saldırmak kastında olduğunu haber alınca bu niyetinden vazgeçti ancak Azad Han ile mücadeleyi göze alamadı ve Mazenderan'a dönmek zorunda kaldı (Musevi, 1363, s. 55). Daha sonra Azad Han ile bir dizi savaşlar yapan ve onu mağlup ettikten sonra Azerbaycan eyaletini ele geçiren Muhammed Hasan Han, İsfahan ve Şiraz'ı ele geçirmek için harekete geçti. Kerim Han tarafından Kaşan karargâh komutanı olarak tayin edilen ve Kaçar hanını durdurmakla görevlendirilen Şeyh Ali Han Zend, Muhammed Hasan Han'ın çok kalabalık bir orduyla hareket halinde olduğunu fark edince derhal İsfahan'ı terk etti, Şiraz'a gidip asıl orduya katıldı. Muhammed Hasan Han herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın 15 Aralık 1757'de İsfahan'a girdi ve akabinde Irak-ı Acem topraklarını ele geçirdi. İran'ın güneyini ele geçirmek için bir süre İsfahan'da konaklayan Muhammed Hasan Han elde ettiği zaferlerin sarhoşluğuyla tıpkı Nadir Şah Afşar gibi halka zulmetmeye, onlara ağır vergiler yüklemeye ve kendilerine tahmil edilen vergileri ödeme kudreti bulunmayan zavallılara işkence etmeye başladı (Musevi, 1363, s. 61).

Azad Han, Kerim Han ve Muhammed Hasan Han arasındaki iktidar mücadelesinin önemli güzergâhlarından olan İsfahan şehrinde yoğun askeri hareketlilikten dolayı kıtlık baş gösterince İsfahan halkı açlığa mahkûm oldu (Asef, 2537, s. 286). Öyle ki insanlar kedi, köpek ve fare yemek zorunda kaldılar. Hatta bir miktar hububat için çocuklarını satmak zorunda kalanlar dahi oldu. Evlerinden dışarı çıkma gafletinde bulunan çocuklar kaçırıldılar, kesilip yendiler. Altı-yedi ay süren kıtlık boyunca on iki ile yirmi bir bin kişinin açlıktan ve Kaçar zulmünden dolayı hayatını kaybettiği, şehrin muhtelif yerlerindeki harabelerde üst üste istiflenen insan cesetlerinin vahşi hayvanlara yem olduğu, mezar kazmanın ve mezar taşı temin etmenin mümkün olmadığı kaydedilmiştir (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 79-80). Bu zor şartlara rağmen Kaçar hanı İsfahan halkına merhamet etmedi, mallarını ve bineklerini müsadere etti. Muhammed Hasan Han üç

ay boyunca İsfahan'da kaldı, gerekli lojistik kaynakları zorla elde ettikten sonra Hüseyin Han Kaçar Develu'yu İsfahan hâkimi olarak tayin etti (Musevi, 1363, s. 63), kendisi de bahar mevsimi başlarında Azerbaycan, Mazenderan, Esterabad, Irak-ı Acem, Özbek ve Afgan ordularından müteşekkil altmış-yetmiş bin kişilik bir orduyla Şiraz'a doğru hareket edip şehri muhasara altına aldı. Azerbaycan'da Azad Han Afgan'ı mağlup ettiğinde Azad Han'dan yüz çevirip kendisine katılan Feth Ali Han Afşar Areşlu'yu ve İbrahim Han Beğayiri'yi o sırada Kazrun'da konuşlu bulunan Şeyh Ali Han Zend'i bertaraf etmeleri için beş bin kişilik bir kuvvetle bölgeye sevk etti (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 84).

Büyük bir soğukkanlılıkla vaziyeti idare eden Kerim Han'ın çağrısıyla Fars vilayeti sakinleri erzak ve teçhizatlarını, bineklerini ve hayvanlarını alıp Şiraz Kalesi'ne konuşlandılar. Kaçar birlikleri Nadr Han Zend'in komutasındaki Zend kuvvetlerini Şiraz'ın dışında bozguna uğrattılar ve şehrin kalesini abluka altına aldılar ancak Şiraz Kalesi'ni kuşatma altına alan kalabalık Kaçar ordusu bir süre sonra erzak sıkıntısı yaşamaya başladı. Muhammed Hasan Han'ın erzak ve yem tedariki için Şiraz havalisine gönderdiği adamları elleri boş dönünce açlıktan telef olmakla yüz yüze kalan yük hayvanları yemlenmeleri için Şiraz'a üç menzil uzaklıkta bulunan Erdekan'a gönderildi. İki bin at ve on iki bin katırdan oluşan büyük bir kervanın hareket halinde olduğunu haber alan Kerim Han, Şeyh Ali Han'ı kervana bir gece baskını düzenlemesi için görevlendirdi. Gece olunca Şeyh Ali Han'ın komutasındaki yüzlerce cesur Zend savaşçısı şehirden ayrılıp kervanı takip etmeye başladılar. Ertesi gün öğlen vakti kervana yetişmeyi başaran Zendler gece karanlığında Kaçar birliklerine hissettirmeden sürüleri alıp Şiraz şehrine getirdiler. Ertesi gün haber Kaçar ordugâhında yankılanınca bineklerini yitirdikleri için öfkelenen Muhammed Hasan Han'ın bazı generalleri hesap sormak için Kaçar hanının çadırına yürüdüler. Aynı anda Azad Han Afgan'ın birliklerinden teşkil edilmiş olan ve ihanet etmek için fırsat kollayan bir Afgan taburu Kerim Han'ın birliklerine katıldı ve 3 Temmuz 1757 günü Kaçar birlikleri kendi ordugâhlarını yağmalamaya başladılar. Yaşanan bu hadiselerden dolayı büyük bir ruhsal çöküntü yaşayan, açlığa ve yorgunluğa daha fazla dayanamayan Kaçar savaşçıları da firar edince Muhammed Hasan Han'ın yanında az sayıda bir birlikten başka kimse kalmadı. Zendlerin taaruza geçmelerinden endişelenen Muhammed Hasan Han İsfahan'a kaçmak zorunda kaldı (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 87-88; Musevi, 1363, s. 66).

Kerim Han, Şeyh Ali Han'ı Muhammed Hasan Han'ı takip etmesi için görevlendirdi. Muhammed Hasan Han, Şeyh Ali Han'ın kendisini takip ettiğini haber aldıktan sonra İsfahan'ı terk etti, Tahran'a vardığında Şehbaz Han Dünbülü ile Feth Ali Han Afşar kendisinden yüz çevirdiler, Azad Han Afgan'a tabi olduklarını beyan ettiler. Bunun üzerine Muhammed Hasan Han Gürgan'a kaçtı.

Gürgan'da ordu tedarik etmek için çabalayan Muhammed Hasan Han, Şeyh Ali Han Zend'in onu takip ettiğini ve Mazenderan havalisine ulaştığını haber aldı. Derhal harekete geçen Muhammed Hasan Han, Kerim Han tarafından şah ilan edilen, evvelce Kerim Han'ı mağlup ettikten sonra yanına aldığı ve o sırada Sari'de tutulan Şah III. İsmail'i de yanına alarak Esterabad'a gitti, savunma yapmak için işe koyuldu (Musevi, 1363, s. 71). Kerim Han da Sadık Han Zend'i Fars eyaleti beylerbeyi olarak tayin ettikten sonra 3 Eylül 1757 günü Şiraz'dan ayrıldı ve karargâhını İran'ın kuzey ve güney eyaletlerini birbirine bağlayan önemli bir güzergâh olan Tahran'a kurdu (Golistan, 2536, s. 321).

Muhammed Hasan Han, Şeyh Ali Han'ın Mazenderan'a ulaştığını haber aldıktan sonra Sari şehrine az bir mesafede bulunan Eşref kentine gitti ve yönü Sari kentine bakacak şekilde hendekler kazılmasını istedi. Böylece asıl amacı Esterabad'ı ele geçirmek olan Şeyh Ali Han durdurulabilecekti. Şeyh Ali Han Sari şehrini geçtikten sonra Kaçar hanının kazdırdığı hendekleri fark etti ve bir yolunu bulup Kaçar savaşılarını meydan savaşı yapmaya mecbur bırakmak istedi. Kaçarların hendekleri terk etmeye niyetli olmadıklarını anlayan Şeyh Ali Han Esterabad'a geçilmesi oldukça zor olan sahil yolundan gitmek istediğini ima etti ve Zend savaşılarını metruk olan sahil yoluna yönlendirdi. Şeyh Ali Han'ın planı işe yaradı. Muhammed Hasan Han muhasaradan kurtulmak ve hızlıca Esterabad'a ulaşmak için istihkâmlarını terk edince Zendlerin hedefi haline geldi. Sahil yolundan birbirlerine paralel yürüyen Zend ve Kaçar orduları sonunda gece vakti Kolbad mevkiinde birbirlerine yakın ordugâhlar kurdular. İki ordu akşam vakti su ve hayvanlarına yem tedariki için etraftaki ormanlara dağılınca birbirleriyle temas etmeleri kaçınılmaz oldu, aralarında zorlu bir mücadele ve kanlı bir çatışma yaşandı (Hedayeti, 1336, s. 152). Zendler galip geldiler, Kaçarlar büyük kayıplar verdiler. Muhammed Hasan Han Esterabad'a kaçmak zorunda kaldı. Kendisi de birçok savaşıını kaybeden Şeyh Ali Han toparlanmak ve yeni bir savaşa hazırlanmak için Sari'ye çekildi.

Muhammed Hasan Han, Horasan'daki Kaçar, Türkmen ve Kürt aşiretlerine haber göndererek Zendlere karşı destek istedi (Musevi, 1363, s. 83). Veli Han ve Necef Han komutasındaki Şadlu Kürtlerinden on bin savaşçı ile Kaçarların Yukarıbaş kolu ve bazı Türkmen kabileleri bu çağrıya olumlu karşılık verdiler. Zendlerle savaşmak üzere sayıları on yedi on sekiz bini bulan savaşçılar seferber oldular ancak Muhammed Hasan Han Aşağıbaş ve Yukarıbaş kabileleri arasındaki ihtilafın farkında olduğu için özellikle Yukarıbaşların kendisi ile ittifak kurmasına ihtiyatla yaklaştı çünkü Yukarıbaş kabilesinin reisi Hüseyin Han Develu, Şeyh Ali Han Zend Sari'ye vardığında onu oldukça sıcak karşılamıştı. Yukarıbaş kabilesinin kendisine karşı derin bir düşmanlık beslediğinin farkında olan Muhammed Hasan Han, Zendlerle savaşmadan önce Yukarıbaşların kabile reislerini ortadan kaldırmaya karar verdi. Muhammed Hasan Han, Yukarıbaş kabilesi reislerini Zendlere karşı alınacak tedbirleri görüşmek ve kendileriyle savunma stratejileri konusunda istişare etmek için davet etti. Kabile reisleri istişare için çadırda toplandıkları bir sırada etraftaki çadırlara konuşlanmış olan yüzlerce silahlı Aşağıbaş savaşçısı onlara saldırıp hepsini kılıçtan geçirdiler. Yukarıbaş kabilesine mensup adamlar öteye beriye kaçıştılar ancak Muhammed Hasan Han'ın emriyle yakalanıp katliamdan geçirildiler (Musevi, 1363, s. 85).

Dahili sorunlarını hallettiğini düşünen Muhammed Hasan Han, Şeyh Ali Han'a bir gece baskını yapmaya ve onu gafil avlamaya karar verdi. Esterabad'dan ayrıldı, bir günlük bir yürüyüşten sonra Eşref'e vardı ancak Zend ordusunun siperlere konuşlanmış olarak savunmaya hazır olduklarını hayretle fark etti. Yukarıbaş kabilesinin katliamdan kurtulabilen fertleri yaşanan olayları ve Muhammed Hasan Han'ın planını Zendlere haber vermişlerdi. Muhammed Hasan Han Esterabad'a dönmeye karar verdi ancak iş işten geçmişti. Stratejisinden haberdar ve savaşa tamamen hazır olan Şeyh Ali Han Zend 4 Şubat 1759 günü saldırıya geçti. Horasan'ın Şadlu Kürtlerinden on bin kişilik paralı destek kuvvet Necef Han Kürd'ün komutasında Kaçar ordusunun sol kanadını teşkil ediyordu. Zend savaşçılarının ani hamlesiyle sarsılan Kaçarlar dağıldılar, savaş tecrübesinden yoksun bulunan ve daha yeni tesis edilmiş bir ordunun neferleri olan Kaçar sipahileri savaş meydanını terk edip Esterabad'a kaçtılar. Kaçış güzergâhlarında ormanlar, göletler ve bataklıklar olduğu için seri hareket edemediler. Zendler peşlerinde olduğu için geri dönmelerine de imkân yoktu. Bu yüzden iki ateş arasında kalan Kaçar

savaşçıları ağır kayıplar verdiler. Muhammed Hasan Han'ın kendisi de yakın korumalarıyla birlikte Şah Abbas döneminde yapılmış olan sahil yolundan Esterabad'a kaçmak zorunda kaldı ama geçebileceği münasip bir yol bulamayınca atını bir gölete sürdü, atı boyun hizasına kadar bataklığa saplandı. Hareket kabiliyetini yitiren Muhammed Hasan Han, Sebz Ali Han Kürd'ün komutasındaki on Kürt süvari ve Hüseyin Han Develu'nun kardeşi Muhammed Ali Ağa Develu tarafından çembere alındı. Kaçar şahı, Sebz Ali Han Kürd tarafından öldürüldü ve başı gövdesinden ayrıldı (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 108; Kelanter-i Fars, 1362, s. 57; Musevi, 1363, s. 87). Kesik başı bir mızrağın ucuna takıldı ve Şeyh Ali Han Zend'e getirildi. O da Tahran'da bulunan Kerim Han Zend'e gönderdi (Golistan, 2536, s. 321). Böylece Kerim Han güçlü rakiplerinden birinden daha kurtulmuş oldu.

Muhammed Hasan Han, Kerim Han Zend'in başına ödül koymuştu ve Kerim Han'la boy ölçüşebilecek, ondan daha cesur olduğunu iddia edebilecek kimse yoktur demişti. Kerim Han ile yaptığı ilk savaşında esir alınan Zend savaşçılarının fidyelerini kendi cebinden Kaçar askerlerine ödeyip esirleri serbest bırakması da dikkate değer bir konudur. Aynı şekilde Kerim Han da her zaman Muhammed Hasan Han'ı takdir etmiş, onun çok iyi bir savaşçı ve çok başarılı bir serdar olduğunu defaatle dile getirmişti. Muhammed Hasan Han'ın kesik başı kendisine getirildiğinde Kerim Han kanlı ve çürümeye yüz tutmuş başını kendi elleriyle yıkadı, gül suyuyla temizledi ve cesedi ile birlikte defnedilmesi için Esterabad'a gönderdi (Musevi, 1363, s. 88). Golistan'ye göre Muhammed Hasan Han'ın kesik başı kendisine getirildiğinde Kerim Han çok üzüldü. Muhammed Hasan Han'ın kesik başının gül suyuyla yıkanmasını, ona misk sürülmesini ve imamzadelerden şahzade Abdulazim'in türbesine defnedilmesini istedi. Muhammed Hasan Han'ın cesedi Esterabad şehri ele geçirildikten sonra Şeyh Ali Han Zend tarafından getirilip şehrin dışındaki bir kabristana defnedildi (Golistan, 2536, s. 321).

Kaçarların büyük bir bozgun yaşadığı haberi Esterabad'a ulaşınca bölgenin hâkimi olarak Esterabad'da bulunan Muhammed Han Kavanlu, Muhammed Hasan Han'ın oğlu genç Kaçar prensi Ağa Muhammed Han Kaçar'ı da yanına alarak Kaçarların zor zamanlarda sığındıkları Kıpçak bozkırlarına kaçtı (Musevi, 1363, s. 88). Yenilgiyi haber alan Yukarıbaş Kaçarları Aşağıbaşlara saldırmaya, mallarını yağmalamaya, mülklerini tasarruf altına almaya başladılar (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 109). Şeyh

Ali Han Zend de Mazenderan'a girdi, Yukarıbaşların sevk ve idaresinin kolaylaşması ve yönetim erkini kullanabilmeleri için Ereğ'te bir hükümet tesis etti. Bu arada birçok kişiyi idam ettirdi. Kaçarların yağmalanmış mallarını Tahran'a gönderdi, Hüseyin Han Develu'yu Esterabad hâkimi olarak atadı ve Tahran'a hareket etti. Şeyh Ali Han Tahran'da Kerim Han tarafından oldukça sıcak karşılanırken Mazenderan eyaleti Aşağıbaş ve Yukarıbaş aşiretleri arasında başlayan çatışmadan dolayı savaş alanına döndü. Zendler tarafından hâkim tayin edilen Yukarıbaşlar Mazenderan'a hâkim oldukları uzun yıllar boyunca Aşağıbaşlardan yüklü miktarda mal-mülk elde ettiler ve onları Kürtler ile diğer müttelikleri arasında taksim ettiler (Musevi, 1363, s. 85; Perry, 1365, s. 117).

Muhammed Hasan Han'ın öldürülmesinden sonra büyük oğlu Ağa Muhammed Han Aşağıbaş Kaçarlarından bir grupla Kıpçak bozkırlarına, Türkmenlerin yanına kaçmıştı. Esterabad'a geri dönmek isteyen Ağa Muhammed Han bir grup Türkmenin refakatinde bir gece baskısıyla Esterabad'a girdi ancak Yukarıbaş aşireti mensupları tarafından şehirden çıkmak zorunda bırakıldı. Bunun üzerine Ağa Muhammed Han bir grup yakını ile birlikte Tahran'a gelip Kerim Han Zend'e sığınmak istedi. Kerim Han son derece hoşnut oldu ve genç Kaçar prensini karşılamaları için adamlarını gönderdi. Huzura kabul edilen genç Kaçar prensi Kerim Han tarafından büyük bir muhabbetle karşılandı. Kerim Han ona "oğlum" diye hitap etti ve onu bağrına bastı (Gaffari-yi Kaşani, 1369, s. 111). Sarevi'nin kaydettiğine göre Muhammed Hasan Han öldürüldükten sonra Kerim Han çocuklarına şevkat gösterdi ve onları yanına aldı. Ağa Muhammed Han, Hüseyin Kuli Han, Cafer Kuli Han, Rıza Kuli Han ve Mehdi Kuli Han'ı Şiraz'da yanında tuttu, onları ağırladı. Murteza Kuli Han ve Mustafa Kuli Han'ı da dayıları Hüseyin Han Develu'nun ricası üzerine Hüseyin Han'a emanet etti (Taki-yi Sarevi, 1371, s. 45-46). Önemli rakiplerini birer birer tasfiye eden Kerim Han, Ahmed Han Dürrani'nin etkili olduğu Horasan eyaleti dışında İran'ın tek hâkimi oldu. Öldüğü 1779 yılına kadar Vekil-i Reaya unvanıyla İran'ı yönetti.

6. Sonuç

Modern İran tarihinin en önemli aktörlerinden biri olan Kerim Han Zend'in iktidar yürüyüşü oldukça uzun ve meşakkatli bir yürüyüştür. Monarşiler çağında iktidar olmanın belki de en önemli şartlarından birinden, soylu

bir geçmişe sahip olma avantajından yoksun olan Kerim Han, İran tarihinin en karışık dönemlerinden birinde iktidar olmayı ve İran'ı istikrara kavuşturmayı başarmıştır. Şah soyundan olmadığı için hiçbir zaman kendisini şah olarak isimlendirmeyen ve Vekil-i Reaya unvanını kullanan Kerim Han iktidara yürüdüğü ilk yıllarda kendisi açısından bir meşruiyet zemini oluşturabilmek için Safevi şehzadesi III. İsmail'e yaslanmış ancak gücünü pekiştirdikten sonra yönetime tamamen hâkim olmuştur. Nadir Şah Afşar tarafından ailesi ve kabilesi ile birlikte Horasan'a sürgüne gönderilen Kerim Han Zend 1747 yılında Nadir Şah öldürülünce ana yurduna, Melayir yakınlarındaki Peri Köyü'ne geri döndü, Zend kabilesinin lideri olarak benimsendi ve İran'da mevcut olan otorite boşluğundan yararlanarak İran'ın siyasi arenasında boy göstermek istedi. İran'ın tamamına hâkim olmak arzusunda olan Kerim Han'ın en önemli avantajı cesur Zend savaşılarını organize etmeyi başarması ve aşiret kuvvetlerinden tedrici olarak düzenli askeri birlikler yaratmasıydı. Nadir Şah'ın ordusunda bir asker olarak çeşitli seferlere katılmış olan Kerim Han'ın sahip olduğu deneyim onun İran'da iktidar erkini başarılı bir şekilde kullanmasının da önünü açtı. Nadir Şah gibi kudretli bir hâkimin ani ölümü İran'ı büyük bir kaosa sürükledi ve İran coğrafyasının farklı noktalarında birçok iddia sahibi bozulan otoriteyi yeniden tesis etmek ve İran'a hâkim olmak için harekete geçti. Afşar iktidarının sona ermesi ile birlikte merkezi bir otoriteden yoksun kalan İran'da bozulan siyasi otoriteyi yeniden tesis etmek ve çok kültürlü, çok etnisiteli geniş İran coğrafyasını tek bir merkezden idare etmek oldukça zordu. Afganların, Afşarların, Safevi bakiyelerinin, Kaçarların, Bahtiyarilerin ve Erdelan mirlerinin İran'a hâkim olmak için mücadele ettiği kaotik bir ortamda Kerim Han'ın büyük bir politik-askeri başarı sergileyerek İran'da bozulan otoriteyi yeniden tesis etmesi onu İran tarihinin en önemli aktörlerinden birine dönüştürdü. Safevi çağının sona ermesi ile birlikte bitmek bilmeyen askeri mücadelelerin yaşandığı ve sosyo-ekonomik düzenin alt üst olduğu bir ülke devralan Kerim Han güçlü kişiliği, askeri konulardaki istidad ve kabiliyeti sayesinde merkezi bir idare tesis etmeyi ve İran'ın sosyo-ekonomik durumunu düzeltmeyi başardı. Siyasi faaliyetlerine Güney İran'dan başlayan Kerim Han sonunda Kuzey ve Batı İran'ı da hâkimiyeti altına alarak oldukça geniş bir alana hükmedecek olan Zend Devleti'ni kurdu ve İran siyasetinde uzun yıllar hatırlanacak bir iz bıraktı.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Açar, C. (2019). *Safevi kroniklerinde Dımdım kalesi kuşatması ve Emir Han Bradosti*. Avesta Yayınları.
- Açar, C. (2023). *İmparatorluk ve emirlik: Erdelan emirliği Osmanlı ve İran imparatorlukları arasında bir Kürt emirliği* (Kayıt No. 789014) [Doktora tezi, Artuklu Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Asef, M. H. (2537). *Rüstümü 't-tevarih*. İntişarat-ı Emir Kebir.
- Aştıyani, A. İ. (1386). *Tarih-i İran*. İntişarat-ı Debir.
- Bazen, P. (1340). *Nameha-yı tebib-i Nadir Şah* (Çev. A. A. Heriri). İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli.
- Cevdet Paşa, A. (2018). *Tarih-i Cevdet*. TTK Yayınları.
- Dünbüli, A. B. (1349). *Tecrübetü 'l-ahrar ve tesliyetu 'l-ebrar*. (C. 1). Tash. Hasan Kazi Tabatabai. İntişarat-ı Müessese-yi Tarih ve Ferheng-i İran.
- Erdelani, M. M. (2020). *Erdelan tarihi*. (Çev. C. Açar). Nûbihar Yayınları.
- Esterabadi, M. M. H. (1366). *Dürre-i Nadire (tarih-i asr-ı Nadir Şah)*. Vezaret-i Ferheng ve Amuzeş-i Âli.
- Esterabadi, M. M. H. (1390). *Cihanguşa-yı Nadiri*. Donya-yı Ketab.
- Floor, W. M. (1367). *Eşref-i Afgan der tahtgah-ı İsfahan*. (Çev. E. Sırrı). İntişarat-ı Tus.
- Gaffari-yi Kaşani, E. H. (1369). *Golşen-i Murad*. İntişarat-ı Zerin.
- Golistane, M. E. (2536). *Mücmelü 't-tevarih*. Müessese-yi İntişarat ve Çap-ı Danişgah-ı Tahran.
- Hedayet, R. K. H. (1380). *Ravzatü 's-safa-yı Nasiri*. İntişarat-ı Esatir.
- Hedayeti, Hadi. (1336). *Tarih-i Zendiyye (İran der zeman-ı Kerim Han)*. (C. 1). İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran.
- Kadı, M. Ş. (1389). *Zübdetü 't-tevarih*. İntişarat-ı Tevekkoli.
- Kadı, M. Ş. (2019). *Tarih-i Kurd*. (Çev. C. Açar.). Avesta Yayınları.
- Kelanter-i Fars, M. M. (1362). *Ruzname-yi Mirza Muhammed kelanter-i Fars*. İntişarat-ı Tehur.

- Krusinsky, J. T. (1363). *Sefername-i Krusinsky*. (Çev. A. Dünbüli). İntişarat-ı Tus.
- Kuhmerci, Z. (2536). *Zeyl-i mücmelü't-tevarih*. Müessese-yi İntişarat ve Çap-ı Danişgah-ı Tahran.
- Malcom, S. J. (1369). *Tarih-i kâmil-i İran*. (Çev. M. İ. Heyret). (C. 2). İntişarat-ı Efsun.
- Maraşî-yi Safevi, M. M. H. (1362). *Mecmeu't-tevarih*. Kitabhane-i Senai.
- Mehmed Paşa, K. R. (2003). *Tahkik ve tevfik*. Kitabevi Yayınları.
- Mervi, M. K. (1364). *Alem ara-yı Nadiri*. Nakş-ı Cihan.
- Musevi, M. S. (1363). *Tarih-i Giti Güşa*. İntişarat-ı İkbal.
- Müstevfi, M. M. (1375). *Zübdetü't-tevarih*. Mecmua-yı İntişarat-ı Edebi ve Tarihi-yi Movkufat-ı Doktor Mahmud Afşar-ı Yazdi.
- Nevai, A. (1348). *Kerim Han Zend*. İntişarat-ı Ketabhane-yi İbni Sina.
- Nevai, A. (1368). *Nadir Şah ve bazmandeganeş*. İntişarat-ı Esnad-ı Milli.
- Niebuhr, C. (1354). *Sefername-yi Karsten Nibur* (Çev. P. Recebi). İntişarat-ı Tuka.
- Numan Efendi, E. S. (1999). *Tedbirat-ı pesendide*. TTK Yayınları.
- Nureddin Şuşteri, A. (1924). *Tezkire-i Şuşter*. Kalküta.
- Otter, J. (1363). *Sefername-i Jean Otter (asr-ı Nadir Şah)*. (çev. E. İkbali). Sazıman-ı İntişarat-ı Cavidan.
- Özcan, A. (2006). *Nadir Şah*. İçinde TDV İslam Ansiklopedisi. (C. 32, s. 276-277). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Perry, J. (1365). *Kerim Han Zend* (Çev. E. M. Saki). İntişarat-ı Feraz.
- Razmara, H. A. (1331). *Ferheng-i coğrafya-yı İran*. (C. 5). Çaphane-yi Arteş.
- Recebi, P. (1289). *Kerim Han-ı Zend ve zaman-ı u*. Kitab-ı Amme.
- Reşid (Edibü'ş-Şuara), M. (1345). *Tarih-i Efşar*. İntişarat-ı Şura-yı Merkezi-yi Çeşn-i Milli-yi 2500 Sale-yi Şahenşahi-yi Azebaycan-ı Garbi.

Semnani, A.P. (1372). *Lutf Ali Han Zend*. Kitab-ı Numune.

Taki-yi Sarevi, M.F. (1371). *Tarih-i Muhammedi (Ahsenü't-tevarih)*. Müessesese-yi İntişarat-ı Emir Kebir.

Toğaç, S. (2000). *Kırımlı Mustafa Rahmi Efendi'nin İran sefaretnamesi*. (Kayıt No. 94555) [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Vakayinigar, M. A. E. (1381). *Eşair, ilat ve tevaiif-i Kurd*. İntişarat-ı Tevekkoli.

İnan Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 1, ss. 53-79
Geliş Tarihi: 31.01.2024
Kabul Tarihi: 03.05.2024.
DOI: 10.33201/iranian.1429178
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Soğuk Savaş Sonrası İnan-Rusya İlişkileri: Teşvik Edici ve Sınırlandırıcı Faktörler

İbrahim ÇETİN* & Mevlüt AKÇAPA**

Öz

Bu araştırmanın konusu, soğuk savaşın bitiminden sonra inişli çıkışlı bir seyir izleyen İnan Rusya ilişkilerinin İnan devriminden sonraki söylemle “küçük şeytan” kavramından, Suriye ve Ukrayna savaşlarında ifade edilen “stratejik ortak” söylemine nasıl ve neden evrildiğini incelemektir. Ayrıca, İnan-Rusya ilişkilerini teşvik eden ve sınırlayan faktörler ortaya konmaya çalışılacaktır. Araştırma, veri toplamak için literatür taraması yöntemini kullanırken, analiz için nitel araştırma yöntemlerinden vaka analizinin bir alt kolu olan süreç analizi kullanılmıştır. Neorealizm bakış açısıyla olayların incelenmesi, olayların devlet, sistem, güç ve güç dengesi yönlerinden analizini kolaylaştırmıştır. Araştırmanın sonucunda, İnan ile Rusya’yı yakınlaştıran temel nedenin ABD ve müttefiklerinden oluşan blokun etkisini Ortadoğu ve Kafkasya’da siyasi ve askeri yönden dengelemek olduğu; ambargoların bu yakınlaşmayı hızlandırdığı kanaatine varılmıştır. Rusya’nın BMGK’deki veto hakkı, nükleer enerji alanındaki işbirlikleri ve silah ticaretleri de ilişkilerin önünü açan nedenler olarak tespit edilmiştir. İki ülke arasındaki ilişkileri sınırlayan nedenler ise; her iki ülkenin ABD ve müttefikleri ile olan ilişkileri, ticari faaliyetlerin sadece nükleer teknoloji ve silah ticareti ile sınırlı olması olarak belirlenmiştir. Ayrıca, halklar arasındaki etkileşimin azlığının da ortaklığın derinleşmesini sınırlayan önemli bir faktör olduğu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Neorealizm, Güç dengesi, İnan dış politikası, Rusya dış politikası, İnan-Rusya ilişkileri.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Bursa Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ibrahimcetin@tarimorman.gov.tr, Bursa, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3100-945X

** Doç. Dr., Bursa Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, mevlut.akcapa@btu.edu.tr, Bursa, Türkiye, ORCID: 0000-0002-7123-3317

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İnan Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Iran-Russia Relations After The Cold War: Encouraging and Limiting Factors

İbrahim ÇETİN* & Mevlüt AKÇAPA**

Abstract

The subject of this research is to examine how and why Iran-Russia relations, which have followed an up-and-down course after the end of the Cold War, have evolved from the concept of “little devil” in the discourse after the Iranian revolution to the discourse of “strategic partner” expressed in the Syrian and Ukrainian wars. It will also try to reveal the factors that encourage and constrain Iran-Russia relations. The research uses the literature review method to collect data, while process analysis, a sub-branch of case analysis from qualitative research methods, is used for analysis. Examining the events from a neorealist perspective facilitated the analysis of the events from the aspects of state, system, power and balance of power. As a result of the research, it was concluded that the main reason for the rapprochement between Iran and Russia was to balance the influence of the US and its allies in the Middle East and Caucasus politically and militarily, and that the embargoes accelerated this rapprochement. Russia’s veto power in the UNSC, cooperation in the field of nuclear energy and arms trade were also identified as reasons that paved the way for relations. The reasons limiting the relations between the two countries were identified as the relations of both countries with the US and its allies, and the fact that commercial activities were limited to nuclear technology and arms trade. In addition, the lack of interaction between the peoples is also considered to be an important factor limiting the deepening of the partnership.

Keywords: Neorealism, Balance of power, Iran foreign policy, Russian foreign policy, Iran-Russia relations.

---

* Graduate student, Bursa Technical University Graduate Education Institute, ibrahimcetin@tarimorman.gov.tr, Bursa, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3100-945X

** Assoc. Prof. Dr., Bursa Technical University Faculty of Humanities and Social Sciences, mevlut.akcapa@btu.edu.tr, Bursa, Türkiye, ORCID: 0000-0002-7123-3317

1. Giriş

Soğuk savaşın bitimi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) 1991 yılında dağılmasının ardından ardıl olarak Rusya Federasyonu (Rusya) kuruldu. Tek kutuplu bir dünyada varoluş mücadelesine başlayan bu ülke, bir süre yeniden yapılanma sürecinde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Batı Ülkelerinin yardımlarına ihtiyaç duydu. Rusya dış politikası da bu yönde gelişti. Ancak sonraki yıllarda, bir yandan petrol ve doğalgaz fiyatlarının artışı, diğer yandan Batıdan istediği ve umduğu yardımı alamaması nedenleri ile Rusya, “yakın çevre stratejisi” geliştirerek Avrasya bölgesinde yeniden etkili olmaya başladı.

Aynı yıllarda, Irak savaşından yeni çıkmış, savunma gücü yıpranmış ve zayıflamış İran İslam Cumhuriyeti (İran), bölgede ABD ve müttefikleri ile mücadele etmekteydi. Ambargolarla enerji yatırımlarından mahrum bırakılan ve ekonomik dengesi bozulan bu ülke, bölgede müttefikler bularak bozulan güç dengesini tekrar kurmaya çalışmaktaydı. Ambargolar İran ekonomisini daraltmış ve İran'ı uluslararası sistemde iyice yalnızlaştırmıştı.

ABD'nin Körfez bölgesinde ve Orta Asya'da güçlenmesi, hem İran'ın hem de Rusya'nın çıkarlarıyla uyuşmamaktaydı. Ayrıca, Irak ile savaştan yeni çıkan İran, bir yandan savunma araç ve mühimmatlarına ihtiyaç duyarken diğer yandan da Rusya'nın nükleer enerji alanındaki bilgi ve birikiminden istifade etmek istemekteydi. Nükleer alandaki ve silah sanayiindeki ticaret, Rusya'nın ekonomik sıçrama yapması için gerekliydi. Ancak diğer yandan, ABD ile, kısa dönemde İran nedeniyle çatışmak istemiyordu. Bu nedenlerden dolayı, İran ve Rusya, ABD ile ilişkilerini de göz önüne alarak dikkatli ve iniş çıkışları olan bir süreç geliştirdiler. Bu ilişkiler sonraki yıllarda, Körfez savaşı sonrası ABD'nin bölgeye iyice yerleşmesi, 11 Eylül sonrası ABD'nin Afganistan'ı işgali, Suriye'deki gelişmeler ve en son Ukrayna savaşı nedenleri ile farklı alanlarda işbirliklerine evrildi. Bu iki ülke ABD karşıtlığı gibi bir paydada buluşurken, pek çok alanda da çıkarları ve hedefleri ayrışmaktaydı.

İran'ın Rusya ile ilişkilerini anlayabilmek için, İran ile Rusya'nın işbirliği yaptığı bölgeler ve konular ayrı ayrı ele alınarak incelenmelidir. Ayrıca, yakınlaşmanın ve uzaklaşmanın nedenleri incelenmeden de bu ilişkinin geleceği hakkında söz söylemek çok zor olacaktır. Bu da araştırmanın önemini ortaya çıkartmaktadır.

Bu araştırmanın konusu, soğuk savaşın bitiminden sonra inişli çıkışlı bir seyir izleyen İran Rusya ilişkilerinin İran devriminden sonraki söylemle “küçük şeytan” kavramından, Suriye ve Ukrayna savaşlarında ifade edilen ”stratejik ortak” söylemine nasıl ve neden evrildiğini incelemektir. Ayrıca, İran-Rusya ilişkilerini teşvik eden ve sınırlayan faktörler ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu amaçları gerçekleştirebilmek için aşağıdaki araştırma sorularına yanıtlar aranacaktır;

- Devrimin hemen sonrası SSCB ile ilişkileri iyi olmayan İran, sonraki dönemde SSCB’nin ardılı Rusya ile nasıl ve neden iyi ilişkiler kurabilmiştir?
- İran ve Rusya ilişkilerinin yakınlaşmasına neden olan teşvik edici ve sınırlandırıcı faktörler nelerdir?

Araştırmada, veri toplamak için literatür taraması yöntemi, analiz için ise nitel araştırma yöntemlerinden vaka analizinin bir alt kolu olan süreç analizi kullanılmıştır.

Böylesine kapsamlı bir konunun incelenmesinde olaylara belli bir perspektiften bakılması zorunludur. Bu nedenle İran-Rusya ilişkilerinin çıkar odaklı olması ve güç dengesi sağlamak amaçlı yapısı nedeniyle araştırmada neorealist perspektif kullanılacaktır. Olaylar devlet düzeyinde ele alınacak olup, uluslararası sistem temel alınacaktır.

Araştırmanın giriş bölümünden sonra teorik açıklamaların yer aldığı ikinci bölümünde kuramsal çerçeve olan Neorealizm bağlamında güç ve güç dengesi kavramları ele alınacaktır. Üçüncü bölümde, Soğuk savaş sonrası İran- Rusya işbirliği alanları anlatılacaktır. İran-Rusya ilişkilerini teşvik eden ve sınırlandıran faktörler ise dördüncü bölümde ele alınacak, beşinci bölümde ise, neorealist bakış açısından ilişkiler analiz edilecektir. Sonuç bölümünde ise araştırma sorusuna yanıt verilerek iki ülke ilişkileri açısından gelecek projeksiyonu yapılacaktır.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Neorealizm: Güç ve Güç Dengesi

Realizm, uluslararası ortamın anarşik olduğunu, devletlerin bu anarşik uluslararası yapıda hayatta kalmaya gayret ettiklerini varsayar. Devletler,

kendi güvenliklerini sağlamak için bencilce davranarak güçlerini en üst düzeye çıkartmak isterler (Mearsheimer, 2006, s. 74). Realizmin varsayımlarından biri de, gücün temelde caydırıcılığa dayandığıdır. Anarşik bir uluslararası sistemde devletler, çıkarlarını ancak rakip devletlerin saldırılarını caydırarak sağlarlar (Özdemir, 2008, ss. 127-128).

Neorealizmin kurucusu Waltz'a göre güç, amaç değil araçtır. Ayrıca Waltz, güç kavramını yeteneklerin dağılımı olarak tanımlamakta ve gücün uluslararası sistemde eşit dağılmadığını savunmaktadır. Bu yetenek sayesinde devletler sistem içerisinde hareket alanı bulabilmektedir (Waltz, 1979, s. 171).

Neorealizm için bir diğer önemli kavram ise güç dengesidir. Güç dengesi, bir veya birden çok devletin başka bir devlet veya devlet grubunu dengelemek için kullandığı gücün genel ifadesidir. Bu anlamda güç dengesi, devletlerin fiziksel gücü de içine alan tüm imkânlarının dengelenmesi manasına gelmektedir (Başaran, 2017, s. 12).

Morgenthau çalışmalarında güç dengesi kavramıyla güç mücadelesi kavramını birbirinin yerine kullanabilmektedir. Nitekim devletlerin kurdukları ittifak politikaları bize genellikle güç dengesi oluşturduklarını değil; güç mücadelesine girdiklerini göstermektedir. Bu bağlamda kullanılan güç dengesi kavramı, hâlihazırdaki duruma yönelik uygulanan politika ya da alaka olarak tanımlanabilir. Bu tanıma göre, güç mücadelesi ile güç dengesi kavramı aynı anlama gelmektedir. Ayrıca Morgenthau çalışmalarında güç dengesini bir durum olarak tanımlamasının yanı sıra bir politika olarak da değerlendirmektedir. Ona göre güç dengesi politikası, gerçek bir denge durumu veya bir devletin kendi yararına bir durum yaratması ya da zararına olacak bir durumu engellemesi için üretilen politikalar (Arı, 2006, ss. 279-288). Neorealizm, uluslararası ilişkiler disiplinine realizmin devlet düzeyinde getirdiği açıklamalarına uluslararası sistemin veya yapının etkisini de katmıştır. Neorealizm'e göre, devlet düzeyindeki nedenlerle sistem birbirini etkilemektedir (Waltz, 1992, s. 34).

3. Soğuk Savaş Sonrası İran-Rusya İşbirliği

SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaşın sona ermesinden sonra uluslararası sistem tek kutuplu bir hale geldi. Aynı zamanda Doğu Avrupa, Orta Asya ve Kafkasya bölgelerinde yeni bağımsızlığını kazanan devletler ve

yeni istikrarsızlık alanları ortaya çıktı. SSCB'nin varisi olan Rusya, bu gelişmeler ışığında dış politikasını güncelledi. İlk zamanlar Batı ekseninde yürütülen Rus dış politikası, sonraları çok kutupluluk ve çok taraflılık üzerine yapılandırıldı. Bu bağlamda Rusya, aktif politikalar izleyerek bölgesel ortaklıklar kurmaya çabaladı. Orta Doğu, Kafkasya ve Güney Asya bölgelerinde jeostratejik ve jeopolitik açıdan farklı bir konuma sahip olan İran, Rus dış politikası bakımından oldukça önem kazandı. Diğer yandan, Devrim sonrası ABD ve Batı karşıtı dış politika izleyen ve nükleer programı nedeniyle ambargolarla ekonomik ve siyasi yönden sıkıştırılan ve yalnızlaştırılan İran, güvenlik kaygıları nedeniyle ve ABD tehdidini dengelemek için Rusya ile işbirliğini yaşamsal bir zorunluluk olarak gördü. İran dış politikası da bu yönde oluşturulmaya başlandı ve Rusya ile bölgesel ortak politikalar izlenme yoluna gidildi. ABD ve NATO'nun Güney Asya, Orta Doğu ve Kafkasya'da etkinlik kazanması Rusya ve İran için ortak tehdit olarak görüldü ve bu tehditi engellemek ve önlemek için tedbirler alındı (Mammadlı, 2014, ss. 159-160).

İran, Kafkasya ve Orta Asya'da çatışmaları güç biriktirme aracı olarak görmemiş, en az maliyetle yok edilmesi gereken istikrarsızlık kaynağı görmüş ve "bandwagoning" stratejisi izlemiştir. Rusya ise, 2010'lu yıllardaki Ortadoğu'daki ayaklanmaları renkli devrimler deneyimiyle yorumladı ve ABD ve müttefiklerinin Libya'ya ve Suriye'ye müdahalelerini olumsuz karşıladı. Rusya Suriye'deki iç savaşa, Esad rejimi ve İran lehine müdahale ederek Ortadoğu'ya geri dönüş yapmıştır. Rusya'nın Suriye politikası, İran'ın Orta Doğu'daki politikalarına ve çıkarlarına da hizmet etmiştir. İran'ın ABD ve müttefiklerini dengeleme çabaları ile Rusya'nın Irak, Afganistan ve Libya politikaları paralellik göstermektedir.

İran, Ortadoğu'da ulusal çıkarlarını koruma çabalarında ABD, İsrail ve Suudi Arabistan'a karşı dengeleme stratejisini daha uygulanabilir bulmaktadır. İran, Basra Körfezi'nde doğal bir lider ve Ortadoğu'da bölgesel bir güç olarak kendini yeniden göstermeye çalışmakta ve güç boşluğunu daha iddialı ve hatta saldırgan politikalarla doldurmaya gayret etmektedir. Dolayısıyla İran, Suriye, Hizbullah ve kendine yakın çeşitli gruplarla ittifak kurarak, stratejik derinlik geliştirmiştir. Sonuçta, İran, ABD ve müttefiklerine karşı dengeleme stratejisine başvurmaktadır. Böylece, en önemli müttefikini kaybetmeyi göze alamamış ve Rusya ile ittifak kurmuştur.

Rusya'nın İran'la ilişkileri, bu ülkenin Orta Asya ve Güney Kafkasya'daki nüfuzu ve bu bölgelerde Rus nüfuzunu etkisiz hale getiren tehdit algılaması nedeniyle, Moskova için öncelikli bir önem taşımaktadır. Petrol zengini ve stratejik önemi olan Basra Körfezi, aynı zamanda Rusya'nın öncelikli bölgeler listesinde üst sırada yer almaktadır. Moskova -her zaman başarılı olmasa da- karşılıklı ilişkileri genellikle şiddetli düşmanlık olarak kendini gösteren İran, Irak ve Körfez İşbirliği Konseyi ülkeleri arasında denge politikası izlemeye çalışmıştır (Freedman, 2000). Makalenin bu bölümünde, İran-Rusya ilişkileri, İran ile Rusya'nın işbirliği yaptığı bölgeler ve konular yönünden ayrı ayrı ele alınarak incelenecektir.

3.1. Tacikistan'da İşbirliği

Rusya, SSCB'nin dağılmasından kısa süre sonra 1993 yılında "yakın çevre" doktrinini açıkladı. Bu doktrin, genel olarak NATO'nun eski Sovyet bölgesine nüfuz etmesini önlemek için Avrasyacı bir yaklaşımı temel almaktaydı. Neorealist bakış açısından uluslararası sistem anarşiktir ve ülkelerin hayatta kalmak için kendi kendilerine yardım etmelerinin zorunlu olduğu bu dünyada Rusya'nın yakın çevresinde bir güç boşluğuna ve potansiyel tehde duyarsız kalması beklenemezdi. Bu yüzden Rusya, İslamcı muhalefete karşı Rusya yanlısı rejimi destekleyerek Tacik İç Savaşına müdahil oldu. Soğuk savaş sonrası dönemde meydana gelen tek kutuplu yapıda ABD'nin Basra körfezinde artan varlığı ve tek taraflı müdahale kararları İran için önemli tehdit oluşturmaktaydı. ABD tehdidinin Orta Asya bölgesinde de etkin olmasını önlemek isteyen İran, Tacik İç Savaşında dış politikasını revize ederek Rusya'nın dış politikası ile uyumlu hale getirdi. Bu politikası ile ABD'nin bölgedeki hegemonik iddialarını önlerken maliyeti en azından Rusya ile paylaşmak istemekteydi (Yanık, 2019, ss. 165-169).

1991'de Tacikistan Parlamentosu, Tacikistan'ın SSCB'den bağımsızlığını ilân etmiştir. Ülkedeki iç karışıklıklar ve ekonomik kriz neticesinde 1992 yılında iç savaş başlamıştır. Bağımsızlıktan sonra Tacikistan yönetimine Rusya destekli yöneticiler gelmiştir. İktidar, muhalif gruplarla çatışmalara başlamıştır. Muhalefeti, Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi (TİYDP) ve laik-milliyetçi olarak görülen Tacikistan Demokrat Partisi (TDP) oluşturmaktaydı. Bu partiler, aynı cephede birleşerek Birleşik

Tacik Muhalefeti (BTM) adıyla örgütlenmişlerdir. Özbekistan ve Rusya, olaylara, kendi ülkelerini de etkileyeceğini düşünerek müdahil olmuşlardır (Ashurov, 2016, s. 35). Tacikistan İç Savaşı'nın, Sovyetlerin dağılmasından sonra Sovyetlerin siyasi ve iktisadi mirası sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir (Taflioğlu, 2020, s. 108). Tacikistan'da iç savaş sonucunda oluşan istikrarsız ortam ve radikalizmin iktidara gelme olasılığı Rusya tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Rusya, ABD ve İran'ın bölgedeki çatışmalara müdahil olma olasılığından da çekinmiştir.

Rusya ve Özbekistan'ın desteğini alan yönetim, Milliyetçi ve İslamcı karakterli bölgesel klanlardan oluşan muhalefet ile mücadele vermiştir. İran, bu mücadele esnasında uluslararası toplumda daha da yalnızlaşmamak için Rusya ile karşı karşıya gelmekten çekinmiştir. Bu nedenle İran, iç savaşın barışla sonuçlanması için gayret sarf etmiştir. Tacikistan iç savaşı BM, İran ve Rusya'nın inisiyatifleri ile son bulmuştur (Akdevelioğlu, 2004, ss. 150-152).

1980'li yıllarda kendi vatandaşı Müslümanların dini uyanışının farkına varan Rusya, 1988 yılında Hristiyan ve Yahudilere ibadet özgürlüğü verirken, Müslümanlara bu hakkı tanımamıştır. Bu yüzden Özbekistan başta olmak üzere tüm Orta Asya ülkelerinde protestolar başlamıştır. SSCB'nin geri adım atmasıyla kendilerine güvenleri artan dini gruplar örgütlenmeye ve siyasi taleplerde bulunmaya başlamışlardır. Böylece, Kazakistan'da Alaş Partisi, Özbekistan'da Özbekistan İslami Hareketi, Tacikistan'da İslami Diriliş Partisi benzeri örgütler SSCB'nin son döneminde faaliyete geçmişlerdir (Hunter, 2001, ss. 72-74). Bağımsızlık sonrası iktidara gelen Rus yanlısı liderler, İslami Örgütleri Komünist Partisine rakip görmüşlerdir. Sonuç olarak, bölgedeki yeni bağımsızlığını kazanan devletler ve eski komünist parti kökenli idarecileri için, Siyasal İslam'ı savunan örgütler tehdit haline gelmiştir. (Akdevelioğlu, 2004, ss. 137-138) .

1992 yılında Tacikistan'da 100 bin kişinin hayatını kaybettiği ve bir milyon insanın evini terk ettiği bir savaş başlamıştır. Rus ordusu düzeni sağlaması için hükümet tarafından davet edilmiş ve stratejik yerleri korumaya başlamıştır. Silahlı muhalifler dağlık yerlere ve Afganistan'a kaçarak yerleşmişlerdir. Tacikistan- Afganistan sınırındaki çatışmalar Rus askerlerini hedef almaya başlamıştır. Taraflar, sorunun çözümü için BM, Rusya ve İran'dan arabuluculuk için yardım istemişlerdir (Akdevelioğlu, 2004, s. 113).

Rusya'nın itibarı iç savaş boyunca azalmış ve Tacikistan Rusya için sıkıntı vermeye başlamıştır. Barış görüşmelerinde, İran'ın Tacik İslami Hareketine baskı yapması, 1994 yılından itibaren Rusya ve İran'ın nükleer işbirliğine gitmesinde önemli rol oynamıştır (Risen, 2001). BM gözetiminde 1997 yılında Rusya'da İmam Ali Rahmanov ve Abdullah Nuri Tacikistan İç Savaşını sona erdiren anlaşmayı imzalamışlardır (Jonson, 2006, s. 45). Anlaşma ile Tacikistan'da İslami bir parti yasal olarak siyaset yapma hakkını kazanmış oldu. Bu Sovyet sonrası kurulan ülkelerde bir ilk idi (Taflioğlu, 2020, s. 114).

Tacikistan iç savaşında, İran ile beraber Rusya, Rus yanlısı iktidarı destekleyerek İslami muhalefetin bastırılmasını sağlamıştır. Orta Asya'da İslami uyanıştan çekinen Rusya'nın Tacikistan'da İran'ı yanına alarak İslamcı grupları başarısızlığa uğratması ile Rusya'nın İran'dan yana olan radikal gruplara destek verme yönünde çekinceleri azalmıştır. Böylece daha sonra Afganistan'da Suriye'de ve Ukrayna'da yapacakları işbirliğinin temelleri atılmış ve önü açılmıştır. Rusya, kendi içindeki ve komşu ülkelerdeki müslüman nüfus yoğunluğu nedeniyle radikal İslami hareketlerden ve bu örgütlerin gerçekleştirebileceği devrimlerden çekinmekteydi. İran'ın İslami devlet yapısı ve söylemleri de Rusya'nın bu kaygısını arttırmaktaydı. İran kaynaklı bu tehdit algısı, Tacikistan iç savaşındaki işbirliği ile oldukça azalmış oldu. Sonraki gelişmelerle, taraflar için daha büyük tehdit olan ABD ve müttefiklerine karşı işbirliği İran-Rusya ilişkilerinin temel dinamiği haline geldi.

Rusya Federasyonu, Sovyetlerin dağılmasının sonra 1993 yılında "yakın çevre" doktrinini ilan etti. Bu doktrin, eski SSCB coğrafyasını toplumsal, siyasi güvenlik ve ekonomik çıkarlar için hayati bir etki alanı olarak tanımladı. Rusya, gerilemesini durdurmak için "yakın çevre" üstünlüğünü yeniden kazanmalı ve korumalıydı. Bu nedenle bölgedeki aktörlerle istikrarlı ilişkiler kurmak ve sürdürmek zorundaydı. Bu politika, Avrasyacılık politikalarını savunan siyasi görüşlerle de örtüşmekteydi.

Rusya'nın "yakın çevre" doktrini, 1992'de başlayan Tacik İç Savaşından etkilenirken, aynı zamanda adı geçen doktrini etkiledi. Rusya, yakın çevresindeki istikrarsızlığın yayılmasını önlemek için Tacikistan'daki çatışmalara dâhil oldu. Tacikistan sınırında artan yasadışı faaliyetler ve bölgede güç boşluğunun oluşması, Rusya'yı Tacikistan'da kendine yakın bir rejimi desteklemeye yöneltti. Neticede, Neorealist varsayımlara uygun

olarak, anarşinin hâkim olduğu uluslararası sistemde Rusya, sınırındaki bir tehdide karşı hassas davrandı ve Tacik İç Savaşı'na müdahil oldu.

Rusya, Tacik iç savaşı sürerken yakın çevre doktrinine uygun olarak davranmış, İran ise bu dönemde Sovyetlerin oluşturduğu güç boşluğunu doldurmak için dış politikasında bazı değişiklikler yapmaktaydı. Bu manada Tacik iç savaşı, Humeyni sonrası ve Irak savaşı bitimine denk gelmiştir. Bu dönemde, İran devrim ilkelerini savunmak ve yaymak yerine önceliği güvenlik ve siyasi anlamda ulusal çıkarlarını korumaya hasretmiştir. ABD'nin Ortadoğu bölgesine tek yanlı müdahale kararları ve Basra Körfezi'nde askeri varlığının artması soğuk savaş sonrası gelişen farklı bir uluslararası yapıyı oluşturmuştur. Orta Doğu'da yeni oluşan dengeleri dikkate alan İran, bölgesel gelişmeleri uluslararası izolasyondan kurtulmak için bir fırsat görmüştür.

İran, maddi kapasite yetersizliğinin ve ABD'nin Orta Asya ve Kafkaslara nüfuz etme çabalarının farkında olması nedenleriyle Ortadoğu ve Kafkasya'da daha az müdahaleci politikalar izlemeye başlamıştır. Tacikistan İç savaşında İran, önceleri Tacik Muhalefeti'ni desteklese de, daha sonra politikalarını Rusya'yı rahatsız etmeyecek yönde yenilemiştir. Ayrıca, İran, Dağlık Karabağ savaşı ve Çeçen isyanı'nda da Rusya ile olan ilişkilerini riske atmamak için Müslüman grupları desteklememiştir. Böylece, Rusya ile yakınlaşma sergileyen ihtiyatlı politikaları, İran'ın Rusya'nın maddi gücünü dikkate alarak arka planda kalmayı tercih ettiğini göstermektedir. İran, Türki Cumhuriyetlerle bölgesel sürdürülebilir ilişkiler kurmaya gayret etmekte, çatışmalarda arabuluculuğa soyunmakta ya da iç mesele görüp uzak durmaktadır.

3.2. Afganistan'da İşbirliği

Afganistan, SSCB'nin işgalinden bu yana ABD ve Rusya'nın önemli bir güç mücadele alanı oldu. SSCB işgalinde mücahidlere ABD destek verirken, ABD işgalinde ise Rusya ve İran ABD karşıtı politikalar izlediler. Afganistan'daki savaşta SSCB çekilmiş ama İran'ın desteklediği Şii gruplar da ağır kayıplar vermişlerdir. SSCB'nin parçalanması, İran açısından hem tehdit hem de fırsat olmuştur. Diğer yandan İran, yeni kurulan altı devleti (Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan) etkileme şansı yakalamıştır (Freedman, 2000).

İran-İrak savaşı ve Afgan savaşının bitmesi ile İran ve SSCB güç duruma düştüler. İran izolasyona, büyükelçilik krizi ve Irak'la savaş nedenleriyle büyüyen emperyalizme karşı çıkış sayesinde, direnç gösterdi. SSCB'nin çöküşü de, Rusya Federasyonu (RF)'nu ortaya çıkardı. İran, ekonomisi ve savunma sektörleri için büyük güçlerden sağlam destekler aradı. İç ve dış kriz bataklığından çıkmak için önce SSCB'yi (daha sonra RF) aradı. RF da, bu süreçte parçalanmamak için müttefik arayışındaydı. Bu bağlamda iki ülke işbirliği için alanlar buldular (Mahmadov & Naseem, 2018, ss. 96-97).

SSCB'nin Afganistan işgalinde İran, Şii gruplara ciddi katkılar sağlamıştır. İran'ın Afganistan'da bulunan Hazaralara ve başka Şii örgütlere sağladığı yardımlar kendi güvenliğini de ilgilendirmekteydi (Alagöz & Kandemir, 2015, s. 118). Irak-İran savaşının bitmesi, Dini lider Humeyni'nin vefatı ve Sovyet işgalinin sona ermesiyle, İran'ın dış politikasında önemli değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır (Davidson & Goldschmidt, 2011, s. 516). İran'ın Afganistan'a yönelik politikası da paralel olarak değişmeye başlamıştır. İran'ın yeni dış politikasında “Ne doğu, Ne batı” anlayışına “Hem Kuzey Hem Güney” anlayışı da eklenmiştir. Komşularla iyi ilişkiler kurmak bir dış politika önceliği haline gelmiş ve uluslararası toplumla entegrasyonu arttırma gayretine girmiştir (Ramazani, 1992, s. 393).

Afganistan'da İran'ın algıladığı güvenlik tehdidi, 1990'ların sonunda giderek artmıştır. Taliban tehdidinde ilave olarak Afganistan sınırındaki güvenlik sorunları, İran'ı tehdit etmeye başlamıştır. Sınırın güvenli olmaması nedeniyle insan ve uyuşturucu kaçakçılığının artması, Afgan mülteci sorunu ve terörizm önemli tehditler olarak ortaya çıkmıştır. Taliban'ın gücünün artmasına paralel olarak, 1996'dan sonra bu tehditler daha da önem kazanmıştır. Ayrıca Şiileri düşman olarak algılayan Taliban'ın Şiilerin yoğun yaşadığı kentleri hedef alması İran'ı kaygılandırmıştır. Bu manada, 1998 yılında Taliban'ın Mezar-i Şerif kentini ele geçirmesi ve İRNA (İran İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı) personelini rehin alıp öldürmesi önemli bir krize yol açmıştır (Raşid, 2001, s. 119).

Putin iktidarının başlangıç yıllarında, Rusya'nın Orta Asya'daki ulusal güvenliğine ve çıkarlarına en büyük tehdit olarak Taliban rejimini görmektedir. Bu yüzden 11 Eylül 2001 yılında ikiz kulelere yapılan terör saldırısından sonra ABD'nin terörle mücadelesinde işbirliğine gitmiş ve

Taliban rejimine yönelik NATO ve ABD eylemlerine destek olmuştur. Ancak zaman geçtikçe ABD ve NATO'nun bölgedeki varlığı Rusya ve İran açısından tehdit olarak algılanmış ve rahatsızlık yaratmıştır. Neorealist teoriye göre uluslararası ortamın anarşik yapısından kaynaklanan başkaları tarafından baskı altına alınma korkusu her devletin korkusudur. Rusya ve İran da, doğal olarak, sınırlarına yakın bir bölgede süper güç olan ABD'nin konuşlanmasından endişe etmişlerdir. Bu kaygı nedeniyle ABD'yi bölgede dengelemek için iki devlet işbirliğini arttırmışlardır.

Afganistan kaynaklı tehdit algısı ve uluslararası sistemde yalnızlaşması İran'ın yönünü Rusya ve Çin başta olmak üzere Doğu'ya yöneltmiştir. İran, etrafının ABD ve müttefikleri tarafından sarıldığı algısı nedeniyle Rusya ve Çin ile ittifak arayışlarına girerek dengeleme politikası izlemiştir. Benzer tehdit Rusya için de geçerli olduğu için iki ülke işbirliğinin hızla ilerlemesi kaçınılmaz bir hal almıştır. Rusya ise, Körfez bölgesinde ABD karşıtı politikaları benimseyen İran ile işbirliği sayesinde hem körfez bölgesinde hem de Orta Asya'da ABD'yi dengeleme mücadelesinde önemli bir müttefik kazanmıştır.

3.3. Nükleer Alanda İşbirliği

İran, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile 1989 yılında nükleer enerji alanında iş birliği yapmak istemiş, ancak SSCB'nin dağılması ile bu gerçekleşmemiştir. SSCB'den sonra yeni bir devlet olarak ortaya çıkan Rusya ile nükleer iş birliği anlaşması ise 1995 yılında yapılmıştır. Anlaşma ile İran nükleer enerji alanında eğitim almak üzere 20-30 arası öğrenci gönderecek, Rusya, Buşehr de Alman firmasının inşaatını yarım bıraktığı tesislerde hafif su reaktörleri kuracak ve nükleer alanda bilimsel ve teknolojik iş birliği yapılacaktır. Ayrıca, uranyum zenginleştirme faaliyetlerinde iş birliği de bu anlaşmaya dâhil edilmiştir. ABD'nin bu reaktörlerde üretilebilecek plütonyumun silah yapımında kullanılabilmesi konusunda tepki göstermesi üzerine nükleer santralde üretilecek plütonyumun sorumluluğunu üzerine almıştır (Tarock, 1997, ss. 209-212).

Rusya, 1979 devriminden sonraki yıllarda İran'ın nükleer çabalarına en çok destek veren ülkelerin başında gelmektedir. Gerek nükleer enerji tesislerinin tamamlanması ve gerekse nükleer eğitim alanında İran'a

katkı yapmıştır. Aynı zamanda KOEP'e imza atan Rusya, İran'ın nükleer gayretinin barışçıl yönde olmasını istediğini de göstermiştir (Ketenci, 2018). Bununla beraber Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya çok kutuplu bir dünya sistemi oluşumuna destek vermiş ve ABD'yi dengeleyebilmek adına bölgede İran ile ekonomik-politik eksenli ilişkilere ağırlık vermiştir (Yıldırım, 2020, s. 172).

Nükleer kriz döneminde de İran Rusya ilişkileri çok etkilenmemiştir. Rusya, İran'ın nükleer silah yaptığı ile ilgili somut delil olmadıkça bu ülkenin nükleer çabalarına destek vereceğini bildirmekten çekinmemiştir. İran'ın toplam ihracatının % 80-90'ı ve bütçesinin yaklaşık % 50'si enerji kaynaklarından gelmektedir, Rusya içinde benzer bir durum söz konusudur (Hacıoğlu, 2019, ss. 137-138). Yaptırımların kalkması gerçekleşirse, Rusya ve İran'ın enerji kaynaklarının pazarlanması konusunda rekabet yaşayabilecekleri değerlendirilmektedir.

KOEP sonrası İran ve Rusya'nın nükleer iş birliği çabaları artmıştır. Bu iş birliği çerçevesinde, Rus Lukoil firması, İran petrol piyasasına adım attığı, Rusya'nın Nükleer Enerji kurumunun da Buşehr 'de yeni santraller kurmak için çaba sarf ettiği görülmektedir (Bolton & Dzero, 2017). KOEP sonrası İran ve Rusya'nın devlet yetkilileri, uluslararası hukuk çerçevesinde ilişkilerinin süreceğini ve anlaşma çerçevesinde nükleer enerji çalışmalarında yardımlaşmayı arttıracaklarını ifade etmişlerdir. Rusya, KOEP'in sürdürülebilirliğine inanmakta, nükleer enerjinin barışçıl kullanımının bölgesel barışı sağlama açısından da çok önemli olduğunu vurgulamaktadır (Teer & Wang, 2018, s. 8). Rusya ve İran, ABD karşısındaki konumları benzerlik gösterdiği için KOEP'den iyi anlamda etkilenmişler ve nükleer faaliyetlere dayalı ilişkilerini geliştirmeye devam etmişlerdir. Rusya ve İran, uzun ve orta vadede hidrokarbon kaynaklarının pazarlanması konusunda rekabet yaşama olasılıkları olmasına rağmen kısa vadede ABD'nin çevreleme politikalarına karşı birbirlerine yardım etmeyi gerekli görmekteyler (Ketenci, 2018, s. 76).

Orta Doğu'da İsrail'in güvenliğini ve enerji koridorlarını kontrol etmeyi öne alan bir dış politika izleyen ABD, İran'ın nükleer faaliyetlerinden rahatsızlık duymaktadır. Rusya ise, bir yandan İran'ın nükleer enerji elde etme hakkını savunurken diğer yandan nükleer bomba yapmasını istememektedir. Ancak, Rusya, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinde (BMGK), ABD ile ilişkilerinin durumuna ve çıkarlarına göre İran'ın

nükleer programına tavır almaktadır. Neorealist kuramda, devletlerin olağanüstü durumlarda temel endişelerinin güç değil güvenlik olduğu savunulur . Bu bağlamda, Rusya'nın ve İran'ın temel güvenlik endişeleri, ABD'nin bölgesel hegemonya tehdididir. Bu tehdidi kendi güçleri ile dengeleyemedikleri için işbirliğine gitmek zorunda kalmaktadırlar.

3.4. Silahlanma Alanında İşbirliği

Rusya , ABD tehdidine karşı İran'ın silahlanmasına destek vermiştir. Güçlü ve ABD'ye direnen bir İran, Rusya'nın dış politika çıkarlarına uyumludur. Neorealist görüşün en önemli teorisyeni Kenneth Waltz, devletlerin rejimleri ne olursa olsun uluslararası sistemin gereklerine göre hareket ettiğini savunmaktadır (Arı, 2013, s. 163). Bu örnekte de görüldüğü gibi, iki farklı rejime sahip İran ve Rusya'nın pek çok alanda olduğu gibi silahlanma alanında da işbirliği yapması bu görüşü doğrulamaktadır. Böylece İran, silah gücü artacak ve iç dengeleme yoluyla ABD'ye karşı caydırıcılığını arttırabilecektir. Dış dengeleme ise Rusya ile ittifak yaparak sağlanmaya çalışılmıştır. Bu faaliyetler, anarşik uluslararası sistemde hayatta kalmanın yegane yolunun caydırıcılık kazanmak olduğu ve bunun iç ve dış dengeleme ile olduğu görüşü ile örtüşmektedir (Wendt, 2016, ss. 135-136).

1979 yılında İran ve Rusya arasındaki silah satışı bir milyondan az ve askeri işbirliği sınırlıydı. 1988 yılında Irak-İran savaşının sona ermesi ile Tahran'ın savaş uçaklarına ihtiyacı had safhadaydı (The Iran Primer, 2023). Rafsancani'nin 1989 yılındaki Rusya ziyareti ile ilişkiler gelişmiş ve askeri ve sivil alanda önemli anlaşmalar imzalanmıştır. Bu askeri anlaşmalarla Rusya, MIG-29 ve SU-24 savaş uçaklarının İran'a satışına onay verdi (Derman, 2017). Irak savaşı nedeniyle, hava kuvvetlerinin aşınması ve ABD'nin yedek parça bile satmaması nedenleriyle İran, Sovyetler Birliğinin askeri teçhizatına gereksinim duymaktaydı. 1990 ve 1991 yıllarındaki Körfez savaşı sonucunda, ABD, Körfez İşbirliği Konseyi üyesi ülkelerle işbirliğine giderek bölgenin en büyük askeri gücü haline geldi. İran'ın bölgedeki en büyük rakibi olan Suudi Arabistan ise önemli miktarlarda ABD silahı temin etti. Bu nedenlerle İran'ın Rusya'ya siyasi ve askeri bağımlılığı giderek arttı (Freedman, 2000).

1991 yılına gelindiğinde, Rusya'nın İran'a yaptığı silah satışı 772 milyon dolara ulaştı. 1995 ve 2000 yılları arasında ABD ile Rusya İran'a silah satışının sınırlandırılması konusunda anlaştilar. Rusya'nın silah satışı 2005 yılında 15 milyon dolara düştü. 2006 yılında tekrar 368 milyon dolara yükselse de, 2008-2015 yılları arasında yıllık ortalama 50 milyon dolara düştü. Öte yandan İran'ın savunma sanayi kapasitesini 2013-2021 yılları arasında yüz kat arttırdığı iddia edildi. 2023 yılına gelindiğinde ise İran, Rusya'ya top ve tank mühimmatı ve binden fazla insansız hava aracı satar duruma geldi (The Iran Primer, 2023).

3.5. Suriye'de İşbirliği

Rusya ve İran dış politikaları açısından Suriye'nin toprak bütünlüğünün ve rejimin korunması önem arz etmektedir. Bu iki ülke, Suriye iç savaşını ve rejimin yıkılmasını ulusal çıkarlarına tehdit olarak görmektedirler. Suriye'de ABD hegemonyasında tek kutuplu uluslararası sisteme karşı işbirliği yapmak, her iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. Rusya, büyük güç statüsüne tekrar ulaşabilmek için İran ile işbirliği yapmaktadır. Ancak, diğer bölgesel aktörlerle ilişkilerini bozmamak için İran ile olan ilişkilerini kısıtlamaktadır. Bu manada Rusya'nın İran ile ilişkileri stratejik olmaktan ziyade taktiksel olarak değerlendirilebilir. Suriye'de hem İran hem de Rusya, ABD etkisine beraberce karşı durmaya gayret ettiler. Bu ortaklık, ABD'nin Orta Doğu'daki nüfuzuna karşı çıkmak ve çıkarlarını baltalamak için kullanıldı. Rusya'nın İran'a ekonomik ve askeri yönden desteği, ABD yaptırımlarının etkisini azaltarak İran'a destek sağladı. (Al Basre, 2023, ss. 10-11)

Rusya'nın "Arap Baharı" sosyal hareketlerine bakış açısı ABD'den ve müttefiklerinden farklıdır. Rusya, bu toplumsal hareketleri demokratikleşme olarak görmemekte Amerikan çıkarlarına aykırı davranış kalıpları geliştiren devlet ve hükümetlerin iktidardan düşürülmesi olarak görmektedir. Ayrıca Rusya, Putin ile başlayan Ortadoğu ülkeleri ile iyi ilişkiler kurma sürecine bu hareketlerin zarar vereceğini düşünmektedir. Kısacası, Rusya, Arap Baharının dış dinamikler tarafından kurgulandığını ifade etmektedir (Telatar, 2015, ss. 179-180).

Suriye'nin Rusya'dan önemli miktarda silah alımı ve Rusya'nın Suriye'deki ekonomik çıkarları da Rusya'nın Suriye politikasını etkilemektedir

(Kahraman, 2016, s. 37). Ayrıca, ABD ve müttefiklerinin Akdeniz’de yaptığı tatbikatlar, Rusya’nın Akdeniz’deki varlığını tehdit etmektedir. Bilindiği gibi, Rusya, Suriye’nin “Tartus” deniz üssünde konuşlanmıştır. Olası bir rejim değişikliğinde ise buradaki varlığı tartışmalı hale gelecektir (Çalışkan, 2016, s. 6).

İran, anti-emperyalist ve anti-Siyonist dış politikası nedeniyle 1979 İran devrimi sonrası Suriye ile yakınlaşmıştır (Sinkaya, 2017, ss. 50-51). 1982 yılında İsrail’in Lübnan’ı işgal etmesi ile iyi ilişkiler, ittifak halini almıştır. Suriye, bu dönemde İran’ın Hizbullah’ı kurarak Lübnan’a nüfuz etmesine lojistik olarak destek vermiştir (Sinkaya, 2011, s. 40). İran’ın Suriye krizinde, Esad rejimini desteklemesinin temel nedeni, yönetim değişikliğinin Ortadoğu’daki tüm dengeleri değiştirme ihtimalidir. İran, Suriye’yi Şii hilalinin en önemli müttefiklerinden biri görerek sahip çıkmıştır (Ertuğrul, 2012, ss. 3-4). Körfez ülkelerinin Suriye’deki rejim muhaliflerine verdiği destek, İran ve Rusya’nın Suriye rejimine verdiği destek ile dengelenmesi rejimin ayakta kalması mümkün olmayacaktı (Hokayem, 2014, s. 60).

Suriye’de İran ve Rusya, kendi çıkarlarının rejim değişikliğinden ciddi derecede etkileneceğini ve toplum hareketinin Batı’nın istediği yönde ilerlediğini düşündüklerinden Suriye’de birlikte hareket etmeyi uygun bulmuşlardır. Aynı zamanda, her iki ülke, kimlik tanımlamalarında ABD ve Batı’yı öteki olarak görmektedirler. Çok kutuplu uluslararası düzen özlemi de İran ve Rusya’nın üzerinde ittifak ettikleri konulardandır (Kışman & Boyraz, 2019, s. 13).

Rusya ve İran’ın Suriye ile ilişkileri Suriye’deki iç savaşla bir başka boyuta taşındı. Bu iki ülke, Suriye devletini ve rejimini güçlendirmek için çatışmalara müdahil oldular. Ukrayna savaşı ile askeri yönden zayıflayan Rusya, Suriye’den çıkmadı ve Suriye’de İran’a stratejik bağımlılığı daha da arttı. Bu işbirliğinin sonraki yıllarda tüm Ortadoğu’yu etkileyecek sonuçlara yol açması olasıdır (Schanzer, 2023). İran, Suriye’yi Lübnan Hizbullah’ına silah ve teçhizat aktarımı için kullanmaktaydı. Suriye İran ile 2004 ve 2007 yıllarında iki ayrı stratejik işbirliği anlaşması imzaladı (Yacoubian, 2007).

Rusya, Soğuk Savaş sonrası Orta Doğu’da kaybettiği etkisini ve prestijini geri alabilmek için Suriye iç savaşına müdahil oldu. Neorealist teorinin

temel varsayımlarına uyumlu hareket eden Rusya, anarşik uluslararası sistemin baskın gücü olan ABD lehine olan güç dengesini değiştirmeye çabalamış ve bu amaçla güç kullanmaktan çekinmemiştir. Sonuç olarak NATO'yu ve ABD'yi Orta Doğu'daki çıkarları için en ciddi tehdit olarak gören Rusya, Suriye müdahalesi ile ulusal güvenliğini ve çıkarlarını koruma amacıyla Suriye'de etkisini arttırmış ve konumunu güvenceye almıştır (Aras & İşyar, 2023, s. 526).

Tarihsel olarak dış baskılara öfke duyan İran, Suriye'den sonra ABD'nin hedefi olma korkusuna kapılmıştır. Bu nedenle, Rusya'nın çok kutuplu dünya düzeninden yana olması ve ABD ve müttefiklerinin Suriye ile ilgili kararlarına BMGK'de veto hakkını kullanması İran'ı memnun etmiş ve ortaklık ilişkilerini geliştirmiştir. Rusya, benzer ilişkileri İsrail ve Suudi Arabistan ile de geliştirmesine rağmen İran için değerli bir ortak haline gelmiştir. Kısa vadede bu ilişki, iki taraf içinde stratejik görünümlü pragmatik bir ortaklık olarak değerlendirilmektedir.

3.6. Ukrayna'da İşbirliği

Halen devam eden Ukrayna Rusya savaşı, İran-Rusya ilişkilerinin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir. İki ülke savaş boyunca diplomatik dayanışmanın yanı sıra başta drone ticareti olmak üzere silah alışverişleriyle de dikkat çekmişlerdir. Ticari ilişki, giderek birçok alana da sirayet ederek stratejik ortaklığa doğru yol almaktadır (Ataş, 2023, s. 271).

İran yöneticileri, Ukrayna savaşının başlama nedeni olarak Ukrayna'nın NATO ile yakınlaşmasını ve NATO'nun genişleme stratejisini göstermişler ve bu girişimleri kışkırtma olarak gördüklerini açıklamışlardır (Koç, 2022). İran'ın Rusya'ya diplomatik desteği, BM görüşmelerinde de devam etmiş. Rusya'nın kınanması yönündeki karar tasarılarında İran, ya toplantıya katılmamış ya da çekimser kalmıştır (Güven, 2022).

Ukrayna savaşı sonrası İran'ın verdiği diplomatik ve siyasi destek ekonomik alanda da yakınlaşmayı getirmiştir. Rusya ile İran, enerji yatırımları konusunda 40 milyar doları bulan yatırım anlaşmaları yapmışlardır (Aslanlı, 2022). Bu anlaşma ile Basra körfezinde bulunan doğalgaz yataklarının ve boru hatlarının geliştirilmesi çalışmaları başlamıştır. Ayrıca ulaşım gibi bazı stratejik sektörlerde, 2022 yılında yapılan anlaşmalarla işbirliği boyutları arttırılmıştır. Bu anlaşmalar içerisinde en önemlisi, Kuzey Güney Ulaştırma Koridorunun hızlandırılması çabalarıdır (Rashid, 2022).

Ukrayna Savaşı, uluslararası sistemin dengelerini test eden bir çatışmaya dönüşmüştür. ABD ve müttefiklerinin Ukrayna'ya zaman geçtikçe artan desteği ve Rusya'nın nükleer silah tehditleri ortamı iyice germiştir. ABD ve liberal dünyanın, Rusyayı destekleyen Çin-İran-Kuzey Kore üçlüsüne karşı mücadele ettiği Ukrayna Savaşı, yeni bir dünya düzeninin oluşmasına neden olabilir mi sorusunu akla getirmektedir. Önümüzdeki yıllar bu sorunun yanıtını verecektir.

4. İran Rusya İlişkilerini Teşvik Eden ve Sınırlandıran Faktörler

4.1. İran Rusya İlişkilerini Teşvik Eden Faktörler

Farklı coğrafyalarda yapılan işbirlikleri daha ileri ve stratejik işbirliklerinin önünü açan önemli bir faktördür. İran ve Rusya'da farklı alanlarda işbirlikleri geliştirerek birbirlerine güven duygularını geliştirmişlerdir. Bu iki ülke, soğuk savaştan sonra ve SSCB'nin yıkılmasından sonra ilk kez Tacikistan iç savaşında işbirliğine girmişlerdir. İran, Rusya ile beraber Tacikistan iç savaşında İslamcı muhalefeti değil Rus yanlısı hükümeti desteklemiş ve 1997 yılında yapılan barış anlaşmasında önemli rol almıştır. Bu süreçte İran'ın İslamcı grupların değil de Rus yanlısı Hükümetin yanında yer alması Rusya'nın kendi yakın çevresinde bulunan Müslüman grupları destekleyebileceği yönündeki tehdit algısı bir ölçüde giderilmiştir. Aynı şekilde, iki ülkenin Afganistan'da Karzai hükümetini, Suriye'de Esad rejimini destekleyen işbirlikleri, uzun vadeli stratejik işbirliklerinin önünü açan ve teşvik eden bir faktör olmuştur (Amiri, 2023, s. 30). Böylece, uluslararası sistemin en güçlü aktörü ABD'nin gücü, kurulan bu ittifak sayesinde Orta Asya'da dengelenmeye çalışılmıştır.

Suriye'de İran'ın ve Rusya'nın çıkarları, her alanda olmasa da pek çok alanda paralellik göstermiştir. Irak savaşında İran'ı destekleyen Suriye, İran ile ortak bölgesel politikalara sahiptir. 2015 yılında yapılan Putin-Süleymani görüşmesi ile Rusya'nın Suriye'ye müdahalesine İran kapı açmıştır. Suriye'de Esad rejiminin yıkılması ihtimali iki ülkenin siyasi ve ekonomik çıkarlarına ters düşmüştür. Rusya'nın Ortadoğu'daki en sağlam müttefiki ve Akdeniz'deki tek deniz üssü Tartus'a ev sahipliği yapan Suriye rejimi Rusya için oldukça değerliydi. İran için ise Suriye, Ortadoğu bölgesindeki tek müttefiki, Irak savaşındaki destekçisi ve Lübnan Hizbullah'ına lojistik destek sağlamasında yardımcı olan bir

ülke ve rejimdi. Bu destek Şii hilali konsepti açısından da değerliydi. Bu nedenlerden dolayı, bu iki ülke Suriye rejiminin yıkılmasını Ortadoğu'daki güç dengelerini temelinden değiştirecek bir gelişme olarak algıladılar ve reaksiyon gösterdiler (Askeroğlu, 2022, ss. 579-580).

Nükleer enerji ve silah satışı alanlarında ambargolara maruz kalan İran ile Nükleer teknoloji ve silah satarak ekonomisine katkı sağlamayı isteyen Rusya ortak çıkarlara sahip oldular. Bu iki sektördeki ihtiyaçların kesişmesi ilişkilerin gelişmesinde en önemli faktörlerden biri oldu. İran açısından Rusya'nın ABD ve müttefiklerinin baskılarına boyun eğmemesi ve İran'ın ihtiyacı olan silahları ve nükleer işbirliğini sağlaması, İran açısından Rusya'yı değerli bir müttefik haline getirirken aynı zamanda bazı sektörlerde bağımlı oldu. Ancak ekonomik nedenlerle bazı yıllarda ABD ile olan yakınlaşmalar bu ticareti sekteye uğratsa da, Kırım ve Dombas krizleri ile yakınlaşma ambargolara dönüşünce bu risk ortadan kalkmış oldu (Amiri, 2023, s. 33).

Rusya ve İran'ı işbirliğine sevk eden faktörlerden bir diğeri ise, uluslararası düzene yaklaşımlarında ve karşı duruşlarında aranabilir. Her iki ülkede tek kutuplu ABD hegemonyasına karşı çıkarak çok kutuplu bir dünya düzenini desteklemektedirler. Rusya, renkli devrimler sürecinde ABD yayılcılığı karşısında kendi güvenliği açısından yakın çevresinde ciddi tehditler hissetmiştir. ABD ve Batılı ülkelerin dış politikalarındaki çifte standartları ve üstenci bakış açıları da bu ittifakın kurulmasında önem arz etmektedir. ABD ve Batı'nın Irakta yaptığını Suriye'de yapmasını istemeyen Rusya ve İran, Suriye'de beraber askeri ve siyasi duruş sergilemişlerdir. Yani, ortak bir tehdit karşısında ittifak kurarak güç dengesini sağlamaya çalışmak her iki ülke açısından da arzu edilir sonuçlar doğurmuş ve sonuçta Esad rejimi yıpransa da devam etmiştir (Amiri, 2023, ss. 34-36).

Son dönemde, Ukrayna savaşında özellikle top ve tank mühimmatında yetersiz kalan Rusya savunma sanayii İran tarafından desteklenmiştir. Ayrıca, drone alışverişi savaşın seyrini değiştirecek derecede önem kazanmıştır. Bu yüzden Ukrayna savaşı ve Rusya'ya uygulanan ambargolar İran ile Rusya'yı yakınlaştıran faktörlerden olmuşlardır (The Iran Primer, 2023).

4.2. İran Rusya ilişkilerini Sınırlandıran Faktörler

İran ile Rusya işbirliğini sınırlandıran faktörler, bir yandan iki ülke ilişkilerinin doğasından köken alırken diğer yandan uluslararası sistemde başat rol oynayan ABD ve müttefikleri ile Rusya'nın ilişkilerinden kaynaklanmaktadır (Amiri, 2023, s. 36). ABD müttefikleri ile Rusya'nın ilişkileri, SSCB sonrası ilk dönemde, Batı yanlısı finansal kurumların desteğini almak ve yatırımları çekmek amacıyla Batı yanlısı politikalar izleyen Rusya için önemli olsa da, özellikle Ukrayna krizi sonrası uygulanan ambargolardan sonra çok da önem arz etmemektedir. Yine de sonraki dönemde ABD ve Batı ile anlaşan bir Rusya, İran ile benzer ilişkiler sürdürmek ister mi sorusu akla gelmektedir. Yine de Rusya'nın Suudi Arabistan ve İsrail ile olan ilişkilerini dengeli bir tarzda yürüteceğini öngörmek yanlış olmayacaktır.

İkili ilişkileri sınırlandıran faktörlerden biri de, politik ve askeri ilişkiler ile uyumlu seyretmeyen ekonomik ilişkilerdir. İran ile Rusya'nın ticari ilişkileri hemen hemen sadece nükleer enerji ve silah ticareti üzerindedir. Ayrıca, İran'ın Rusya dış ticaretindeki payı 2019 yılı rakamlarına göre % 0.3 düzeyindedir. Her iki ülkede ambargolara maruz kaldığı için Çin ile işbirliğine yönelmişler ve Batı ile ticari ilişkileri oldukça azalmıştır (Amiri, 2023, s. 40). Neorealist açıdan bakıldığında her iki ülkenin kendi güçlerini arttırarak iç dengelemeyi sağlamaya çalıştıkları ve ittifak ilişkisi sayesinde dış dengelemeyi sağlamaya çalıştıkları söylenebilir.

İki ülke arasında stratejik bağların kurulmasında halklar arasında ilgi anlayış ve güven duygusunun gelişmiş olması temel koşullardan biridir. İran ve Rusya halkı arasındaki etkileşim, tarihi ve kültürel nedenlerden dolayı oldukça yetersizdir. Orta Asya ülkeleri ile Rusya arasındaki kültürel ve ticari bağlar iki ülke arasında kurulamamıştır. Bu bağların eksikliği, ilişkilerin daha da gelişmesini, sağlam temellere oturmasını sınırlandırmakta ve sürdürülebilirliği konusunda şüphe uyandırmaktadır (Amiri, 2023, s. 41).

Ayrıca, ABD karşısında askeri ve siyasi birliktelik gösterecek de Rusya, İran'ın bölgeye hâkim güç olarak yerleşmesini istememektedir. İsrail ile ilişkileri bu manada sınırlandırıcı olmaktadır. Enerji rekabeti de iki ülke çıkarlarının çatıştığı alanlardan biridir. Dünyanın en önemli doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip bu iki ülkesi, enerji kaynaklarını benzer pazarlara

satmakta rekabet yaşamaktadırlar. Bu rekabet, ilişkilerin gelişiminde sınırlandırıcı rol oynamaktadır. İran, Rusya'nın kendi çıkarları için Batı ile uzlaşarak İran'ı yalnız bırakacağından tedirginlik duymaktadır (Ataş, 2023, s. 284)

5. Sonuç ve Değerlendirme

Araştırmada, İran ve Rusya ilişkilerinin, 1979 devriminden sonraki “küçük şeytan” söyleminden “stratejik ortak” ilişkisine nasıl dönüştüğü analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu amaca ulaşabilmek için, İran-Rusya ilişkileri, farklı ülkelerle işbirlikleri ve ticari faaliyetler penceresinden değerlendirilmiştir. İki ülkenin Tacikistan, Afganistan, Suriye ve Ukrayna'daki işbirlikleri yanında, nükleer enerji ve silah sanayiindeki birliktelikleri incelenmiştir.

Tacikistan iç savaşında Rusya, yakın çevresinde radikal İslami bir yönetim talebi ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya, doğal olarak bölgeye İran'ın “rejim ihracı” amaçlı müdahale etme olasılığına karşı tedirgin olmuştur. Ancak ilerleyen yıllarda Tacikistan'da İran, İslamcı muhalefeti değil Rusya yanlısı hükümet güçlerini desteklemiştir. Benzer şekilde Çeçen iç savaşında da İran, İslamcı gruplara destek vermemiştir.

Tacikistan, Afganistan ve Çeçen savaşlarında İran'ın Rus politikalarına yakın olması, Rusya'nın yakın bölgesinde ve içinde bulunan Müslüman nüfus bağlamında önem taşımaktaydı. İran'ın bu tavrı Rusya'nın güvenini kazanmasına ve sonraki yıllarda ilerleyen işbirliğinin yolunu açmıştır. Rusya, Suriye'de başlayan ayaklanma ve iç savaşa İran ile olan ortak çıkarları nedeniyle müdahil olmuştur. Rusya, SSCB döneminden beri Suriye'deki ekonomik çıkarlarını ve Akdeniz'deki tek deniz üssünü kaybetmemek için Suriye savaşına müdahil olmuştur. Ayrıca, Suriye'den Rusya'nın dışlanması, Rusya'nın bu ülkeye silah ve nükleer teknoloji satışını da durduracaktı. Suriye'ye İran ile birlikte yapılan müdahale ile Rusya bölgede tutunmak adına önemli bir adım atmış oldu.

Ukrayna savaşı ile de İran-Rusya ilişkileri bir başka boyuta geçti. Batı tarafından uygulanan ambargolar Rusya'nın ekonomik darboğaza girmesine yol açtı. Bu baskı, Rusya'yı İran'a yöneltti. Askeri yönden, tank ve top mühimmatı konusunda yetersiz kalan Rusya, dronlar ile beraber çok sayıda mühimmat aldı. İran'ın Rusya'ya askeri yönden bağımlılığı, karşılıklı bağımlılığa dönüştü.

ABD'nin tek kutuplu uluslararası sistem arayışına, çok kutuplu sistem arayışıyla karşı çıkmaları, Rusya ve İran'ı yakınlaştırmıştır. Nükleer enerji ve silah sanayii alanında işbirlikleri ise, ABD ambargolarının sonucunda iki ülkenin de başka alternatifleri kalmamasından kaynaklanmıştır. Rusya ve İran'ın ABD ve müttefikleri ile ilişkileri bu ilişkinin sınırlarını belirleyecektir. Ayrıca, ticari ilişkilerin nükleer enerji ve silah sanayii ile sınırlı kalması, diğer alanlara yayılmaması, ortaklık ilişkisini kısıtlamaktadır. İki ülke arasında toplum düzeyinde yetersiz iletişim, ortaklığın stratejik ortaklık seviyesine evrilmesini zorlaştırmaktadır.

Rusya ve İran üzerine ABD ambargoları devam ettikçe, bu ilişki artarak devam edecek gibi görünmektedir. Bu ilişki, örtülü ambargolar uygulanan Çin'in ve Türkiye'nin katılımı ile boyut değiştirebilir. ABD'nin uluslararası sistemden dışladığı ülkelerin güçlü ittifaklar oluşturma olasılığı yabana atılmamalıdır. ABD'nin Ortadoğu enerji kaynaklarına yönelik mevcut politikaları ve İsrail'in güvenliğinden başka hiçbir şeye saygı duymadığı politikaları devam ettikçe, yeni bir dünya kurulma olasılığı artacak, Türkiye, İran, Rusya ve Çin de bu dünyada yerlerini alacaklardır. Bu dünyanın veya yeni uluslararası sistemin kurulma hızı ve zamanı, ABD politikalarının sertliğine ve saldırganlığına bağlı olacaktır.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar da eşit katkı sağlamıştır. Bu makale etik kurul kararından muafdir. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both authors contributed equally to this article. This article is exempt from the ethics committee decision. There are no participants in the study. No financial support was received from any institution or project for the study. There is no conflict of interest between individuals and institutions in the study. No copyright material has been used.

Kaynakça

- Akdevelioğlu, A. (2004). İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan politikaları. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(2), 129-160. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39239/462105>
- Alagöz, B., & Kandemir, E. (2015). 11 Eylül sonrası dönemde bölgesel güvenlik ve İran'ın Afganistan siyaseti. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 109-140. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tocd/issue/17220/179885>
- Al Basre, M. (2023). An alliance based on common interests: Russian-Iranian relations during the Syrian civil war. *Pesa International Journal of Social Studies*, 9(1), 1-13. <https://doi.org/10.25272/j.2149-8385.2023.9.1.01>
- Amiri, M. (2023). Strategic cooperation between Iran and Russia; Opportunities and challenges. *Middle East Political Review*, 6(1), 23-52. https://mepr.chalous.iau.ir/article_706511.html
- Aras, H., & İşyar, Ö. G. (2023). Rusya'nın Suriye krizine müdahalesinin neorealizm çerçevesinde analizi. *TESAM Akademi Dergisi*, 10(2), 513-529. <https://doi.org/10.30626/tesamakademi.1333796>
- Arı, T. (2006). *Uluslararası ilişkiler ve dış politika* (8. bs.). Alfa Basım Yayın.
- Arı, T. (2013). *Uluslararası ilişkiler teorileri: Çatışma, hegemonya, işbirliği* (8. Baskı). MKM Yayıncılık.
- Ashurov, B. (2016). *Tacikistan ve İran ilişkileri 1991-2014* (Kayıt No: 438474) [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Askeroğlu, S. (2022). İran-Rusya ilişkileri: Stratejik ortaklık mı rekabet mi ? Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(3), 577-594. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1018646>
- Aslanlı, K. (2022, Temmuz 22). Yeni Rusya-İran enerji anlaşması neler vadediyor? İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/yeni-rusya-iran-enerji-anlasmasi-neler-vadediyor-780>
- Ataş, A. (2023). Ukrayna savaşı'nın Rusya-İran ilişkilerine etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 78, 269-287. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1340919>

- Başaran, D. (2017). *Uluslararası güç ilişkileri bağlamında İkinci Dünya Savaşı sonrası hegemonik mücadelelerin incelenmesi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Giresun Üniversitesi. YÖK Tez Merkezi
- Çalışkan, B. (2016). Rusya-Suriye ilişkileri ve Ortadoğu krizlerine etkisi. İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-rusya-suriye-iliskileri-ve-ortadogu-krizlerine-etkisi.pdf>
- Davidson, L., & Goldschmidt, A. (2011). *Kısa Ortadoğu tarihi* (Çev. A. Güler). Doruk Yayınları. (Orijinal yayın tarihi t.y.)
- Derman, G. S. (2017, Haziran). Ortadoğu'da iki etkin güç Rusya ve İran. İran Araştırmaları Merkezi. https://iramcenter.org/uploads/files/ortadoguda_iki_etkin_guc_rusya_ve_iran.pdf
- Ertuğrul, D. (2012). Türkiye dış politikası için bir test: Suriye krizi. *TESEV*. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Turkiye_Dis_Politikasi_Icin_Bir_Test_Suriye_Krizi.pdf
- Freedman, R. O. (2000). Russian–Iranian relations in the 1990s. *Middle East Review of International Affairs*, 4(2). https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria00_frr01.html
- Güven, A. (2022, Nisan 9). İran'ın Rusya-Ukrayna savaşı'na yönelik BM oylamalarındaki tutumu. İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/iranin-rusya-ukrayna-savasina-yonelik-bm-oylamalarindaki-tutumu-731>
- Hacıoğlu, N. (2019). İran'ın nükleer enerji programı'nın sınırlandırılmasına ilişkin kapsamlı ortak eylem planı ve İran-Rusya ilişkileri. *Novus Orbis Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(2), 126-145. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/novusorbis/issue/51611/630515>
- Hokayem, E. (2014). İran, The gulf states and the Syrian civil war. *Survival*, 56(6), 59-86. <https://doi.org/10.1080/00396338.2014.985438>
- Hunter, S. T. (2001). Religion, politics, and security in Central Asia. *SAIS Review*, 11(2), 68-72. <https://www.jstor.org/stable/26996365>
- Jonson, L. (2006). *Tajikistan in the new Central Asia geopolitics, Great power rivalry and radical Islam*. I.B. Tauris. <https://doi.org/10.1093/jis/etm040>

- Kahraman, E. (2016). Soğuk savaş sonrası dönemde Rusya federasyonu-İran ilişkileri. *Güvenlik Stratejileri*, 12(24), 29-71. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/guvenlikstrj/issue/26863/282464>
- Ketenci, A. (2018). Rusya- İran enerji işbirliği “Kapsamlı ortak eylem planı” sonrası değişen dengeler”. *Bilge Strateji*, 10(18), 75-92. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/677979>
- Kışman, Z. A., & Boyraz, B. (2019). Suriye bağlamında Rusya ve İran işbirliği. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(31), 563-583. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.500953>
- Koç, M. (2022, Şubat 28). Rusya'nın Ukrayna işgaline İran'ın yaklaşımı. İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/rusyanin-ukrayna-iskaline-iranin-yaklasimi-706>
- Mahmadov, H., & Naseem, M. Y. (2018). Russia-Iran defense cooperation: Past and present. *The Journal of Iranian Studies*, 2(1), 91-119. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian/article/441557>
- Mammadlı, A. (2014). *Bölgesel Güvenlik Dengeleri Bağlamında Rusya-İran İlişkileri* [Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi. YÖK Tez Merkezi
- Mearsheimer, J. (2006). Structural realism. İçinde T. Dunne, M. Kurki ve S. Smith, *International relations theories: Discipline and diversity*. Oxford University Press. https://www.commarkschools.org/Downloads/8_mearsheimer-_structural_realism.pdf
- Özdemir, H. (2008). Uluslararası ilişkilerde güç: Çok boyutlu bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(3), 113-144. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002075
- Ramazani, R. K. (1992). Iran's foreign policy: Both North and South. *The Middle East Journal*, 46(3), s. 393-412. <https://www.jstor.org/stable/4328462>
- Rashid, Y. (2022, Kasım 8). Artan İran-Rusya ilişkilerinin jeoekonomik boyutu. İran Araştırmaları Merkezi. <https://www.iramcenter.org/artan-iran-rusya-iliskilerinin-jeoekonomik-boyutu-840>
- Raşid, A. (2001). *Taliban: İslamiyet, petrol ve Orta Asya'da yeni büyük oyun* (Çev. O. Akınhay). Everest Mozaik. (Orijinal yayın tarihi t.y.)

- Risen, J. (2001, Aralık 31). A nation challenged: Qaeda diplomacy; Bin Laden sought Iran as an ally. *U.S. Intelligence Documents*. <https://www.nytimes.com/2001/12/31/world/nation-challenged-qaedadiplomacy-bin-laden-sought-iran-ally-us-intelligence>
- Schanzer, J. (2023). The quiet war between Israel and Iran. *Middle East Quarterly*, 30(1), 1-8. <https://www.meforum.org/63850/the-quiet-war-between-israel-and-iran>
- Sinkaya, B. (2011). İran-Suriye ilişkileri ve Suriye’de halk isyanı. *Ortadoğu Analiz*, 3(33), 38-48. https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/4bayram.pdf
- Sinkaya, B. (2017). İran’ın Suriye stratejisi. *Akademik Ortadoğu*, 11(2), 49-64. http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu22makale/bayram_sinkaya.pdf
- Taflioğlu, S. (2020). Tacikistan iç savaşı. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(1), 107-115. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.659361>
- Tarock, A. (1997). Iran and Russia in “strategic alliance”. *Third World Quarterly*, 18(2), 207-224. <https://doi.org/10.1080/01436599714911>
- Telatar, G. (2015). Rusya ve Arap baharı: Batı ile yeni soğuk savaş mı? *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 175-202. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/195452/rusya-ve-arap-bahari-bati-ile-yeni-soguk-savas-mi>
- The Iran Primer. (2023, Mayıs 18). Iran & Russia: Burgeoning military ties. *The Iran primer*. <https://iranprimer.usip.org/blog/2023/may/18/iran-russia-burgeoning-military-ties>
- Waltz, K. (1979). *Theory of international politics*. Addison-Wesley Pub. Co. https://d11.cuni.cz/pluginfile.php/486328/mod_resource/content/0/Kenneth%20N.%20Waltz%20Theory%20of%20International%20Politics%20Addison-Wesley%20series%20in%20political%20science%20%20%20%201979.pdf
- Waltz, K. (1992). Realist thought and neorealist theory. İçinde R. L. Rothstein (Ed.), *The evolution of theory in international relations* (ss. 21-37). University of South Carolina Press. <https://www.academia>

edu/5865058/Realist_Thought_and_Neorealist_Theory_by_Kenneth_N_Waltz

- Wendt, A. (2016). *Uluslararası siyasetin sosyal teorisi* (Çev. H. S. Ertem). Küre yayınları.(Orijinal yayın tarihi 1999).
- Yacoubian, M. (2007). Syria's alliance with Iran. *U.S. Institute of Peace*. <https://www.usip.org/publications/2007/05/syrias-alliance-iran>
- Yıldırım, N. E. (2020). Kuşak ve yol girişiminin finansmanı: Çin'in borç tuzacağı mı? *Alternatif Politika*, 12(3), 621-643. <https://alternatifpolitika.com/makale/kusak-ve-yol-girisiminin-finansmani-cin-in-borc-tuzagi-mi>
- Yanık, E. (2019). *A Neorealist Analysis of Iran- Russia Relations: Tajik and Syrian Civil War* [Yüksek Lisans Tezi]. Ortadoğu Teknik Üniversitesi. YÖK Tez Merkezi.

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 1, ss. 81-107
Geliş Tarihi: 30.03.2024
Kabul Tarihi: 04.06.2024
DOI: 10.33201/iranian.1461890
Makale Türü: Araştırma Makalesi

İran’da Muhammed Rıza Şah Karşısı Liberal Muhalefet: Milliyetçi Cephe Hareketi

Elif POLAT*

Öz

İran siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olan Milliyetçi Cephe Hareketi, Muhammed Musaddık’ın etrafında birleşen ve farklı gruplar tarafından oluşturulan bir siyasi yapıdır. Bu parti, milliyetçi ve liberal politikaları bir araya getirerek parti programında yer vermiş ve petrolün millileştirilmesi meselesinde geniş bir uzlaşma zemini yakalamıştır. 1953 sonrası dönemde İran siyaseti çok hareketli zamanlar yaşamış, İngiliz şirketi ile olan petrol anlaşması tek taraflı fesih edilmiş ve petrol millileştirilmiştir. Millileştirme hamlesinden sonra İngiltere başta olmak üzere ABD ve birçok batılı ülke İran petrollerine uluslararası alanda ambargo uygulamıştır. Ülke gündemine düşen petrol krizi ve iç huzursuzluklar ile başa çıkmaya çalışan Musaddık’ın darbe sonucu siyasetten uzaklaşması sistemi eski çarklarına döndürmüştür. Milli Cephe’nin diğer üyelerinin tutuklanması veya ülkeden kaçmaları partiyi bölmüştür. Milliyetçi Cephe Hareketi, Şah baskısının hafiflediği 1963 sonrasında tekrar farklı fraksiyonlar tarafından diriltilmeye çalışılmıştır. Mevcut rejime muhalif olarak siyaset yapması gereken Cephe Hareketi, iç çekişmelerden dolayı ülke meselelerinde pasif kalmıştır. Devrim sürecinde muhalif çatıda birleşen ve Şah rejimini devirmeyi başaran bloğun içinde yer almıştır. Ancak devrim sonrası yeni rejim tarafından da siyasi faaliyetleri yasaklanmıştır. Bu çalışmada Milliyetçi Cephe Hareketi’nin siyaset sahnesine çıkışını ve geçirmiş olduğu evreleri objektif kaynaklar ışığında incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçi Cephe Hareketi, Muhammed Musaddık, Petrol, Muhalefet, Devrim.

* Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Elazığ, Türkiye, pltelf00@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5032-3172

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 1, pp. 81-107
Received: 30.03.2024
Accepted: 04.06.2024
DOI: 10.33201/iranian.1461890
Article Type: Research Article

Liberal Opposition against Mohammad Reza Shah in Iran: Nationalist Front Movement

Elif POLAT*

Abstract

The Nationalist Front Movement, which has a significant place in the political history of Iran, is a political structure united around Mohammed Mossadegh and created from different groups. This party gave place its party program by combining nationalist and liberal policies, and caught a broad consensus on the issue of nationalization of oil. After 1953, there were very active years in Iranian politics, the oil agreement with the British company was terminated, and oil was nationalized. After the nationalization move, the USA and many western countries, especially UK, imposed an international embargo on Iranian oil. Mossadegh, who was trying to cope with the oil crisis and internal unrest on the country's agenda, moved away from politics as a result of the coup, thus the system returned to its old wheels. The arrest of other members of the National Front or the escape from country divided the country. The Nationalist Front Movement was tried to be revived by different fractions after 1963, when the shah's pressure eased. The Front Movement, which was supposed to engage in politics as the current opposition, remained passive in the country's issues due to internal conflicts. The Front Movement took part in the bloc that united in the opposition during the revolution and succeeded in overthrowing the shah regime. However, after the revolution, political activities were banned by the new regime. In this study, we tried to examine the emergence of Nationalist Front Movement on the political scene, and the stages it went through in the light of objective sources.

Keywords: Nationalist Front Movement, Mohammed Mossadegh, Oil, Opposition, Revolution.

---

* PhD Student, Fırat University, Social Sciences Institute, History of the Republic of Türkiye, Elazığ, Türkiye, pltelf00@gmail.com, ORCID: 0000- 0001-5032-3172

1. Giriş

İran'ın, bulunduğu coğrafya açısından önemli bir konumda olması ve yer altı kaynakları bakımından zengin olması onu dış tehditlere açık hale getirmiştir. Buna bağlı olarak çoğu zaman dış güçlerin işgaline uğramıştır. Özellikle 1900'lerin başından itibaren her iki dünya savaşında da İngiltere ve Rusya tarafından iki işgal bölgesine ayrılmıştır. Önemli geçiş yollarında bulunması İran'ı savaş dönemlerinde ikmal ve haberleşme açısından stratejik bir noktaya taşımıştır. 20. yüzyıl itibariyle enerji kaynaklarının kullanılmaya başlanması ve İran'da petrol kuyularının keşfedilmesi nedeniyle dış güçler tarafından İran hedef noktasına oturtulmuştur. İran'daki özellikle Kaçar ve Pehlevi hanedanlıkları ülkenin doğal zenginliklerini halka aktarmada yetersiz kalmış, yabancı güçler tarafından sömürülmesine karşı çıkamamıştır. Halkın varlık içinde yokluk çekmesi, ülke kaynaklarının yabancılar tarafından sömürülmesi ve yöneticilerin otoriter tutumu İran'da sokakların tansiyonunu yükseltmiştir.

1925 yılında Rıza Şah tarafından İran'da Pehlevi iktidarı kuruldu. Rıza Şah, iktidarının ilk dönemlerinde yapmak istediği değişiklikleri gizleyerek ülkede tam bir hakimiyet kurma mücadelesi verdi. Nitekim ulema sınıfı ile iyi geçinmek zorunda kaldı. Ancak gücünü toplarıladıktan sonra aklındaki yenilikleri, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün ülkesinde uyguladığı devrimlerin bir benzerini İran'da gerçekleştirmeye çalıştı. Buna bağlı olarak yerinde incelemeler de bulunmak üzere Türkiye'yi ziyarette bulundu. Döndükten sonra İran'da radikal yönde modernleşme çalışmalarına başladı. Muhafif kesimden yoğun tepkiler almasına rağmen, otoriter yönetimiyle tepkileri sindirdi. İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda İngiltere ve Rusya'dan uzak bir siyaset takip etti ve Almanya ile yakınlaştı. Bu yakınlaşma nedeniyle İngiltere ve Rusya tarafından tahtından uzaklaştırıldı. Böylece 16 yıllık Rıza Şah dönemi kapanmış oldu.

Rıza Şah'ın ülkeden çıkarılmasından sonra tahta oğlu Muhammed Rıza Şah geçmiştir. Hükümdarlığının ilk yıllarında İran'da kısmi bir özgürlük ortamını oluşturmuştur. Babasının döneminde baskı altında tutulan milliyetçi, sosyalist ve İslamcı muhalif gruplar bu dönemde tekrar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte muhalfet gruplarından olan muhafazakâr dini hareketi temsil eden ulemanın özellikle Ayetullah Humeyni'nin siyaset sahnesine çıkması ve 1979 devrimine giden süreçte koordinasyon

merkezinde bulunması önemli olmuştur. Diğer bir muhalif grup olan Özgürlük Hareketinin, devrim mücadelesi içinde önemli bir konumda bulunması ve bu hareketi oluşturan Mehdi Bezirgan, Beni Sadr ve Ali Şeriati gibi aydınların, İran siyasi tarihinde atılımlar gerçekleştirdiği bir gerçektir. Diğer bir İslamcı ve Marksist muhalif örgüt olan Halkın Mücahitlerinin silahlı eylemler yolu ile devrim sürecindeki payı fazladır. Şah karşıtlığında sol hareket bağlamında Tudeh Partisi ve Halkın Mücahitleri örgütü de yine önemli bir muhalefet bloğunu oluşturmaktadır. Ancak konumuz itibariyle çalışmamızda Liberal muhalefet hareketi olan Milliyetçi Cephe Hareketi ve Muhammed Musaddık'ın petrolün millileştirilmesi meselesinde oynadığı rolü anlatmaya çalışacağız.

1950'lerin başında İran'da önemli bir tartışma konusu ortaya çıktı. Şah'ın İngiliz şirket ile yapmış olduğu petrol anlaşması büyük tepkiye yol açtı. Muhammed Musaddık ve arkadaşları petrolün millileştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Yoğun tartışmalardan sonra Milliyetçi Cephe hareketi ve Başbakan Musaddık'ın meclisten geçirdiği yasaya göre petrolün çıkarılması ve işletilmesinin İran tarafından yapılması kararlaştırıldı. Muhammed Rıza Şah ve Musaddık arasında millileştirme meselesi yüzünden büyük gerginlikler yaşandı. İngiltere bu kararı protesto ederek İran petrolüne ambargo koydu. İngiltere'yi ABD ve diğer Avrupa ülkeleri de takip etti. Kısa sürede İran hem iç hem de dış kamuoyunda zor durumda kaldı ve ekonomik kriz ile karşı karşıya geldi. Muhammed Musaddık'ın başında bulunduğu Milliyetçi Cephe Hareketi, çok bileşenden oluştuğu için içeriden kopmalar yaşadı. Her alanda kan kaybeden Musaddık'a darbe girişiminde bulunuldu. Darbe planları batı tarafından yapılarak Şahın da dahil olmasıyla uygulamaya koyuldu. Musaddık'ın darbeden haberdar olması ilk girişimin yani Şah'ın Musaddık'ı görevden aldığı Musaddık'a bildiren fermanların başbakana iletilmesi süreci başarısız olduktan sonra yeni bir planın uygulanmasıyla girişim bu kez başarılı oldu ve Musaddık iktidardan indi ve Şah ülkeye geri döndü. Musaddık ev hapsine alındı. Diğer Milliyetçi Cephe üyeleri yakalandı veya ülkeden kaçmak zorunda kaldı.

1960'ların başında tekrar harekete geçen eski gruplar Milliyetçi Cepheyi diriltmeye çalıştı. Şah karşıtlığı etrafında birleşen gruplarla devrim sürecinde bir araya gelerek muhalefet yaptı. Ancak 1979'da devrimin başarıya ulaşmasından sonra Milliyetçi Cephe Hareketi, karşı devrim

hareketi ile iktidardan uzaklaştırıldı. Yeni rejim tarafından yasaklanan siyasi partilerden biri olmasına rağmen halen varlığını sürdürmektedir.

Bu çalışmada, İran siyasi tarihinden bir kesit olan 1941-1979 tarihleri arasında Pehlevi hanedanlığına karşı, muhalif kesimi geniş bir koalisyon ile temsil eden Milliyetçi Cephe Hareketi'nin siyasi faaliyetleri ve ülke siyasetine etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna bağlı olarak Pehlevi hanedanlığının kuruluşundan itibaren üç ayrı dönem temelinde oluşturulan makalede; birinci dönemde, Muhammed Rıza Şah ve oğlu Muhammed Rıza Şah dönemleri ele alınmış siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlara değinilerek muhalif tepkilerin tek çatı altında birleşme süreci incelenmiştir. İkinci dönemde, Milliyetçi Cephe Hareketi'nin ülke içindeki etkinliği, milli kaynaklarının uluslararası piyasalarda boykot edilmesi ve mali anlamda krize sürüklenmesi, son olarak ülkenin başbakanının darbe ile indirilmesi ele alınmıştır. Üçüncü dönemde, rejim tarafından baskı altına alınmış muhalif kitle ve dağılma tehlikesi yaşayan Milliyetçi Cephe Hareketi'nin hayatta kalma mücadelesi üzerine odaklanılmıştır. Çalışmanın akışı içerisinde dönemsel kaynakların yanında, yabancı kaynaklar ve çeşitli argümanlar kullanılmıştır.

2. İran'da Pehleviler Dönemi (1925-1979)

2.1. Rıza Şah Pehlevi Dönemi (1925-1941)

İran, Birinci Dünya Savaşı sırasında iki emperyalist ülke olan Rusya ve İngiltere tarafından işgal bölgesine ayrılmıştı. Bu dönemde Kaçar hanedanlığı, varlığını fiilen devam ettirmiş olsa da, iktidar gücü ciddi şekilde yara almıştı. 1917 yılında Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi ile Sovyetler Dünya Savaşı'ndan çekildiği gibi, İran'daki işgal bölgelerini de terk etmeye başlıyorlardı. Bu durum en çok İngiltere'ye yarıyor, İran'da Rusya'nın boşalttığı alanları ele geçirerek, bölgede manda yönetimini tesis etmeye çalışıyordu. Ancak İngiltere bu düşüncesini hayata geçirmekte başarısız oluyordu. Zorlu savaş koşulları, işgale uğraması, bağımlı ve zayıf iktidarın başta olması ve giderek yayılan iç karışıklıklar, İran'ı kaosa doğru sürüklüyordu (Gündoğan, 2016, s. 77-78).

İran'da yaşam şartlarının her geçen gün zorlaştığı ve yabancı hakimiyetinin arttığı bu sıkıntılı zamanlarda 21 Şubat 1921 tarihinde Kazak Tugay komutanı Rıza Han, üç bin askeri ile Tahran'a yürüyerek bir darbe

sonucu yönetimi ele geçirmeyi başardı. Darbeden sonra Rıza Han, ülkede sıkıyönetim ilan etti. Başbakanlığa Seyyid Ziya Tabatabai'yi getirdi. Rıza Han sırasıyla, Kara Kuvvetleri Komutanı, Harp Bakanlığı ve hem Genel Kurmay Başkanlığı hem de Başbakanlık koltuğunu ele geçirerek iktidarın perde arkasındaki asıl gücünü oluşturdu. Rıza Han, darbe yapmadan önce Kaçar Hanedanlığını yıkmama sözü vermesine rağmen, 1925 yılına gelindiğinde Meclis, Kaçar Hanedanlığına son vererek, Rıza Han'ı Şah olarak ilan etti. Böylece Pehleviler dönemini başlatan Rıza Şah, 1941'de İngiliz ve Sovyetler tarafından zorla tahttan el çektirilmesine kadar 16 yıl İran'da otoriter bir yönetim sürdüreceği İran tahtına oturdu (Abrahamian, 2008, s. 87-88). Rıza Şah, tahta geçtikten bir yıl sonra 25 Nisan 1926 da Tahran'da bulunan Gülistan Sarayı'nda görkemli bir törenle taç giydi (Kurtuluş, 2008, s. 67).

Rıza Şah, çeşitli sebeplerle bölünmüş ve başkent dışında etkin olmayan devlet otoritesini güçlendirerek, merkezileşme yolunda önemli adımlar atmaya başladı. Devlet kurumlarının tesisi ve yönetim alanını genişletmek için belirli kesimlerden destek alma ihtiyacı hissetti. Bunların başında ulema gelmekteydi ve başta onlarla iyi ilişkiler kurma yoluna giderek, dini kesimin desteğini arkasına aldı. Ulemeden önemli din adamları olan Muhammed Hüseyin Naini, Abdülkerim Hairî ve Ebu'l Hasan İsfahani Pehlevi Hanedanlığına açık desteklerini bildirerek başkent içinde ve diğer şehirlerde Rıza Şah'ın yolunu açıyorlardı (Uyar, 2006, s. 181).

Rıza Şah'ın ilk başta ulema ile ilişkilerini sıcak tutması tamamen menfaatleri gereği, otoritesini güçlendirmek içindi. Rıza Şah, tahta oturmadan önce ülkeye Cumhuriyet rejimini getirme niyetindeydi. İran'ı, Mustafa Kemal'in Türkiye'si gibi yönetmek ve kendisine bağlı bürokratik bir sınıf oluşturmak gayesindeydi. Ancak ulema Cumhuriyet rejimine karşı monarşiyi savunuyordu. Ulemanın vetosu ile karşılaşan Rıza Şah, onlarla ters düşmemek adına Kum şehrine giderek üç müçtehit olan Nâinî, Hâirî ve İsfahânî ile görüşerek bağlılığını bildirip, Cumhuriyet fikrinden vazgeçtiğini ifade etti. Bu üç müçtehit İran'daki Şîh ulemaya telgraf çekerek, şu ifadelerde bulundular:

Bir Cumhuriyet hükümeti kurulmasından bahsedilmiştir. Bu toplumu memnun etmekten uzak bir fikirdir ve ülke ihtiyaçlarına uygun değildir... O nedenle Ekselansları Başvekil (sürgündeki müçtehitlerle) helalleşmek üzere Kum'a geldiğinde kendisinden bu

fikre bir son verilmesini, yukarıda ifade edilen kanaatlerin terkinin ve bunun bütün memlekete ilanını rica etmiş bulunuyoruz. Kendisi bunu kabul etmiştir. İnşallah halk yapısını tam manasıyla takdir edecek ve bunun için layıkıyla şükredecektir. (Ahavi, 1990, s. 70-71)

Pehlevi hanedanlığından önce İran'da merkezi yönetimin zayıf kalması ve devletin yetiştirdiği bürokratik bir sınıfın olmayışı nedeniyle oluşan boşluğu ulemanın doldurduğu görülmektedir. Ulema siyasi, sosyal ve hukuk alanlarında faaliyet göstererek, İslami ve geleneksel esaslara dayanan eğitim kademelerinde medeni ve ticari hukuk alanlarını içine alan vakıf idarelerini ve şer'î yargı alanlarını elinde bulunduruyordu (Keddie, 1981, s. 32).

Rıza Şah, iktidarını oturtuktan sonra 1926'dan itibaren radikal reformlar yapma yolunda adım atmaya başladı. Ülkenin sosyal ve ekonomik kalkınması, merkezileşmesi ve millî duyguları diriltme çabalarına girdi. Aklındaki reform çalışmaları, aydınlar tarafından uzun yıllar boyunca tartışılan ve bir türlü hayata geçmeyen ihtiyaçlardı. Rıza Şah tarafından, köklü değişimlerin sinyali verilerek uygulanmaya başlanıyordu. Rıza Şah, yapacağı işlerde şehirli orta sınıfın ve aydınların desteğini alıyordu. Parçalanmış ve merkezi yönetimden yoksun olan İran'ı toparlayıp birleştirmek ve ülke kaynaklarını yabancı güdümünden çıkarıp millileştirmek Rıza Şah'ın ilk hedefleri arasındaydı (Djalili & Kellner, 2010, s. 67-68).

Rıza Şah, ilk olarak devlet otoritesini güçlendirmek ve kendisine bağlı düzenli bir ordu oluşturmak ile işe başladı. Böylece İran'ın modern bir ulus-devlet modelinin temelleri de atılmaya başlandı. Rıza Şah, genellikle askeri üniforma ile halkın önüne çıkardı, bu da onun ülkenin en ücra köşesine bile korku salacağıının bir göstergesi sayılıyordu. Zorunlu askerlik yasasını çıkararak, düzenli bir ordu kurdu. Ordu kuvvetleri, zorunlu askerlik yasasının etkisiyle büyümeye başladı. Ayrıca bürokrasi sınıfı da hızla büyümeye başladı. Özellikle bürokrasi ve iç güvenliğin sağlanmasından sorumlu polis teşkilatına önem veren Rıza Şah, kendisine bağlı ve isteklerini rahatlıkla yaptıracığı yeni oluşumların kurulmasına destek veriyordu (Gündoğan, 2016, s. 81).

Pehlevi hanedanlığına kadar dağınık ve başıboş olan kabilelerin, devlet eliyle toparlanamaması ve otorite altına alınamaması, ülkeyi parçalamış siyasi birliği yok etmişti. Rıza Şah, Kabileler üzerine sert baskınlar yaparak itaat edenleri devlete bağladı, asi olanları da yok etmeye başladı. Şah, bu hamleyle kısmi bir merkezileşmeyi sağlamayı başardı.

Hukuksal düzenlemeler ile seküler bir yapı oluşturulmaya çalışılmış, Şer'î hukukun yanında Fransız hukukunun da referans alındığı yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. 1906 Anayasa'sı ortadan kaldırılmamıştır ancak, yeni düzenlemeler ile işlevsiz hale getirilmiştir. Ceza Kanunu, Medeni Kanun ve Ticaret Kanunu bu dönemde çıkarılmıştır (Mokhtarpour, 2012, s. 47). Rıza Şah, modernleşme çalışmalarını her alana yayınca, ulemanın yaşam alanına da böylece girmiştir. Sosyal ve siyasal alanlarda sekülerleşme yolunda atılan adımlar, Rıza Şah ile ulemayı karşı karşıya getirmeye başlamıştır. Rıza Şah, gün geçtikçe ulemayı sistemin dışına itmek için, yasalar yoluyla birçok yenilik getirmiştir. Örneğin vakıfların tümü devlete bağlanarak, bu topluluğun ekonomik yapısına büyük darbe vurulmuştur. Böylelikle ulema Kaçar yönetimindeki güçlü konumunu kaybederek, devletin tüm aygıtlarından soyutlanmaya çalışılmıştır (Arı, 2008, s. 193, 194). 1925 ile 1930 yılları arasında önemli dinsel propaganda araçları olan mahkemeler, eğitim kurumları ve vakıflar üzerindeki ulema etkisi kırılarak, devletin denetimine geçmesiyle beraber, sistemin çarkları artık tersine dönmeye başlamıştır. Geleneksel eğitim veren medreselerden farklı olarak batı tarzı laik eğitim kurumları açılmıştır. Bu da medreselerdeki öğrenci sayısını günden güne düşürerek, ulemanın saygınlığını azaltmıştır (Akyol & Ahmadi, 2019, s. 162).

Çıkarılan bir yasa ile gündelik hayatın içine giren ve toplumsal yaşamı sınırlandıran bazı uygulamalar başlatıldı. Bu yasaya göre, kadınların başörtüsü takması yasaklanarak, dini giysilerin giyilmesi suç sayılıyordu. Bunun yerine ise batılı giyim tarzı ve başa şapka takılması gerektiği belirtiliyordu (Sancar, 2016, s. 67-68). Rıza Şah'ın Atatürk gibi laikleşme yolunda attığı adımlara rağmen ülkesi hiçbir zaman Türkiye gibi batılı olamadı (Oberling, 1997, s. 211).

Rıza Şah, ülke genelinde bu döneme kadar yapılmamış reform hareketlerini sert bir şekilde uyguladıkça, kendisine karşı kitlesel bir muhalefet bloğu oluşmaya başladı. Bunu gören Şah, yolunu açmak için muhalif kitleyi oldukça sert yöntemlerle bastırarak, tek sesli bir yönetim sistemi oluşturdu.

Basına sansür uygulayarak, kendisine muhalif olan Rûznâme-i Peykar, Rûznâme-i Tufan gibi gazeteleri kapattı (Özkan & Rigiderakhshan, 2019, s. 986-987). Aydınlar ve din adamları baskıya maruz kaldı ve hapislere atıldı. Siyasi oluşumlar engellenerek, yer altına itildi.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiltere ve Sovyet Rusya ile yeniden gerginleşen ilişkiler, Rıza Şah için bir dönüm noktasını oluşturdu. Rıza Şah, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın baskılarına karşı üçüncü bir yol arayışındaydı. Bu arayışı fazla sürmeden Almanya faktörünün devreye girmesi ile belirlendi. Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya karşıtı blokta yer almaktaydı. Rıza Şah, bu süreçte görünüşte tarafsız ancak fiilen Almanya yanlısı bir tutum sergileyerek, tarafını açıkça belli etti. Ancak Rıza Şah'ın hesabı tutmamış, bu işbirliği onun sonunu getirecekti. Sovyet Rusya, Alman vatandaşlarını sınır dışı etmeyen İran'ın tarafsızlığını yitirdiğini delil göstererek harekete geçti (Türkay & Açıkse, 2021, s. 1317). 1941 yılında İngiltere ve Sovyet Rusya, İran'ı işgal ederek Rıza Şah'ı tahttan indirdi. Rıza Şah, daha fazla karşı koyamayacağını anlayarak, oğlu Muhammed Rıza Şah lehine tahttan feragat etti ve Güney Afrika'ya sürgün edildi. Rıza Şah Pehlevi dönemi böylece İran tarihi açısından kapanmış oldu ve Şah, 1944 yılında sürgün yaşadığı yerde hayatını kaybetti (Gündoğan, 2016, s. 92).

2.2. Muhammed Rıza Şah Pehlevi Dönemi (1941-1979)

Muhammed Rıza Şah, babasının 1941'de İngiltere ve Sovyet Rusya tarafından tahttan indirilmesi ile 21 yaşında İran tahtına oturdu. Genç Şah, oldukça kaotik bir ortamda tahta geçti. İran, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nda da Sovyet Rusya ve İngiltere tarafından işgal edilmişti. Savaş boyunca İran toprakları emperyalist devletlerin kullanımına açıldı. Bu dönemde İran, savaşın seyrinin değiştiği ve önemli kararların alındığı 1943 yılında yapılan Tahran Konferansı'na ev sahipliği yaptı (Kurtuluş, 2020, s. 562).

Muhammed Rıza Şah, tahta çıkınca önyargıları kırmak için halkın önüne sivil kıyafetlerle çıkarak mecliste yemin etti. Meclisten çıkacak yasalara saygı göstererek, meşrutî monarşiye bağlı saltanat sürdüreceğine dair yemin etti. İsviçre'de öğrenim görmesine bağlı olarak özgürlük yanlısı geçmişine vurgu yapıyor, sivil bir bürokrat sınıfının oluşumuna destek

veriyordu. Hükümete ayırdığı bütçeyi aktararak, hastane, okul, kütüphane gibi eksikliklerin tamamlanmasını sağladı. Babasının el koyduğu arazileri hükümete devrederek, asıl sahiplerine iade edilmesine öncülük etti. Ayrıca dini vakıflar, tekrar eski statüsüne kavuşturuldu. Kum ve Meşhed gibi önemli kentlere hac ziyaretinde bulundu (Abrahamian, 2008, s.132).

Muhammed Rıza Şah'ın 1941 de başa geçişinden, Başbakan Muhammed Musaddık'ın darbe ile devrildiği 1953'e kadar geçen süre, İran'ın o zamana kadar geçirdiği en demokratik ve özgürlükçü dönemi oldu. Bu dönem boyunca Şah'tan çok meclis ağırlıklı yönetim modeli benimsendi. Rıza Şah döneminde baskıya maruz kalan ve hapse atılan aydın ve muhalif gruplar, özgürlüklerine kavuştu. Muhammed Rıza Şah'ın baskıcı tutumu terk etmesi sonrası hem sol hem de liberal milliyetçi gruplar, yer altından çıkarak seslerini duyurmaya başladı ve eski güçlerini elde ediyorlardı. Ancak diğer taraftan Şah, 1949'da suikaste uğradıktan sonra baskısını arttırdı ve iktidarını sağlama almak için bazı uygulamalarda bulundu. Üyelerini kendisinin belirlediği senatonun kurulması kararını alarak Şah'a parlamentoyu feshetme yetkisi veren kararı anayasaya ekledi. Suikastı Tudehli militanlar yaptı gerekçesiyle Tudeh kapatıldı. Dolayısıyla içeride zayıf ve tecrübesiz olmasından kaynaklı yaşanan bir süreç zaman geçtikçe iktidarını korumak ve güçlendirmek adına sert adımlar atmasına sebep oldu ((Djalili & Kellner, 2010, s. 80-81).

Ulemanın da muhalif gruplardan pek bir farkı yoktu. Onlar da Rıza Şah döneminde baskı ve sert tedbirlere kurban gitmiş, yeni dönemde kaybettiklerini tekrar kazanma yoluna başvuruyorlardı. Buna bağlı olarak ilk iş, Şah'a birçok önemli konularda geri adım attırmayı başardılar. Muharrem Ayı'nda düzenlenen İmam Hüseyin'i anma törenleri önceki Şah döneminde yasaklanmıştı. Öncelikle anma törenlerine getirilen yasak ortadan kaldırıldı. Bununla birlikte resmi dairelerde oruç tutma yasağı ve kadınların örtünme yasağı kaldırılarak, tekrar eski kazanımlar elde edildi. Böylece kadınlar tesettürlü bir şekilde tekrar sokaklarda dolaşabildi ve çarşı-pazarlarda alış-veriş yapmalarına olanak sağlandı. Şah ve ulema arasında karşılıklı gelişen iyi ilişkiler, ulemanın Şah'a karşı bağlılıklarını bildiren açık davranışlar sergilemesi ile artarak devam etti. Genç Şah'ın en büyük destekçisi olduğu iddia edilen Ayetullah Burûcirdî (*tek merci-i taklid*), Kum kentinde 1949'da düzenlenen ve yaklaşık iki bin din adamının katıldığı toplantıda, ulemanın siyasetten uzak kalması gerektiğini söyledi.

Ancak Burûcirdî verilen bu desteği, dini hedef alan tehlikelerin bertaraf edilmesi adına Şah'a baskı yapılarak, geri çekmeyi de gerektirebileceğini ifade ediyordu. 1953'te Şah ile Muhammed Musaddık arasında yaşanan çatışmada Şah yanlısı olduğu gerekçesiyle itham edilmişti. Musaddık karşıtı olduğu iddiası ispatlanmadığı için kesin bir kanıya varmak mümkün olmadı (Öz, 1992, s. 464). Böylece ulema 1960'lara kadar politikadan uzak durarak, bu söylem çerçevesinde iktidara karşı herhangi bir muhalefet sergilemedi. Ulema ile Şah arasındaki ilk çatışma 1960'ların başında Toprak Reformu kanununun meclise getirilmesiyle ortaya çıktı. Bu kanun ulemanın yaşam alanına girerek zorluklar çıkarıyordu. Ulemanın çoğunun toprak sahibi olması ve denetim altında tutulan vakıf topraklarının geleceğinin tehlikeye girmesi, din kurumunu huzursuz etti. Bunun üzerine devlet yanlısı tutumuyla bilinen *tek merci-i taklîd* Ayetullah Burûcirdî Toprak Reformu Kanununa karşı çıkmakta gecikmedi. Burûcirdî, Behbehani'ye mektup yazarak, bu kanunun özel mülkiyeti sınırlandırılması anlamını taşıdığını ve bunun İslam'da yeri olmadığını ifade ederek karşı çıkmaya davet etti. Behbehani, Meclis Başkanı'na gönderdiği mektupta bu kanunun İslam'a aykırı olduğunu, onaylansa bile yasalaşamayacağını çünkü anayasanın ikinci maddesine göre İslam'a aykırı olan yasaların yok hükmünde olduğunu belirtti. Bunun üzerine Toprak Reformu kanunu revize edilerek meclisten geçirildi (Sancar, 2016, s. 71-74).

3. Milliyetçi Cephe: Petrolün Millileştirilmesi Meselesi

1940'ların sonlarına doğru ortaya çıkan Milliyetçi Cephe, İran'daki sol hareketin gerilemesiyle geniş alan bularak ortaya çıktı. Milliyetçi Cephe, özel mülkiyet, serbest piyasa modeli ve liberal politikaları benimseyen bir parti programına sahipti (Beşiriye. 2009, s. 27-28). Milliyetçi Cephe geniş bir koalisyon olup içerisinde modernleşme yanlıları, milliyetçiler, 1930 ve 1940'larda eğitim görmüş etkin bir kuşak ağırlıktaydı (Garthwaite, 2011, s. 219). Milliyetçi bloğun başında yer alan kişi, İran siyasetinin yakından tanıdığı ve geçmişi 1906 Meşrutiyet Devrimi'ne dayanan ünlü siyasetçi Muhammed Musaddık idi. Bölge valiliği, milletvekilliği ve kabine bakanlığı görevlerinde bulunmuştu. Rıza Şah, tahta geçmeye hazırlanırken Musaddık Kaçar Hanedanlığının yok olmasına ve "Pehlevi" adında yeni bir hanedanlığın kurulmasına karşı çıkan ve yolunu kapatmaya çalışan Ulusal Meclisin birkaç temsilcisinden biriydi (Hosseini, 2018). Bu

nedenle Rıza Şah ile uyumlu çalışmalar yapamamış ve Şah tarafından istifaya zorlanmıştı. Musaddık'ın, öteden beri savunduğu iki önemli konu vardı: Dış siyasette katı bir sistem benimseyerek “*olumsuz denge/negatif dengeleme*” kurmak, aynı zaman da iç siyasette sert bir anayasa oluşturma ve yabancı hâkimiyetine son verme politikasıydı. Musaddık, dış politikada gösterilen zafiyetin, koşulsuz taviz ve ülkeyi yabancı müdahalesine açık hale getirme tehlikesi yarattığını dile getiriyordu. Bu nedenle 1919'da Yapılan İran-İngiliz anlaşmasını ve aynı zamanda hem Sovyet Rusya hem de Amerika ile 1946 yılında yapılan petrol imtiyaz anlaşmasına karşı çıkıyordu (Abrahamian, 2008, s. 150-151).

İran petroleri İngiliz şirketleri tarafından keşfedildikten sonra, bu petrolerden pay alma çabasına giren ve ülkeyi istila etmeye çalışan birçok emperyalist ülke ortaya çıkmıştır. Bunların başında İngiltere ve Sovyet Rusya gelmektedir. İran'da, uzun yıllar boyunca yer altı kaynakları yabancılar tarafından sömürülmüş, halk ise sefalet içinde yaşamıştır. Kaçar ve Pehlevi hanedanlıkları döneminde, özellikle İngiltere ve Sovyet Rusya arasında iki işgal bölgesine ayrılmış olan İran'ın kaynakları, yerli halkın kullanımına izin verilmemiş, elde edilen payın cüzi bir miktarının hükümete verilmesi karşılığında gayri milli oluşumlara pay edilmesi, halkın tepkisini toplamıştır (Sancar, 2016, s. 71-97).

1950'lere gelindiğinde İran Petrollerinin millileştirilmesi konusu, kamuoyu tarafından yoğun tartışıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde millileştirme meselesi, parti politikasının sembolü haline gelmişti. (Sancar, 2016, s. 71-97). İngiliz petrol şirketi olan Anglo-Iranian Petrol Company (AIOC), İran'da dünyanın sayılı büyük petrol rafinerisine sahipti. AIOC'un İran petrollerinden sağladığı yıllık kazancı %75 oranındaydı. İngiliz donanmasının da yakıt ihtiyacının %85'lik kısmı yine İran petrollerinden sağlanmaktaydı. Şirket İran ile daha önceden yaptığı anlaşmalar neticesinde, büyük bir güce ve kâra ulaşmıştı. Bu ortamda AIOC, elde ettiği kazanımlardan taviz vermeden, 1950'lere kadar gelmişti. İran hükümeti, AIOC ile 1933 yılında yaptığı petrol anlaşmasına göre, yıllık gelirin %17'sini almaya razı olmuştu. İngilizler, 1940'ların sonlarına doğru İran kamuoyunun yıllık petrol gelirlerindeki payının az olması nedeniyle huzursuz olduklarını görünce, kötü bir tepki ile karşılaşmamak için İran hükümetinin talebi ile tekrar masaya oturarak önceki anlaşma revize edildi ve yıllık kâr oranları az bir miktar arttırılarak %24'e çıkarıldı.

Ancak aynı dönemde ABD şirketleri, Suudi Arabistan ve Venezüella ile yaptıkları petrol anlaşmalarında bu ülkelere yıllık kar miktarını %50 olarak paylaşmışlardı (Kaya, 2017, s. 162). Şah’ın 1949 yılında yapılan anlaşmayı kamuoyu ile paylaşması sonrası, muhalefet grupları toplanarak bu duruma tepki gösterdi. Muhammed Rıza Şah’a karşı örgütlenen muhalif kitleler, tek bir çatıda birleşerek ortak bir siyasi örgütlenmeyi oluşturdu. Muhammed Musaddık’ın etrafında toplanan gruplar, onu lider seçerek Milli Cephe hareketini kurdu (Kuduoğlu, 2019, s. 41).

Milli Cephe Hareketi, farklı grupların bileşeninden oluşmuş, heterojen bir yapıya sahipti. Milli Cepheyi oluşturan gruplar içinde; Tahran Pazar Ticareti Derneği, Ulusal Parti, Emekçiler Partisi ve İran Partisi yer almaktaydı. Milli Cephe, genellikle şehirli orta ve alt sınıflar tarafından destek gördü. Bu koalisyon, İngiliz ve Şah karşıtlığında birleşmiş bir tabana sahipti. Ayrıca ulema da Milli Cepheyi destekleyen gruplar içindeydi. Çünkü ulema emperyalist devletleri ve yabancı şirketleri İslam’ın ve İran’ın düşmanı olarak görüyordu (Polat, 2021, s. 52). Dönemin önemli müçtehitlerinden Ayetullah Kaşaniî, petrolün millileştirilmesi konusunda Milli Cepheye destek oldu. Kaşaniî, polisler tarafından yakalanıp hapse atılana kadar, İngiliz sömürüsüne karşı muhalefetine devam etti (Kuduoğlu, 2019, s. 41-42). Uluslararası Barış Yandaşları ve Ulusal Cephe örgütlerini destekleyen Ayetullah Ali Ekber Burgha-i ise, daha “sol” bir çizgide muhalefetin çalışmalarına katıldı (Sancar, 2016, s. 72).

Muhammed Musaddık, geniş katılımlı Milli Cephe hareketini kurduktan sonra, büyük bir protesto gösterisi düzenledi. Bu protestolar kısa süre sonra ülke geneline yayıldı. 1949 yılının sonlarına doğru büyük ses getiren kampanyanın ardından, yapılan seçimleri kazanarak parlamentoya girdi (Pira ve Özgüdenli, 2020, s. 228). İngilizlerin tepkileri sindirmek için yıllık petrol gelirlerinin %50’sini vermeyi teklif etmelerine rağmen, bu teklif hükümet tarafından reddedildi. İran petrolünün millileştirilmesi tasarısını meclisten geçirmeyi başaran Musaddık, aynı yıl meclis tarafından ve büyük oranda Ayetullah Kâşânî’nin desteği sayesinde başbakanlığa seçildi (Dabashi, 2008, s. 140). Böylece İngiliz Petrol şirketi ile olan ortaklık, İran meclisinin aldığı karar ile tek taraflı feshedildi (Türkman, 2007, s. 226).

Muhammed Musaddık, bundan sonraki süreçte gerçekleştirmeyi düşündüğü hedeflerini bir basın toplantısı düzenleyerek 21 Haziran 1951’de şöyle ilan ediyordu:

...Ülkemizdeki bu dayanılması olanaksız koşullara son vermek gerekir. Güçlüklerin yenilmesine götüren yolu, yeteri kadar sermayenin sağlanmasında, bunun halk için ve yaşama düzeyinin yükseltilmesi için kullanılmasında görüyoruz. Sermaye sağlamak için başvuracağımız iki olanak var: Dışarıdan kredi almak, yurdumuzda daha çok petrol gelirlerinden meydana gelen devlet gelirlerini kullanmak, petrol sanayii için ileri sürdüğümüz ve dünyanın hiçbir devletinin reddedemeyeceği mülkiyet isteklerimizin meşruluğu üzerine yabancılarla uzun yıllardır yaptığımız müzakereler bugüne kadar bir sonuç vermemiştir. Petrol gelirleri ile bütçemizin tüm giderlerini karşılayabilir, halkımız arasındaki yoksulluk, hastalıklar ve gerilikle mücadele edebiliriz. Bunun yanında önemli bir başka öge de şudur ki, İngiliz şirketinin ortadan çekilmesini sağlayarak, yurdumuzun iç işleri üzerinde etkide bulunmasına yol açan rüşveti ve türlü entrikalar da sona erdirmiş olurduk. Bu vesayet sona erdiği an, İran ekonomik ve politik bağımsızlığına erişmiş olacaktır. İran devleti, petrol üretimini bizzat eline almak istiyor. Şirketin yapacağı tek şey, malı meşru sahibine geri vermektir... Dış ülkelerde, İran'ın yabancı petrol uzmanlarını ülkeden çıkarmak ve petrol tesislerini işlemez duruma getirmek niyetinde olduğu ileri sürülüyor. Bu hipotez yalnız saçma değil, aynı zamanda düpedüz uydurmadır. İran hükümeti böyle bir şey düşünmemiştir. Gerçekte hükümet, üretimin zarar görmemesi için devletleştirmenin mümkün olduğu kadar aksamadan yürütülmesini sağlayacak bütün tedbirlere başvuracaktır. Bundan dolayı yabancı teknisyenlerin ülkeden çıkarılması diye bir şey söz konusu olamaz. (Nirumand, 1968, s. 56-57)

Musaddık, petrolü millileştirme hedefini gerçekleştirdikten sonra sadece yabancı şirketlerin varlığına karşı değil, aynı zaman da Muhammed Rıza Şah'ın faaliyetlerini de kısıtlama girişiminde bulunarak onun ordu üzerindeki etkisini kırmak niyetindeydi. Böylece Musaddık ile Şah arasında büyük bir çatışma başlamış oluyordu (Kaya, 2021, s. 402). Şah yanlısı meclis başkanı, yaşanan gelişmelere karşı tepkisini şu sözlerle bildiriyordu:

Devlet idaresi ayağa düşürülmüştür. Öyle görünüyor ki bu ülkenin sokakta miting yapmaktan başka işi yok. Artık şurada burada, her yerde gösterilerimiz var. Şu ya da bunun için her fırsatta yapılan gösteriler, üniversite öğrencileri, lise öğrencileri, yedi yaşındaki hatta altı yaşındaki çocuklar için yapılan toplantılarımız var... Bizim başbakanımız devlet adamı mı yoksa çete lideri mi? Hangi başbakan bir siyasal sorunla her karşı karşıya kalışında, “Halka sesleneceğim” der? Bu adamın yüksek mevkie uygun olduğunu asla düşünmemiştim. Ama en berbat kâbuslarımda bile yetmişlik bir ihtiyarın ayak takımını kıskırtan birine dönüşeceği aklıma gelmezdi. Meclisin etrafını çetelerle saran biri halkın baş belasından biri değildir (Abrahamian, 2008, s. 154-155) sözleriyle Başbakan Musaddık’a olan öfkelerini dile getirdi.

Muhammed Musaddık, petrolü İngiliz hegemonyasından çıkardıktan sonra iç sorunlarla mücadeleye başladı. Başta ulemanın desteğini önemli ölçüde almasına rağmen, kısa süre sonra ulema tarından büyük bir muhalefet ile karşılaştı. Bunun sebeplerinden biri Ayetullah Kâşânî’yi sadece meclis başkanlığına getirmesi ve kabineye alınacak kişileri ona sormadan atamasıydı. Sonraki zamanlarda Musaddık’ın politikalarından duyduğu rahatsızlık nedeniyle Kâşânî’nin Musaddık ile arası iyice açıldı (Algar, 2022, s. 7). Bunun diğer sebebi ise, Musaddık’ın sol gruplara yakınlaşması ve Tudeh Partisi ile işbirliğine gitmesiydi. Ulemanın muhalefeti öyle boyutlara ulaştı ki, Musaddık’ın darbe ile indirileceği günlerde, Şah yanlısı tutum sergileyerek fiilen darbeyi desteklediklerini açıkça gösteriyorlardı (Sancar, 2016, s. 72). Bu durum Milliyetçi Cephe’nin kan kaybetmesine sebep oldu.

Musaddık, başbakanlık yetkilerini kullanmaya başlayarak en kilit ve stratejik yerlere kendisine yakın kişileri bakan olarak atadı. Petrolün İran’a ait olduğunu göstermek için, Iran Oil Company’yi kurdu (NIOC). Petrol rafinerisinin sorunsuz el değiştirilmesi için Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) ile görüşmelere başladı. Ancak AIOC, devir işlemlerini yerine getirmeyi kabul etmeyince Musaddık NIOC’ye petrol kuyuları, boru hatları, ülke genelindeki bürolarına ve AIOC’in bütün rafinerilerine el koyma emri verdi. İngiliz hükümeti yaşanan sorunlar nedeniyle, ülkede bulunun bütün şirket personelinin geri çekerek İran’dan yapılan petrol ihracatını kestiğini duyurdu. İngiltere bununla da kalmayıp İran’ı Birleşmiş Milletlere

şikayet etti. BM Ulusal Güvenlik Konseyi Musaddık'ı toplantıya çağırdı. Musaddık, İngiltere'nin ülkesinde yıkıcılık faaliyetlerinde bulunduğunu ileri sürerek İngiltere'yi bölücülükle suçladı. Bunun üzerine İngiltere ile olan bütün diplomatik ilişkiler kesilerek büyükelçilik ve diğer temsilcilikler Musaddık tarafından kapatıldı. Musaddık'ın bu hamlelerine karşılık olarak İngiltere parlamentosu, İran'a karşı yapılacak bir askeri operasyonu tartışmış ancak nihai bir karar almamıştı (Sarıkaya, 2008, s. 121). Bunun yerine Basra Körfezi'nde bulunan donanmasının sayısını artırarak İran'ın alacaklarına el koydu. İngiltere'nin İran petrollerine uluslararası arenada ambargo uygulaması ve bu uygulamalara başta ABD olmak üzere diğer ülkelerin de destek vermesi, İran ekonomisini büyük bir krize sürükledi (Arıkan, 2016, s. 20).

Esasında İran, petrolü millileştirme girişiminde bulunurken bu hususta kendisine dayanak olarak ABD'yi görmüştü. İngiltere karşısında ABD'yi bir denge unsuru görerek yanına çekebileceğini düşündü. Çünkü Batının kolay kolay İran petrolünden vazgeçemeyeceğini düşünmüş ve jeopolitik konumunun öneminden ötürü cesaretlenmişti. Dolayısıyla ABD'nin o zamana kadar Ortadoğu'ya girmeye uygun bir ortam bulamayışı ve Sovyet Rusya ile İngiltere'nin boş bırakmadığı İran petrolünü işlemek için şirketlerini kullanamaması Tahran yönetimi için İngiltere'ye karşı bir fırsat olarak görülmekteydi. Ancak Musaddık hükümetinin bu hesabı tutmamış, ABD-İngiliz geleneksel birlikteliği bozulmamıştı. Diğer taraftan İran uluslararası piyasada yalnızlaştırılarak mali krize sürüklendi (Arı, 2008, s. 249).

İran'da, millileştirme hareketinden sonra mali alanda önemli kayıplar yaşanmaktaydı. İran'ın içinde bulunduğu bu zor zamanlarda Başbakan Musaddık ve Şah arasında bitmeyen bir gerginlik başlıyordu. 1952 yılına gelindiğinde Musaddık seçim yasasında bazı değişikliklere giderek toprak ağalarını ve monarşiyi zayıflatma yolunda harekete geçti. Musaddık, daha önce hiçbir başbakanın cesaret edemediği Savaş Bakanı'nı atama yetkisinin kendisinde olduğunu ileri sürerek kendisine yakın birini bakanlığa atadı. Muhammed Rıza Şah bu atamaya karşı çıkınca ipler iyice kopma noktasına geldi. Musaddık, boyun eğmeyerek Şah'a: "Bu şartlar altında milli mücadelenin sonunu getirmeme imkân yoktur" diyerek; "Savaş Bakanının sorumluluğunu almadan görevime devam edemem. Majesteleri bunu kabul etmediğine göre egemenliği elimde tuttuğumdan

emin değilim ve Majestelerinin isteklerini yerine getirebilecek bir başka hükümetin yolunu açmak için istifa ediyorum” (Kinzer, 2018, s. 170) ifadeleriyle Şah’a meydan okudu.

Musaddık, katıldığı bir radyo programında bu atamanın neden yapıldığı hakkında bilgiler verdi. Dış güçlerin petrolün millileştirilmesini engellemek adına bazı operasyon hazırlıkları içinde olduğunu anlatan Musaddık, buna karşı hazırlıklı olmak için silahlı kuvvetleri denetimi altında tutması gerektiğini kamuoyu ile paylaştı. Bu konuşmanın üzerine geniş bir protesto dalgası yayılarak genel grevlere gidildi ve Şah’ın olaylara sert müdahale etmesiyle kan döküldü. Şah, tepkilerin büyüyerek devam etmesi üzerine geri adım atmak zorunda kaldı (Abrahamian, 2008, s. 155-156).

Muhammed Musaddık, yaşanan kanlı protestoların ardından daha güçlü bir şekilde dönerek Şah’a karşı sert tedbirler almaya devam etti. 21 Temmuz gününü (30 Tir) *milli ayaklanma* günü ilan etti. Savunma Bakanlığı’nı kurarak Savaş Bakanlığı’nın bütün yetkilerini bu bakanlığa devretti. Genel Kurmay Başkanı’nı atayıp savunma amaçlı silah satın alacağını duyurdu. 140 kişiye yakın Şah yanlısı subayı, ordudan uzaklaştırdı. Askeri bütçede kesintiye giderek 15 bin kişiyi Jandarmaya aktardı. Geçmiş dönemlerde satın alınan silahların soruşturmasını başlatarak mecliste komisyon kurulmasını istedi. Sarayın bütçesinden tasarrufa giderek lükse kaçan alımları yasakladı ve hanedanlığa ait toprakları devlet hazinesine aktardı. Şah’ın, bilgisi dışında yabancı ülkelerin büyükelçileri ile görüşmesini yasakladı ve Saray Bakanlığı’na da kendi yakın arkadaşlarından birini atadı (Abrahamian, 2008, s. 155-156).

Şah ile Musaddık arasının gerginleştiği bu dönemde uygulanan boykotlar nedeniyle petrol ihracatının yapılamaması, İran’da enflasyonu ve işsizliği arttırdı. Muhammed Musaddık, ülkenin mali durumunu düzeltmekte güçlük çekiyordu. Ayrıca Musaddık’ın yaptığı reformları dine aykırı bulan ulema, desteğini Milli Cepheden çekmeye başladı. Bunun başında da Musaddık ile arasında fikir ayrılığı bulunan Ayetullah Kâşânî vardı. Buna bağlı olarak ulemanın desteğini çekmesiyle başlayan süreçte Milli Cepheyi oluşturan koalisyonun diğer ortakları, Musaddık’ın icraatlarını beğenmeyip ayrılmaya başladıkça, başbakanın etrafındaki kalabalık gün gün azalıyor ve Cephe dağılma ile karşı karşıya kalıyordu. Milli Cephenin dağılması en çok solcu Tudeh’e yaradı. Özellikle işçi sınıfını kendine çekerek, ülkenin en büyük siyasi oluşumu haline geliyordu. Tudeh’in bu derece büyümesi en

çok ulema sınıfını rahatsız ediyordu. Bu karmaşık ortamdan faydalanmak isteyen bir grup Şah yanlısı subay, Musaddık'ı devirmek için gizli bir örgüt kurmaya başladı (Cleveland, 2008, s. 325).

Ordu içindeki bu darbe hazırlıkları, İngiltere ve ABD hükümetleri tarafından gizliden desteklenmeye başlandı. Bu dönem aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine denk gelmiş ve soğuk savaş döneminin iki kutuplu dünyasında ABD, Sovyetlerin komünist yayılcılığını engellemeye çalıştığı bir zaman da İran'da Sovyetlere yakın Tudeh Partisi'nin yükselişi Amerika'yı huzursuz ederek onu tedbir almaya zorlamıştı. Bu ortamda Şah yanlısı subayların darbe hazırlıklarına destek vermek amacıyla İngiltere ve ABD tarafından başkent Tahran'a CIA ajanları gönderildi. Muhammed Rıza Şah, darbeye onay vererek darbeci subayların lideri General Fazlullah Zahidi'yi başbakan olarak atadığını ilan eden bir belge yayımladı (Cleveland, 2008, s. 235).

Muhammed Musaddık, darbe girişimini ordu içindeki adamlarından önceden haber almıştı. Hazırlığını yapan Musaddık, darbeyi kendisine tebliğ etmek ve tutuklamak için gelen Şah yanlısı albayı ve beraberindeki askerleri tutuklatarak darbenin başarılı olmasını engelledi. Muhammed Rıza Şah, darbenin başarısız olduğunu haber alınca, ülkeden kaçarak önce Irak'a ardından da Roma'ya gitti (Armaoğlu, 2009, s. 596).

Muhammed Musaddık'a yapılan darbe girişimine karşı sokaklara dökülen halk ve Tudeh taraftarları, Şah'ın ülkeyi terk ettiğini öğrenince Muhammed Rıza Şah'ın heykellerini devirmeye ve devlet dairelerini işgal etmeye başladılar. Bu sırada girişimlerinin sonuçsuz kaldığını öğrenen ABD hükümeti, yeni bir planı devreye soktu. ABD hükümeti büyükelçiliği yoluyla Musaddık'la irtibata geçerek sokak gösterilerinin son bulmasını istedi. Musaddık, darbe tehlikesinin geçtiğini düşünerek alanlardaki insanların evlerine çekilmesini istedi ve bu çağrıyla sokaklar boşalmaya başladı. Başbakan Musaddık'ın çağrısı onun sonunu getirecekti. Başbakanlık konutunun etrafının ve sokakların boşaldığını gören darbeciler düğmeye bastı. Böylece Şah yanlısı subaylar ve CIA ve MI6 ajanları tarafından Musaddık'ın konutu kuşatılarak dokuz saat süren mücadelenin ardından 19 Ağustos 1953'te darbe başarıya ulaştı ve Muhammed Musaddık tutuklandı (Uygur, 2016).

Darbeyi Kıbrıs’taki üssünden yöneten MI6 ajanı İran büro şefi Norman Darbyshire, yıllar sonra katıldığı bir programda o günleri şöyle anlatıyordu:

İngiltere’nin -MI6’in- Musaddık’ı devirmek istemesinin ana nedeni, hükümetinde Komünist Parti’si Tudeh’ten sadece bir bakan olmasına rağmen, onun eninde sonunda Sovyet etki alanına gireceğinden kuşkanılmasıydı. Ben buna gerçekten inanıyorum çünkü Musaddık bayağı zayıf bir karakterdi. Bir kez iyi eğitilmiş Komünist Parti mensuplarını aldın mı gerisi uzun sürmezdi. Biz, onun komünizme karşı bir tür savunma duvarı olduğu yolundaki Amerikan yaklaşımına katılmıyorduk. Uzun vadede komünistler tarafından etki altına alınabileceğini düşündük. Plan, kentteki (Tahran) kritik noktaların Şah’a sadık olduğunu düşündüğümüz birlikler tarafından ele geçirilmesiydi. Radyo istasyonu vesaire, klasik bir plandı. (BBC, 2020)

Muhammed Musaddık’a siyasetin yolunu açan petrol meselesi, takvimler 1953 yılını gösterdiğinde bu kez siyasi kariyerinin sonunu getirecekti. Musaddık’ın, devrilmesinden sonra Muhammed Rıza Şah İran’a döndü ve babasını dahi aratacak 26 yıllık sert iktidarının temellerini attı. Şah ilk iş olarak İngiliz şirketi ile masaya oturup, petrol gelirlerinin %50’lik kısmına razı olarak anlaşma imzaladı. Böylece petrolün millileştirilmesi meselesi de kapanmış oldu.

Musaddık, 1967’de ölene kadar ev hapsinde tutularak etkisizleştirildi. Özellikle Milli Cephe ve Tudeh üyeleri yoğun baskılara maruz kalarak tutuklanıp idam edildiler. Geri kalan muhalif kesim, faaliyetlerini askıya alarak yer altına indiler.

4. 1953 Darbesinden Devrime Kadar Geçen Süreçte Muhalefet ve Milliyetçi Cephe

1953’te tutuklanan Milli Cephe üyelerinin birçoğu 1954’te serbest bırakıldı. Diğer Cephe üyelerinden bazıları da ülkeyi terk etmiş veya emekli olmuşlardı. Siyasetten çekilen cephe üyelerinin çoğu, Musaddık’ın ölümüne kadar onunla irtibat halindeydi ve 1954’ün sonlarında “*Milli Direniş Hareketi*” adı verilen yeni bir oluşum ile ortaya çıktılar. Hareketin öde gelen isimleri şöyleydi: Musaddık’ın son kabinesinde Eğitim Bakanı olarak görev yapan ve Hukuk Fakültesi’nin eski dekanı olan Kerim Sencabi,

İran Partisi'nde yöneticilik yapan ve aynı zamanda Musaddık ile birlikte siyaset yapmış Hasebi Zirakzade. Diğer isimlerden, Asgar Paşa, Zangane, Şahpur Bahtiyar, Halil Maliki (Marksist İran Sosyalist Derneği'nin kurucu), Foruhar (Musaddık yanlısı Ulusal Parti'nin kurucusu ve avukat), Milli Direniş Hareketi'nin önemli kadrosunu oluşturuyordu. Milli Direniş Hareketi'nin devrime giden süreçte önemli rol oynayacak olan iki önde gelen siyasetçisi, Mehdi Bezirgan ve Mahmut Talegani, 1978-79 yıllarında muhalif söylemleriyle bu kalkışmaya büyük katkılar sağlamışlardı.

Mehdi Bezirgan, Paris'te Mühendislik fakültesinde okumuş, zengin tüccar bir ailenin oğluydu. Musaddık tarafından, İran Milli Petrol Şirketi'nin (NIOC) başına getirildi. Tahran Üniversitesi'nde kurulan İslami Öğrenciler Derneği'ni destekleyen Bezirgan, komünizm karşıtı olan fikirleri nedeniyle de Tudeh ile yakınlaşan İran Partisi'nden istifa etmişti. Bezirgan 1950'li yılların başında “*Modern İslam*” hareketini başlatarak, kurum ve kuruluşlarda modern İslami yaklaşımı yaygınlaştırmıştı (Fekri, 2011, s. 94). Öğrencilerden oluşan İslamî gruplarını Milliyetçi Cepheye katılmaları konusunda teşvik etti (Rigiderakhshan, 2022, s. 29). Mehdi Bezirgan ve arkadaşları 1960'ların başında Milliyetçi Cephe'den ayrılıp “*Özgürlük Hareketi*”ni kurdu. Bu dönemde Şah'ın yayımladığı “*Beyaz Devrim*” kararlarına karşı çıkarak ulemanın safında muhalif hareketlerine katıldı (Akyol & Ahmedi, 2020, s. 275).

Hüccet-ül İslam Mahmut Talegani, Zamanının Ebu Zer'i olarak tanımlanmıştır. Dini yorumlayışı ve çizgisi nedeniyle batı mütefekkirleri tarafından “*İslami Sosyalist*” olarak nitelendirilmiştir. Bu yönüyle Ali Şeriatî'ye de benzerlik gösterdiği görülmüştür (Ufkumuz Haber, 2013).

1960 ile 1963 yılları arasında kısmi özgürlük havasında Foruhar'ın Ulusal Partisi, Kerim Sencabi'nin İran Partisi ve Halil Maliki'nin Sosyalist Derneği tekrar hayat bularak, birleştiler ve İkinci Milliyetçi Cephe'yi kurdular. Ali Şeriatî, Mehdi Bezirgan, Mahmut Talegani ve arkadaşlarının partisi olan İran Özgürlük Hareketi de cepheye katılarak destek verdiler. Cepheye katılan Özgürlük Hareketi üyelerini anayasacı, İranlı, Müslüman ve Musaddık yanlısı olarak nitelendiriyordu. Bunu da şöyle açıklıyorlardı: “Müslümanız, çünkü biz ilkelerimizi siyaset dışında tutmayı reddediyoruz; İranlıyız, çünkü ulusal mirasımıza saygılıyız; anayasacıyız, çünkü biz düşünme, açıklama ve örgütlenme özgürlüğü istiyoruz; Musaddıkçiyiz, çünkü ulusal bağımsızlık istiyoruz” (Abrahamian, 1982, s. 457).

İkinci Milliyetçi Cephe, 1963'te yaşanan başkaldırı sonrasında yasaklanarak baskı altına alındı. Bu olaylardan sonra Milliyetçi Cephe içinde ideolojik ve birçok sebepten dolayı ayrılıklar yaşanarak bölünme noktasına gelindi. İran Partisi'ne yakın üyeler, cephe içindeki aşırılığı önlemek için ve rahat, başına buyruk koalisyon taraflarının etkisini kırmak için tek bir merkez altında ve çerçevesi belli bir siyasi yol izlemeyi esas aldılar. Ancak cephe içindeki Ulusal Parti, Sosyalist Dernek ve Özgürlük Hareketi'nden oluşan koalisyon bu fikre karşı çıkarak tek bir çizgide kalınmaması gerektiğini savundular. Cephe içindeki anlaşmazlıklar günden güne derinleşerek devam etti. İran Partisi, tartışmaların dışında kalarak daha somut meseleler üzerinde durmayı tercih ederken, Sosyalist Dernek ve Özgürlük Hareketi sorunları, teoriden pratiğe dökmekten yoksun sığ bir ideolojik tartışmanın etrafında döndürüyordu (Sancar, 2016, s. 98).

Milliyetçi Cephe, içerisindeki sorunları halledememiş, siyasi gerginlikler artarak devam etmiştir. Bu sorunlara bağlı olarak 1965'te iki ayrı gruba ayrılmıştır. İran Partisi, İkinci Milliyetçi Cephe ismini değiştirmeden çalışmalarını, Avrupa'da kurulan İranlı Öğrenciler Konfederasyonu'nun aracılığı ile demokratik ve laik bir İran devleti tesis etmek üzerine inşa etti. Diğer grubu oluşturan Ulusal Parti, Sosyalist Dernek ve Özgürlük Hareketi, Üçüncü Milliyetçi Cephe'yi kurarak etrafında birleştirdiler ve Avrupa'dan muhalefet hareketlerine destek vermeye devam ettiler.

Milliyetçi Cephe Hareketi, 1963 sonrasında muhalefeti İslamcı örgütlerin etkisinden kurtaramayarak, siyasal İslamcı çizgisine kaymıştır. Bu değişimin nedenini, ileride gerçekleşecek olan İslamcı devrimin varlığında bulmak zor değildir. Milliyetçi Cephe'nin bölünüp dağılması, aynı zamanda sosyalist, laik ve liberal politikaların da kaybına yol açmıştır. Bu süreçte İran muhalefetinin liberal ve laik bir politikadan çıkarak, gün geçtikçe ulema merkezli dini bir yönelişe geçtiği aşıkardır. Milliyetçi Cephe Hareketi, lideri olan Musaddık'ın kaybından sonra ve özellikle Şah'ın baskısına maruz kalınan 1963 sonrasında gerekli çalışmalar yapamaması ve birlik içinde olamamasının nedeni, cephenin birçok fraksiyondan oluşması ve tek bir fikir etrafında birleşememeleri nedeniyle etkili bir muhalefeti eksik bırakmıştır. Milliyetçi Cephe'nin homojen bir yapıda olmaması, örgütlenmesine zafiyet oluşturmuş, bu da ülke meselelerini tartışmaktan ziyade iç çekişmelere yol açmıştır. 1977 sonrası tekrar canlandırılmaya çalışılmış, ancak İslam Devrimi'nin gerçekleşmesinden sonra 1981'de

yeni rejim tarafında partinin faaliyetleri yasaklanmıştır. Ancak rejimin baskılarına rağmen illegal bir şekilde varlığını hala devam ettirmektedir (Abrahamian, 1982, s. 457; Sancar, 2016, s. 98-99).

Şah'ın baskısına uğramayan tek kesim ulemaidı. Bu durumun nedeni ise, Musaddık'a yapılan darbe esnasında ulemanın darbeye yoğun destek vermesi ve Şah yanlısı tutum sergilemesiydi. Ulemanın önde gelen isimlerinden Ayetullah Burûcirdî ve Muhammed Bihbehani, Musaddık'a karşı ABD ve Şah'ın yanında yer alarak sol örgütlerle yakınlaşan başbakana ders vermek niyetindeydi (Sabah Gazetesi). Nitekim bu niyetlerini gerçekleştirmeyi başarıp hem devrim sürecinde hem de devrimden sonra İran'da ayakta kalan tek grup olmuşlardır.

5. Sonuç

İran, tarih boyunca radikal değişimler geçiren ender ülkelerden biridir. Bu değişimleri birkaç evrede görmek mümkündür. Konumuz itibariyle özellikle 1940'lardan başlayıp 1979 devrimine gidecek süreçte muhalefetin etkisini incelemeye çalıştık.

İran'ın jeopolitik öneminin büyük olması ve yer altı kaynakları bakımından zengin olması yabancı ülkelerin iştahını kabartmıştır. Buna bağlı olarak İran'da yerli kaynakların yabancı ülkelere sömürülmesi ve İran'ın fiilen işgal altında yaşaması halkın isyanına sebep olmuştur. Zengin yer altı kaynaklarına sahip olan İran'da halk ekonomik sıkıntı çekerken iktidar çevresinin lüks yaşantısı büyük tepki toplamıştır. Bunun yanı sıra özellikle Musaddık'ın darbe sonucunda devrilmesinden 1963 Beyaz Devrim'e kadarki süreçte Şah'ın baskıcı yönetimi ve iç politikayı kontrol altında tutmak amacıyla SAVAK örgütünü kurması, muhalefetin gücünü kırmıştır.

1963'te Toprak Reformu tasarısının meclise sunulması, bu zamana kadar siyasetten uzak kalmış ulema ile Şah arasında çatışmaya sebep oldu. Bunun nedeni birçok din adamının toprak sahibi olması ve ulemanın vakıf topraklarını kontrol etmesinden kaynaklanıyordu. Toprak reformu ulema için tehlike arz etmekte ve özel mülkün gaspı sayılıyordu. Ayetullah Kâşânî ve Behbehani gibi ulemanın önde gelen din adamlarının tepki göstermesi, Toprak Reformu'nun revize edilerek geçmesi ile sonuçlandı. Ulemaya göre anayasanın ikinci maddesine göre kanunlar İslam'a uygun yapılmalıydı. Özel mülke karışmak şeriate aykırı olduğu için kanun onaylansa dahi

yasalaşamazdı. Bu olayla birlikte ulema, muhalif kanat içindeki isyan bayrağını Şah’a karşı açıyordu. Diğer muhalefet grupları da Şah karşıtlığı üzerinden ulema etrafında birleşerek, 1979 devrimine giden süreci birlikte götürüyorlardı.

Geniş bir koalisyondan oluşan ve heterojen bir yapıya sahip olan Milliyetçi Cephe Hareketi, birçok muhalif gruptan meydana geliyordu. Milliyetçi Cephe’nin başında da İran kamuoyunun yakından tanıdığı Muhammed Musaddık vardı. Özellikle 1950’lerin başında İran’da her kesimin tartıştığı bir konu olan Petrolün millileştirilmesi hadisesi yine Musaddık Başbakan olur olmaz ivme kazanmıştı. Milliyetçi Cephe Hükümeti’nin meclise sunduğu kanun teklifinin kabul edilmesiyle İran Petrolleri millileştirildi. Buna bağlı olarak tek taraflı fesih ile İngiliz şirketin İran petrolleri üzerindeki ortaklığı bitirilmiş oldu. İngiltere karşı hamle olarak İran petrollerine uluslararası alanda ambargo uygulamış buna başka ülkelerde destek vermişti. Başbakan Musaddık bir yandan yabancı hegemonyasına karşı dururken diğer yandan iç karışıklıklar ile uğraşıyordu. Musaddık, Muhammed Rıza Pehlevi’nin ilk darbe girişimini bertaraf etmekte başarılı olmuşken üç gün sonra Amerika ve İngiltere istihbaratlarının devreye girmesi ile ikinci darbe girişimi başarılı oldu ve Başbakan Musaddık yakalanarak ev hapsine alındı. Musaddık’ın siyasetten uzaklaştırılması ve Cephe üyelerinin ağır baskılara uğraması, Milliyetçi Cephe’nin dağılmasına yol açtı.

1960’ların başlarından itibaren başka isim altında farklı gruplar tarafından tekrar kurulan Milliyetçi Cephe hareketi, devrim sürecinde Şah karşıtlığında birleşerek ulema ile birlikte hareket etti. Devrimin başarıya ulaşmasından sonra yeni kurulacak rejim tarafından karşı devrim hareketiyle siyasetten tekrar uzaklaştırıldı. Ancak Milliyetçi Cephe hareketi yasaklı olmasına rağmen halen gizli faaliyetlerine devam etmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (1982). *Iran between two revolutions*. Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2011). *Modern İran tarihi*. (2. bs.). (Çev. D. Şendil). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2008).
- Ahavi, Ş. (1990). *İran'da din ve siyaset*. Yöneliş Yayınları.
- Akyol, E. & Ahmedi, A. (2020). İran'da siyasi partiler. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(23), 268 – 284. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.709156>
- Algar, H. (2022). Kâşânî, Ayetullah. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25), 6-7. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-ayetullah>
- Arı, T. (2008). *Geçmişten günümüze Orta Doğu siyaset, savaş ve diplomasi*. Mkm Yayıncılık.
- Arıkan, P. (2016). İran, Musaddık ve darbe. *Ortadoğu Analiz*, 8(76), 19-21. <https://www.orsam.org.tr/tr/iran-musaddik-ve-darbe/>
- Armaoğlu, F. (2009). *20. Yüzyıl siyasi tarihi*. Alkim Yayınevi.
- Ayetullah Mahmut Talegani. (2023, Mayıs 23). *Ufkumuz Haber*, <http://www.ufkumuzhaber.com/ayetullah-mahmud-talegani-25435h.htm>.
- BBC News Türkçe. (2020). İran'da Musaddık'a darbe: MI6 ajanının tanıklığı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53810694>.
- Beşiriye, H. (2009). *İran'da devlet, toplum ve siyaset*. (Çev. M. Koç). Ağaç Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2000).
- Bihbehani Muhammed kimdir? İran'ın önemli din adamlarından. (25 Mayıs 2023). *Sabah*, s. 1. <https://www.sabah.com.tr/sozluk/felsefe/bihbehani-muhammed-kimdir-iranin-onemli-din-adamlarindan>
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu tarihi*. (Çev. M. Harmancı). Agora Kitaplığı. (Orijinal yayın tarihi 2004).
- Dabashi, H. (2008). *İran: Kenetlenmiş halk*. (Çev. E. Ayhan). Metis Yayınları.
- Djalili, M. R. & Kallner, T. (2011). *İran'ın son iki yüzyıllık tarihi*. (Çev. R. Uzman). Bilge Kültür Sanat Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2010).

- Fekri, A. A. (2011). *Tarihsel gelişim sürecinde İran devrimi*. Mızrak Yayınları.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran tarihi*. İnkılap Kitapevi.
- Gündoğan, Ü. (2016). *İran ve Ortadoğu*. Adres Yayınları.
- Hosseini, K. (2018). Hayat-ı siyasi-i Muhammed Musaddık piş ez cebhe-i milli, *Radyo Farda*, https://www.radiofarda.com/a/fk_downfall_part_2/25149517.html
- Kaya, M. (2017). Muhammed Musaddık'ın İran petrolerini millileştirme çabaları ve sonu. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117(231), 157-166. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1513718>
- Kaya, M. (2021). Muhammed Rıza Şah Pehlevi dönemi ve modernleşme hareketleri (1941-1979). İçinde O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi Kaçar hanedanından İslam devrimine* (s. 393-430). Selenge Yayınları. <https://www.bingol.edu.tr/documents/modern%20iran%20tarihi-BASKI-393-430.pdf>
- Keddie, N. R. (1981). *Roots of revolution an interpretive history of modern Iran*. New York.
- Kinzer, S. (2018). *Şah'ın bütün adamları*. (Çev. S. Önal). İletişim Yayınları.
- Kuduoğlu, A. (2019). İran'da Musaddık dönemi: 1951-1953. İran Çalışmaları Dergisi, 2(2), 37-62. <https://doi.org/10.33201/iranian.501095>
- Kurtuluş, R. (2008). Rıza Şah Pehlevi (1878-1944). *TDV İslam Ansiklopedisi*, (35), 67. <https://islamansiklopedisi.org.tr/riza-sah-pehlevi>
- Kurtuluş, R. (2020). Muhammed Rıza Şah Pehlevi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (30), 562-563. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>
- Mokhtarpour, A. (2012). İran devlet modeli- adlı eseri, (Kayıt No. 314793). (Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi). YÖK Tez Merkezi.
- Nirumand, B. (1968). *Hür dünyanın diktatörlüğü*. (Çev. A. Gelen). Anadolu Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1966).

- Oberling, P. (1997). Atatürk ve Şah Rıza. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 209-214. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/58395>
- Öz, M. (1992). Burûcirdî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (6), 463-464. <https://islamansiklopedisi.org.tr/burucirdi>
- Özkan, H. & Rigiderakhshan, M. (2019). İran'da basınının doğuşu ve gazeteler. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(2), 975-994. <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.537079>
- Pira, S. & Özgüdenli, O. G. (2020). Muhammed Musaddık. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (31), 228-229. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed>
- Polat, E. (2021). *1979 İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve İran'ın Suriye politikası*. (Kayıt No. 660054). (Yüksek lisans tezi, Bingöl Üniversitesi). YÖK Tez Merkezi.
- Rigiderakhshan, M. (2022). İran'da öğrenci hareketleri: Pehlevi döneminden devrim (1979) Sürecine. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, (6), 22-41. <https://doi.org/10.56448/ataddergi.1097630>
- Sancar, S. (2016). *Din, siyaset ve kadın İran devrimi*. Nika Yayınevi.
- Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve jeopolitik boyutlarıyla İran'da milliyetçilik*. Ötüken Yayınları.
- Türkay, N. & Açıkses, E. (2021). İran kaynaklarına göre Şah Rıza Pehlevi dönemi İran-Almanya siyasi ilişkileri (1925-1941). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(3), 1311-1320. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.881985>
- Türkman, S. (2007). *ABD, Ortadoğu ve Türkiye*. Nobel Yayınları.
- Uyar, M. (2006). Pehlevi hanedanlığının kuruluşu ve Rıza Şah dönemi (1921-41) devlet ricali-ulema münasebetleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (17), 173-201. https://isamveri.org/pdfrg/D01239/2006_17/2006_17_UYARM.pdf
- Uygur, H. (2016). 1953 darbesi ve hatırlattıkları. <https://iramcenter.org/1953-darbesi-ve-hatirlattiklari-1116> Erişim 23 Mayıs 2023

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 1, ss. 109-133
Geliş Tarihi: 27.04.2024
Kabul Tarihi: 11.06.2024.
DOI: 10.33201/iranian.1474424
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Kur'ân-ı Kerîm ve Fasih Arapça'daki Farsça Kelimeler

Hasan AKREŞ*

Öz

Halkların birbiriyle irtibat kurması ve kaynaşması yüce Allah'ın teşvik ettiği bir durumdur. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de "Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık" diye buyurmuştur. Arap olmayan halklar özellikle dini saiklerden ötürü Arapça'yla ilgilenmişlerdir. Bu Arapça'nın tüm Müslümanlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmasına neden olmuştur. Böylece Arapça her ne kadar kökeni itibariyle Arapların dili olsa da Müslüman olan ve İslami kavramları ve kaynakları anlamak isteyen herkesin dili haline gelmiştir. Öyle ki Arap olmayan bazı dil bilimciler Arap dil bilimcileri geride bırakarak sarf, nahiv ve belagatte uzmanlaşmış ve birer merci haline gelmişlerdir. Bu dil bilimciler aynı zamanda Arapça gramerin temellerini atmış, kelimeleri derlemiş ve sözlükler telif etmişlerdir. Arapça dini ve coğrafik sebeplerle başka dilleri etkilemiş kendisi de diğer dillerden etkilenmiştir. Arapça'nın etkilendiği ve kendisinden birçok kelime aldığı dillerden biri de Farsçadır. Bu çalışmada Kur'an-ı Kerim ve fasih Arapça'da yaygın şekilde kullanılan ve Arapça olduğu düşünülen ancak sözlüklere başvurulduğunda kökenleri Farsça olan Arapça kelimeler incelenecek ve bunlar etimolojik açıdan nitel yöntemle ele alınacaktır. Bu, Arapça'nın zayıf ve yapay bir dil olduğu anlamına gelmez. Kültürel ve coğrafik yakınlıktan kaynaklı etkileşimin göstergesi olduğu sonucunu ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Kur'ân, Farsça, Etki, Ödünç.

* Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati, Batman, Türkiye, hassan_akrish@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-3705-3216

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 1, pp. 109-133
Received: 27.04.2024
Accepted: 11.06.2024
DOI: 10.33201/iranian.1474424
Article Type: Research Article

Persian Words in The Quran and Fasih Arabic

Hasan AKREŞ*

Abstract

The contact and fusion of peoples with each other is encouraged by Allah Almighty. Allah says in the Holy Qur'an: "O mankind, indeed, we have created you from male and female and made you peoples and tribes that you may know one another." Non-Arab peoples have especially been interested in Arabic language due to religious reasons. This has led to the fact that Arabic language commonly used by all Muslims. So some non-Arab linguists have surpassed Arab linguists, and specialized in Arabic grammar, syntax and rhetoric, and become a reference. These linguists have also laid the foundations of Arabic grammar, compiled words and written dictionaries. Persian is one of the languages that has been affected by and has borrowed many word from Arabic. In this study, Arabic words that are widely used in the Holy Qur'an and fasih Arabic and are thought to be Arabic but have Persian origins when dictionaries are consulted will be examined and these words will be discussed etymologically with a qualitative method. This does not mean that Arabic is a weak and artificial language; but, it reveals that it is an indicator of interaction resulting from cultural and geographical proximity.

Keywords: Arabic language, Qur'an, Persian language, Influence, Borrowing.

---

* Assist. Prof., Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Arabic Language and Rhetoric, Batman, Türkiye, hassan_akrish@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-3705-3216

1. Giriş

Alimler Arapça'daki yabancı kelimelerin adlandırılması ve gruplara ayrılması konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları bu kelimeleri Arapça'laşmış (الفاظٌ مُعَرَّبَةٌ) ve ödünçlenmiş (دخيلة ألفاظ) olarak ikiye ayırarak aralarındaki farkı şöyle aktarmışlardır: Arapçalaşmış (Muarrab) kelime Arapların başka bir dilden ödünçlediği ve Arapçanın kurallarına uygun hale getirmek için birtakım uyarlamalar yaptığı kelimelerdir. Ödünçlenmiş kelime ise başka bir dilden alınan ama Arapça'nın kurallarına uygun hale getirmek için herhangi bir değişiklik yapılmayan ve orijinal dilindeki gibi kullanılan kelimelerdir. Bu görüşü savunan alimlerden biri de eş-Şihâb el-Hâfi'dir.¹ Konuyla ilgili "Arapça'laştırma yabancı bir dilden Arapça'ya bir kelimenin alınmasıdır. Makbul olan kelimenin Arapça'laştırılmasıdır. Arapçanın üstadı Sibeveyh ve diğerleri buna "Îrâb" demişlerdir (Hafâcî, 1282, s.3). Bazı eski alimler ise Arapça'daki yabancı kelimeleri bu şekilde gruplara ayırmamış ve Arapça'laşmış ve ödünçlenmiş kelimelerin aynı anlama (Arapların kullandığı Arapça dışındaki bir dilde bir anlam taşıyan kelime) geldiği görüşünü benimsemişlerdir (Süyûtî, 1998, 1/211). Arapça'nın kurallarına uygun hale gelmesi için kelimedede birtakım değişikliklerin meydana gelip gelmediğine bakmamışlardır. Onlara göre Arapların kullandığı ve Arapça olmayan her kelime ödünçlenmiş ve Arapça'laşmış kelimedir. Bu kelimeler için yabancı (acemî) adını kullanmışlardır. Dil bilim üstatlarının çoğu Arapça'laşmış ve ödünçlenmiş kelimelerinin aynı anlama geldiğini söyleyen bu ikinci görüşü desteklemişlerdir. Konuyla ilgili es-Suyûtî: Murab kelimeye ödünçlenmiş kelime denir." demiştir (Süyûtî, 1998, 1/211).

Arapça ve Farsça arasındaki ilişki eskilere dayanmaktadır. Farisler İslam'a girdikten sonra bu ilişki zirveye çıkmıştır. Böylece Arap ve Fars kültürü

¹ Hafâcî Kadî Şihâbuddîn Ahmed bin Muhammed bin Ömer, Mısır'ın Huffac kabilesine mensuptur. 977 senesinde Mısırda dünyaya gelmiş ve yetmişmiştir. Çocukluğunda Kur'ân-ı Kerîm ve Arapça, belagat, mantık öğrenmiş ve Hanifi ve Şafii Mezheplerinde derin bilgi sahibi olmuştur. Ayrıca matematik, tıp, mantık vb. bilimlerde de uzmanlaşmıştır. Şihâb Osmanlı Sultanı I. Murat'la temas kurmuş, Selanik kadılığı görevine getirilmiş ardından Mısır kadılığı görevini üstlenmiş ve miladi 1069. yılında vefat edene kadar Mısır'a yerleşmiştir. Tasnif eserlerinden bazıları şunlardır: Reyhanetu'l-Elibbâ, Şifâu'l-Alil Fimâ Fî Kelâmi'l-Arabi Mine'd-Dehil, Şerhu Devretu'l-Gavvâsi fi Evhâmi'l-Havvâs, Haşiye Ala Tefsîri'l-Beydâvî, Dîvânu'l-Edebi Fî Zikri Şuarai'l-Arab, Nesîmu'r-Riyâd Fî Şerhi Şifâi'l-Kâdi İyâd.

aynı İslam kültürü adı altında aynı pota içinde yer almıştır. Arap ve Fars medeniyetleri İslam öncesi dönemde de özellikle ticaret ve komşuluk vesilesiyle birbirini etkilemiş ve bu etki iki dil arasında kelime ve terim alışverişine yol açmıştır. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de de karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân'da (وزنجبيل وأباريق وإستبرق سندس) gibi Farsça kelimeler bulunmaktadır. Peygamberimizin (s.a.v) de taltif için bazı Farsça kelimeler kullandığı rivayet edilmiştir. Ebû Hureyre şöyle demiştir: (Bir defa Nebi (s.a.v) erkenden namaza kalktı. Ben de (O'na uyararak) erkenden kalktım ve namaz kıldıktan sonra (biraz) oturdum. Nebi (s.a.v) bana dönüp baktı ve (Farsça): « شكمت درد ميكند / Karnın mı ağrıyor?» buyurdu. Ben: Evet. Yâ Resûlallah, dedim. Resul-i Ekrem: «Kalk namaz kıl, çünkü şüphesiz, namazda şifa var» buyurdu (İbn Mâce, 1953, 2/1145).

Bu çalışmada Farsça'nın Arapça'yı ne ölçüde etkilediği Fasih Arapça'da kullanılan bazı Farsça kelimeler irdelenerek ortaya konmaya çalışılmıştır.

Fasih Arapça'da ve Arapça'nın lehçelerinde kullanılan Farsça kelimelerin yoğunluğu göz önüne alındığında Farsça'nın Arapça'yı en çok etkileyen dillerden olduğu sonucuna varılabilir. el-Ezherî konu ile ilgili "Arapça'da Arapların Arapçalaştırarak kullandığı sayısız Farsça kelime mevcuttur." demiştir. Farsça'dan Arapça'ya bu denli büyük miktarda kelime geçişinin sebeplerinden bazılarının aşağıdaki gibi olduğu düşünülmektedir (Ezherî, 1967, 10/585):

A. Bazı Cahiliye şairlerin Fars krallarıyla olan ilişkileri ve ziyaretleri neticesinde Cahiliye şairi el-Â'sâ'nın yaptığı gibi şiirlerinde Farsça kelimeler kullanarak bu duruma katkı sağladılar. İbrahim Necâ Cahiliye şairi el-Â'sâ'nın şiirlerinde Farsça kelimeler kullanması hakkında "Alimler arasında murab kelimelerin kullanılabilceği konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır. (السُّنْدُس، صراط) gibi Murab kelimeler Kur'ân-ı Kerîm'de geçmektedir. Peygamberin hadislerinde ve el-Â'sâ'nın şiiri gibi cahiliye şiirlerinde de murab kelimeler vardır." demiştir (Necâ, 1975, s.79-80). Şair Adîy bin Zeyd el-İbâbî de şiirlerini Farsça kelimelerle zenginleştiren şairlerdendir.

B. Arap ve Fars halkları arasında seyahat, ikamet, göç, ticaret, çeviri gibi beşeri faaliyetlerin sık sık yaşanması. Aynı şekilde bölgede gerçekleşen savaşlar, iki halkın birbirine muhtaç olması, Farsların ticari ilişkileri de bu duruma katkı sağlamıştır.

C. İbn Sinâ (ö.428/1037), Birûnî (ö.453/1061), Sâdi Şirâzî (ö.691/1292), Hâfız (ö.792/1390) gibi edebiyatçı ve şairlerin Farsçadan Arapça'ya terimler kazandırması. el-Câhîz, yukarda bahsi geçen Farsça'dan Arapça'ya terim kazandıran alimlerden biri olan Musa bin Seyyâr için "Görülüp duyulmamış, harika bir adamdı. Fars diline olan hakimiyeti Arapça'ya olan hakimiyeti kadar vardı. Meşhur meclisinde otururken sağ tarafında Araplar, sol tarafında Farslar otururdu. Kur'ân'dan bir ayet okur Araplara Arapça olarak tefsir eder ardından Farslara dönerek Farsça tefsir ederdi. Hangi dilde daha fasîh olduğu anlaşılamazdı." Demiştir (Câhîz, 1985, 1/368).

D. Emevî ve Abbasî döneminde başlayan çeviri hareketi. Velîd b. Abdulmelik'in divanların Arapçalaştırılmasını emretmesi Arapça ve Farsça'nın iç içe geçmesini sağlamıştır. Bu kaynaşma özellikle de önemli kitap ve divanların çevrilmesini teşvik eden Me'mûn döneminde artan çeviriler neticesinde artmıştır (Abdülbâkî, 1979, s.9).

Tüm bunlara ek olarak Arapların başka halklarla iç içe geçmesine ve bunun sonucu olarak da Farsça kelime ve terimlerin Arapça'ya geçmesine neden olan İslami fetihler gibi başka faktörler de bulunmaktadır. Biz bu çalışmamızda herhangi bir İslami disiplindeki Farsça kelimeleri ele almadan Kur'ân-ı Kerîm'de mevcut olan Farsça kelimeleri inceledik. Bu açıdan bu çalışmamız bir ilk olup alana önemli katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

2. Yabancı Kelimelerin Kur'ân-ı Kerîm'deki Varlığına İlişkin Alimlerin ve Dil Bilimcilerin Görüşleri

Alimler, bir dilin zamanla değişebileceğini ve diğer dillerden kelimeleri içerebileceğini kabul etmişlerdir. Arapça da bu kelimelerden bazılarını içeren ve bazılarının Arapça'ya uyarlanmış hâle geldiği dillerden biridir. Ancak Kuran'daki yabancı kelimelerin varlığı konusunda farklı görüşler vardır. Bazıları, Kuran'da yabancı kelimelerin bulunmasında bir sakınca olmadığını düşünürken, diğerleri bu durumu reddeder ve Kuran'daki kelimelerin Arapça olduğunu, ancak diğer dillerdeki kelimelerle benzerlik gösterdiğini veya onlarla uyumlu olduğunu iddia ederler. Bu görüşleri iki okula ayırmak mümkündür:

2.1. Yabancı Kelimelerin Kur'ân'da Varlığını Destekleyen Okul:

İbn Abbas›sın söylediği rivayet göre Kur'ân'daki birçok harf Arap dilinden değildir. Örneğin siccil (سَجِيل), mişkât (مِشْكَاة), yemm (يَم), tur (طُور), abarik (أَبَارِيْق), istibrak (إِسْتِبْرَاق) ve benzerleri (el-Cevâlikî, 1966, s.5). İbn Abbas, siccil, abarik ve istibrak kelimelerini Farsça oldukları halde kendi keliminde zikretmiştir.

es-Sealibi (h.430) Kur'an'da Farsça kelimeler olduğunu belirtmiş ve onlara ayrı bir bölüm adı vermiştir: “Farslar tarafından özgün isimler, Araplar o isimleri Araplaştırılmaları veya bırakmaları gerekti” (es-Sealibi, 1327, s. 285). İbn Cüveyni ise (ö.478/1085) Kur'ân'da “istibrak” kelimesinin kullanımı hakkında şunları söylemiştir: “Dünya çapındaki dilbilimciler toplansalar ve bu kelimeyi terk edip yerine onun yerine geçecek bir kelime getirmek isteseler, buna aciz kalacaklar” (Bekr, 1970, 2/42).

İbn Atıyye (h. 543) şöyle demiştir: «Araplar diğer milletlerle ilişkideydiler, yabancı kelimelerle bağlantı kurdu, bazıları harflerinde eksiklikle değişti, yabancı ağırlığını hafifletti ve şiirlerinde tartışmalarında kullandılar, böylece açık ve net Arap yolunu izlediler ve bu yolla Kur'an nazil oldu. Nitekim Kur'an'da yabancı kelimeler inkâr edilemez “ (Cefri, 1972, s. 276). İbn en-Nekib ise (h. 698) şöyle demiştir: “Kur'an, Arap dillerinin tümünü içerir ve onlara Romalılar, Farslar ve Habeşlerin dillerinden de birçok şey indirdi” (es-Suyuti, 1974,1/268).

Dil bilimcilerden olan modern dönem alimlerinin görüşleri, ilk dönem bilim adamlarının söylediklerinden farklı değildir. Çünkü onlar, cahiliye döneminden beri Arapların dilinde yabancı kelimeleri sıkça kullandıklarına inanıyorlar ve Arap dili bilinçli ve dikkatli kullanıldığı sürece bu kullanımın endişe verici olmadığını düşünüyorlar. Kuran-ı Kerim'de kullanılan yabancı kelimeler, o dönemin gerçeğine uygun olarak kullanılmıştır. Zira Arap dili, Kuran'ın Peygamberimiz Hz. Muhammed'e indirilmeden önce birçok yabancı kelimeyi içermektedir. Bu nedenle, Kur'ân'ın bazı yabancı kelimeleri kullanması normaldir. Çünkü Kuran, Arapça dilinde indirilmiş ve Allah, Kur'ân'ı koruma sözü vermiştir: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ “Biz gerçekten Zikri (Kur'ân'ı) indirdik ve muhakkak ki onun koruyucusu biziz».

Abdülkadir el-Mağribi (h. 1375): “Kur'ân'ın Arapça olmayan bazı yabancı kelimeleri içermesi, onu Arapça olmaktan çıkarmaz ve onun

fesahat ve belagatine zarar vermez. Çünkü kavmin efendisi onlardan biridir ve Farslı Salman'ın İslam'dan sonra Peygamber'in ailesinden biri haline gelmiştir" (el-Mağribi, 1908, s. 48)

Dr. Ali Abdulwahid Wafi şöyle demiştir: "Bir dilin diğer dillerden ödünç aldığı kelimeler, genellikle o dilin insanların özelleştiği veya belirginleştiği konularla ilgilidir... Arapçaya geçen çoğu Farsça ve Yunanca kelime, Farslar ve Yunanlıların maddi veya düşünsel yönlerinde öne çıkan konularla ilgilidir ve Araplar tarafından onlardan alınmıştır." (Wafi, 1957, s.231).

2.2. Yabancı Kelimelerin Kur'ân'da Varlığını Reddeden Okul:

Cahiliye döneminde insanlar, bazı yabancı kökenli kelimeleri kullanmış ve bu kelimelerin yaygın kullanımı nedeniyle kökenlerini unutmuş olabilirler. İslam'ın büyük Kur'ân'ı Arapça diliyle geldiğinde, bazı yabancı kelimeler dilin bir parçasıydı ve selefî salih bunun farkındaydı. Ancak Allah'ın ﴿إِنَّا﴾ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ) "Gerçekten onu Arapça bir Kur'ân yaptık" (43/ ZuhruF/3) ve ﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾ "Açık bir Arapça diliyle" (26/ Şu'arâ/195) sözleri, alimleri Kur'ân'ın "sadece Arapça olduğu" görüşüne yöneltti (el-Cevâlîkî,1966, s.4).

İmam Şafiî, "Kur'ân'da Arapça ve Arapça olmayan kelimeler vardır" sözünü söyleyenlere karşı çıkmıştır. Nitekim Kur'an, Allah'ın kitabında Arapça olmayan hiçbir şeyin olmadığını göstermektedir. (eş-Şafiî, 1940, s.43). Şafiî'nin bu konudaki argümanı ise şöyledir:

1 - Kur'ân'da geçen kelimeler Arapça olabilir, ancak bazı insanlar bu kelimelerin Arapça olduğunu anlamamış olabilir ve bu kelimelerin yabancı kökenli olması onları Arapça olmaktan çıkarmaz. Şafiî'nin argümanı şöyle devam eder: "Belki de Kur'an'da, bazı Araplar'ın bilmediği özel bir Arapça dil kullanılmış olabilir. Arapça dil, en geniş ve kelime dağarcığı en zengin dillerden biridir ve bu dilin tüm bilgisine sadece bir peygamber sahip olabilir. Ancak bu, genel olarak bilinmeyen bir şeyin var olmadığı anlamına gelmez" (eş-Şafiî, 1940, s. 44).

2 - Kur'ân'da geçen kelimeler, farklı dillerde benzer anlamlara sahip olabilir. Şafiî şöyle demektedir: "Eğer bir kelime, öğrenmek veya konuşmak amacıyla kullanılmışsa, o kelimenin Arapça olmasına gerek

yoktur. Bu kelime, yabancı bir dilin veya Arap dilinin bir kısmıyla uyumlu olabilir' (eş-Şafîi, 1940, s.44).

Ebu Ubeyde Muammer bin El-Methna ise (h. 210 H.) şöyle der: “Eğer birisi Kur’an’da Arapça olmayan kelimeler olduğunu iddia ederse, büyük bir hata yapar. Çünkü Allah şöyle der:

(بَلِّغِ الْوَعْدَ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ) “Açık bir Arapça diliyle” (26/ Şu’arâ/195). Ebu Ubeyde, ‘Eğer birisi “Taha” kelimesinin Nabatice olduğunu iddia ederse büyük bir hata yapar. Çünkü bu kelimenin anlamı ve kullanımı bellidir. Ebu Ubeyde, “Bir kelime, Arapça ve başka bir dilde benzer anlama sahip olabilir ve bu dillerde farklı şekillerde ifade edilebilir. Örneğin, Arapçada “el-istibrak” kelimesi, Farsça’da “el-istabrah” ve “el-firand” ve “kuz” kelimeleriyle aynı anlama gelebilir’ (Ebû Ubeyde, 1988, 1/17).

Taberi de Kur’ân-ı Kerim’de Arapça olmayan kelimelerin varlığını şu sözlerle reddetmiştir: “Onları başka dillere atfetmek, onların Arapça olmadığı anlamına gelmez, çünkü konuşmada farklı ulusların kelimelerinin aynı anlamda olabileceği şeyler olabilir” (Taberi, ts. 1/17). Ebu Bekir El-Enbari de Kur’an’da yabancı kelimelerin varlığını kabul etmez ve “Gerçekten Allah, Arapları yabancı bir dilde hitap etmez” (İbnü’l-Enbari, 1987, s.38) der. Ahmed bin Fâris de Kur’ân’da Arapça olmayan kelimelerin varlığını şu ifade ile reddeder: “Eğer Kur’ân Arapça dışında bir dilde olsaydı, insanlar Arapların sadece onun gibi bir şey getiremeyeceklerini sanırlardı çünkü o, onların bilmedikleri dillerle gelmiş olurdu” (İbn Fâris, 1963, s.59).

3. Farsça’nın Arapça ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Varlığı

Arapça’ya Farsça’dan geçen kelimeleri Kur’ân-ı Kerîm’de kullanılan kelimeler ve Fasih Arapça’da günlük hayatta kullanılan kelimeler olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Aşağıdaki bölümde söz konusu gruptaki kelimeler ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

3.1. Kur’ân-ı Kerîm’deki Farsça Kelimeler

3.1.1. أباريق (Sürahiler)

Dil bilimciler bu kelimeyi الأقداح (kadehler) kelimesiyle açıklamışlardır. Kelime Farsçada su anlamına gelen (آب) kelimesi ile dökmek anlamına

gelen (ريختن) kelimelerinden oluşan bir birleşik kelimedir. Dökülen su anlamında kullanılmaktadır. (أباريق) kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de ﴿يَطُوفُ ﴿١٧﴾ الْمُخَلَّدُونَ وَلَدَانٌ عَلَيْهِمْ ﴿١٨﴾ مَعِينٍ مِنْ وَكَأْسٍ وَأَبَارِيقٍ بِأَنْوَابٍ ﴿١٩﴾﴾ "Çevrelerinde kaynaktan doldurulmuş testiler; ibrikler ve kadehlerle sonsuza dek hizmet sunacak gençler dolaşır" (56/Vâkia /17-18) ayetinde geçmektedir. es-Se'alebî Fıkhu'l-Luğa kitabında ve Ebû Hatem el-Luğavî Kitabu'z-Ziyne'sinde bu kelimenin Farsça olduğunu belirtmişlerdir. Konuyla ilgili el-Cevâlîkî "الأبريق kelimesi Farsçadır. Farsçada su yolu veya suyu yavaşça dökmek anlamlarına gelmektedir." demiştir (Süyûtî, trs, s.66).

3.1.2 إستبرق (İpek)

Bu kelime Kur'ân'da aşağıdaki örneklerde olduğu gibi dört ayette geçmektedir:

(أُولَئِكَ لَهُمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا ﴿١٨﴾ مِنْ بَطَانِهَا فُرُشٌ عَلَى ﴿١٩﴾) (55/Rahmân/54) و (18/Kehf/31) (أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا ﴿١٨﴾ مِنْ بَطَانِهَا فُرُشٌ عَلَى ﴿١٩﴾) (إستبرق)

İpek anlamına gelmektedir. Yüce Allah'ın tasvir ettiği gibi en iyi ipek türünden yapıma, Cennet ehlinin kıyafetidir. İbn'l-Cezvî gibi pek çok alim ve müfessir kelimenin Farsça'dan Arapça'ya geçtiğini belirtmişlerdir. Konuyla ilgili İbn'l-Cezvî «(الإستبرق) kalın ipek kumaş anlamına gelen Farsça (إستبرق) kelimesinin Arapçalaşmış halidir.» demiştir. İbn Düreyd "«(استبرق) kelimesi Farsça'dan Arapça'ya (س) ve (ت) harfleri düşürülerek (أباريق) şeklinde geçmiştir" demiştir (İbnü'l-Cezvî, 1984. s.138). İbn'l-Hafîb de (الإستبرق) kelimesinin Arapça'laştırılmış bir kelime olduğunu ve kalın ipek anlamına geldiğini belirtmiştir (İbn Âdil, 1998, 18/347). Bu terim Farsça (استبر) kelimesinin sonuna bir (ق) harfi eklenmiş halidir. İbn'l-Hafîb terimin orijinalinin Farsça استبرك kelimesi olduğunu söylemişse de Farsça sözlükleri incelediğimizde kelimenin (ستبر) ve (استبر) şeklinde geçtiği görülmüştür.

3.1.3 رانيد (Dinar)

Dil bilimcilerin bu kelime hakkında birçok farklı görüşü vardır. Bazıları Arapça'da bir altın birimi anlamına gelen bu kelimenin Yunanca (ديناريوس) kelimesinden gelen (دنار) kelimesi olduğunu ve kelimedeki birinci (ن)

harfinin (ي) harfine dönüştüğünü söylemişlerdir. Bazı Dil bilimciler ise kelimenin Farsçadaki gelen din anlamına gelen (ار دين) birleşik kelimesinden geldiğini söylemişlerdir (Râgıb el-İsfahânî, 1404, s.172). Kelime her ne kadar orijinal dilinde farklı anlamlara gelse de Araplar bu kelimeyi sadece dinar anlamında kullanmış ve Arapça'laştırmışlardır. Kelime Kur'ân-ı Kerîm'de (يُودِهِ لَا بَدِينَارٍ تَأْمَنُهُ إِن مِّنْ وَمَنْهُمْ) (3/Âl-i İmrân/75) ayetinde geçmektedir.

3.1.4 زُمْهَرِير (Zemheri)

Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de (مُتَكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ عَلَى فِيهَا مُمْتَكِنِينَ) (76/İnsân/13) ayetinde olduğu gibi pek çok yerde geçmektedir. Bazı Dil bilimciler kelimenin Farsça soğuk anlamına gelen (زم) kelimesi ile söyleniş biçimine göre ışık, şiddetli soğuk gibi anlamlara gelen (هرير) kelimesinden oluşan bir birleşik kelime olduğunu söylemişlerdir (Şîr, Edî, 1988, S. 68). eş-Şûşterî bu kelimenin Farsça orijinli bir kelime olduğunu belirten son alimlerdenidir. “(زم) kelimesi Farsçada soğuk anlamı taşıyan زمستان (kış) gibi pek çok birleşik kelimedede kullanılmaktadır.” Demiştir (Şûşterî, 1327, s. 320).

3.1.5 زَنْجَبِيل (Zencefil)

Bu kelime İnsan Suresinin (وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلًا) (76/İnsân/17) ayetinde geçmektedir. Bazı alimler kelimenin Farsça (شَنْكَبِيل) kelimesinden geldiğini söylemişlerdir (Süyûtî, trs. s.94). Zencefil bitkisinin kökeni Hindistan'a dayandığı için Kelimenin eski Hint dili Sanskritçeden geldiği ve oradan diğer dillere geçtiği söylenmiştir. Kelimenin Farsça yoluyla Arapça'ya geçtiği belirtilmiştir (Subhân, 1397, s. 250).

3.1.6 سَجِيل (Taşlaşmış Çamur)

Kelime Kur'ân-ı Kerîm'de aşağıdaki üç ayette geçmektedir. (فَلَمَّا أَمَرْنَا جَاءَ فَلَمَّا عَلِيهَا فَجَعَلْنَا مَنَّوِدٍ سَجِيلٍ مِّنْ حِجَارَةٍ عَلِيهَا وَأَمْطَرْنَا سَافِلَهَا جَعَلْنَا عَلِيهَا سَجِيلٍ مِّنْ حِجَارَةٍ عَلَيْهِمْ وَأَمْطَرْنَا سَافِلَهَا) (11/Hud/82) (105/Fil/4) Tefsir kitaplarında taşlaşmış çamur anlamına geldiği söylenmiştir. Kelime Arapça'ya Farsça'da taş anlamına gelen (سنگ) ve çamur anlamına

gelen (گل) kelimelerinden geçmiştir. Kelime sözlükte “kuru çamura benzer taş” anlamına gelmektedir (İbn Kuteybe, 1398, s.207).

3.1.7 سراب (Serap)

Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de bir kez Nur Suresinin ﴿أَعْمَالُهُمْ كَقَرُوهُمُ وَالَّذِينَ﴾ وَاللَّهُ جَسَابُهُ فَوْقَاهُ عِنْدَهُ اللَّهُ وَوَجَدَ شَيْئًا يَجْدُهُ لَمْ يَجَاءَهُ إِذَا حَتَّى مَاءَ الظَّمَانِ يَحْسَبُهُ بِقِيَعَةِ كَسْرَابِ الْجِبَالِ ﴿يُوسَيِّرَتِ﴾ الْجَسَابِ ﴿سَرِيحِ﴾ (24/Nur/39) ayetinde bir kez de Nebe Suresinin ﴿سَرَابًا﴾ (78/Nebe/20) ayetinde olmak üzere iki kez geçmektedir. Kelimenin Farsça olduğunu sadece Edî Şîr ve Muhammed Ali İmam eş-Şûsterî belirtmişlerdir. Edî Şîr kelimenin Farsçada baş, kafa anlamlarına gelen (سر) kelimesi ile su anlamına gelen (آب) kelimelerinden geldiğini söylemiştir (Şîr, 1988, s.88). eş-Şûsterî «Arapça»daki Farsça Kelimeler Sözlüğünde» kelimenin Farsça olduğunu Arapça'ya uzun zaman önce girdiğini belirtmiştir (Şûsterî, 1327, s.355).

3.1.8 سراج (Kandil)

Dil bilimciler kelimenin kökeni konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları kelimenin Aramice (سراجا) kelimesinden geldiğini ve Aramice ve Arapç'ın telaffuz açısından benzerlikleri nedeniyle kelimenin hiçbir değişikliğe uğramadığını söylemişlerdir (Bilâsî, 1369, s.228). Bazı Dil bilimciler ise kelimenin Farsça (چراغ) kelimesinden geldiğini, Arapça'ya geçiş esnasında (چ) harfinin (س) harfine dönüştüğünü söylemişlerdir (Bergstrasser, 1982, s.216). Kelime Kur'ân-ı Kerîm'de ﴿وَجَعَلَ نُورًا فِيهِنَّ الْقَمَرَ﴾ (71/Nuh/16) ayetinde olduğu gibi dört yerde geçmektedir.

3.1.9 سُرَادِق (Yoğun Duman, Otağ)

Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de Kehf Suresinin ﴿إِنَّا﴾ بِهِمْ أَحَاطَ نَارًا لِلظَّالِمِينَ أَعْتَدْنَا ﴿سُرَادِقَهَا﴾ (18/Kehf/29) ayetinde bir kere geçmektedir. Bir yapıyı çevreleyen duvar, sur, toz, duman, saran ateş vb. anlamlara gelmektedir. Dil bilimciler kelimenin Farsça olduğu konusunda hemfikir olmalarına rağmen kelimenin Farsça hangi kelimedenden Arapça'laştığı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Kelimeyle ilgili el-Cevâlikî “kelime Farsça orijinlidir. Kelimenin aslı dehliz anlamına gelen (سرادره) kelimesidir.” demiştir (Süyûtî, .98).

Kelimenin ev perdesi anlamına gelen (سربرده) kelimesinden geldiğini yahut yüksek bina, saray, ev anlamlarına gelen (سرا) ve (سرای) kelimelerinden geldiğini söyleyen görüşler de mevcuttur (Subhân s.292). Farsça sözlük incelendiğinde kelimenin büyük çadır, ev avlusunun üstüne serilen büyük perde, duman, bir şeyin etrafını saran toz anlamlarına geldiği görülmektedir (Hüseyin, 1402, s.359).

3.1.10 فُومٌ (Sarımsak)

Kelime Kur'ân-ı Kerîm'de **رَبِّكَ لَنَا فَاذْعُ وَاحِدٍ طَعَامٍ عَلَى نَصْبٍ لَنْ مُوسَى يَا قُلْتُمْ هُوَ إِذْ** (2/el Bakara/ 61) ayetinde geçmektedir. Alimler kelimenin anlamı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. el-Kisâi ve el-Ferrâi gibi bazı alimler kelimenin sarımsak anlamına gelen (الثوم) kelimesi olduğunu söylemişlerdir (Ferrâ, trs, s.41). Bazıları da kelimenin buğday anlamına geldiğini ve Farsça nohut, buğday, ekmek ve ekmek yapılan diğer tahıllar anlamına gelen (فوم) kelimesinden geldiğini söylemişlerdir (Şîr, 8891, s. 272).

3.1.11 كَافُور (Kâfur)

Kelime İnsan Suresinde **كَافُورًا (مَرَاجُهَا كَانَ كَأْسٍ مِنْ يَشْرَبُونَ الْأَبْرَارَ) إِنَّ** (67/İnsan /5) ayetinde geçmektedir. Defnegiller ailesinden her dem yeşil, papatyaya benzer çiçekleri olan ve kafur elde edilen bir ağaç anlamına gelmektedir. es-Suyuti, el-Cevâlîkî ve diğerlerinin kelimenin Farsçadan Arapça'ya geçmiş bir kelime olduğunu söylediklerini aktarmıştır (Süyûtî, 1996, 1/404). el-Cevâlîkî el-Murab kitabında kelimenin Arapça olmadığını belirtmiştir. Edî Şîr kelimenin Farsça olduğunu düşünürken (Şîr, 1988 ,136) Arthur Ceffrey kelimenin aslının Hintçe olduğunu ve buradan İrani dillere geçtiğini düşünmektedir.

3.1.12 مِسْكٌ (Misk)

Kur'ân-ı Kerîm'de sadece **الْمُتَنَفِّسُونَ (فَلْيَتَنَفَّسْ ذَلِكَ وَفِي مِسْكِ خِتَامُهُ** (83/ Mutaffifin/26) ayetinde geçmektedir. Hoş anlamına gelmektedir. Bazı alimler ve yazarlar kelimenin Farsça (Cevherî, 1407, 4/1608) (مُشْكَ) kelimesinden geldiğini söylemişlerdir (Zebîdî, trs. 27/332). Fars dil bilimciler de kelimenin Farsçadan Arapça'laştırıldığını belirtmişlerdir.

birçoğunun da Farsçadan Arapça'ya geçtiği konusunda hemfikir olduğu kelimelerdendir. Dil bilim alanında önde gelenlerden biri olan ez-Zeccâc "Arapların Arapça'laştırdıkları (ديجاج - جاموس) gibi sayısız Farsça kelime vardır. Bu kelimelerin Arapça'laştırılan kelimelerden olduğunu inkâr edemem." demiştir (Ebü'l-Bekâ, 1419, s.227). Kelimenin ödünçlendiğini teyit eden bir başka bilgi de el-Halîl'in "(الجاموس): Ödünçlenmiştir (Zeccâc, 1408, 3/70). es-Sehhâh'ta (الجاموس): Farsçadan Arapça'ya geçmiştir denilmektedir." Şeklindeki sözleridir (Cevherî, 1407, 3/915). Lisânu'l-Arab'da kelime ile ilgili "(الجاموس) bir inek türüdür. Ödünçlenmiştir. Farsça'dan Arapça'ya geçmiştir. Farsçası (كواميش) kelimesidir." Denilmektedir (İbn Manzûr, 4141, 6/43).

4.1.3 جُورِب (Çorap)

Eğrilmiş yün iplikten yapılır, topuğun üst kısmına kadar ayağa giyilir. Çoğulu (جوارب - جوارب) şeklindedir. Dil bilimcilerin Arapça'laşmış yabancı bir kelime olduğu konusunda hemfikir olduğu kelimelerdendir. Pek çoğu kelimenin orijinalinin Farsça (كُورِب) (Şîr, 1988, s.48) kelimesi olduğunu belirtmişlerdir. Kelime sık kullanılmaya başladığında Araplar baştaki (ك) harfini (ج) harfine dönüştürerek kelimeyi Arapça'laştırmışlardır. Bu durum sık karşılaşılan bir durumdur. el-Cevâlîki bu konu üzerine "Araplar Farsça kelimeleri kullandıklarında kelimeye yer alan ve kendi alfabelerinde yer almayan harfleri alfabelerindeki en yakın harfle değiştirme konusunda çok cüretkardırlar." demiştir (Cevâlîki, 1389, s.54).

4.1.4 خان (Han)

Arap toplumuna kendini kullandırtan Farsça kelimelerdendir. Doğudaki yerel dillerin hepsinde kullanıldığı için Araplar arasında da kullanımı yaygınlaşmıştır. Dükkân, ticarethane, otel, mağaza, kabin, yolcuların konak yeri gibi pek çok anlamı vardır. Edî Şîr "Kesinlikle Farsçadır. Mağaza demektir. Konuşulan tüm doğu dillerinde mevcuttur. Dükkân, genelev, yatak odası anlamlarına gelmektedir. Ayrıca sultan demektir. Türkistan sultanlarının lakabıdır" demiştir (Şîr, 1988, s.57). Bu kelime pek çok Arap ülkesinde meşhurdur. Filistin'in en güneybatısında, Mısır sınırına on km uzaklıkta olan ve Gazze bölgesinin nüfus ve yüz ölçümü açısından en büyük ikinci şehri sayılan, makus talihli Hanyunus şehrinde olduğu gibi şehir ve ilçe adlarında da kullanılmaktadır.

4.1.5 دولاب (Tekerlek, dolap)

Dil bilimciler kelimenin Araplaştırılmış Farsça kelimelerden biri olduğu konusunda ittifak halindedirler. Hayvanın su çekmek için çevirdiği çark anlamına gelmektedir. Su çekilen çark şeklindedir (İbn Manzûr, 1414, 1/377). Kıyafet dolabı anlamı da vardır (İbrâhim Mustafa v.dğr., 1960, 1/305) Kelime Farsça kap anlamına gelen (دولا) kelimesi ile su anlamına gelen (آب) kelimesinden Arapça'laşmıştır (Fârâbî, 1424, 1/125). Su çekilen kap anlamında Arapça'ya geçmiştir. Fakat alet, teknolojinin gelişimiyle zamanla kullanılmaz hale gelip sadece kültürel bir ögeye dönüşünce kelime de bu anlamını yitirmiş ve kıyafet dolabı gibi daha sık kullanılan anlamlar yüklenmiştir. Farsçada da dolap anlamında kullanılmaktadır. Fakat dolap için kullanılan başka bir kelime olan (گنجه) kelimesi kadar yaygın bir kullanımı yoktur.

4.1.6 سِرْوَال (Pantolon)

Arapça'da yaygın kullanılan meşhur Farsça kelimelerdendir. (سِرْوَال سِرْوَال versiyonları da bulunmaktadır. Göbekte diz arasını, vücudun alt kısmının avret yerlerini örten kıyafet anlamına gelmektedir. Farsça (شَلْوَار) kelimesinin Arapça'laştırılmış halidir (Hafâcî, 1282, s.120.). Kelimenin orijinali üst anlamına gelen (سِر) kelimesi ile boy, beden anlamlarına gelen (بَال) kelimesinden oluşan (سِرْبَال) kelimesidir (Şîr, 1988, s.88.). (السِرْوَالِ) kelimesinin (سِرْوَال) veya (سِرْوَالَة) kelimelerinin çoğulu olduğu söylenmektedir. Peygamber'in (SAV) “العِمَامَةُ وَلَا الْقَمِيصَ الْمُحَرَّمُ يَلْبَسُ لَا،” (سِرْوَالِ وَلَا السَّرَاوِيلَ وَلَا الْبُرْتُسَ، وَلَا (Şahîhi Müslim, Hacc, 2762) hadisinde geçmektedir. Çoğu Dil bilimci kelimenin Farsça olduğunu söylemiştir. el-Fiyûmî ise kelimenin Arapça olduğunu söyleyenlerin de olduğunu aktarmıştır. Kelime ile ilgili (السِرْوَالِ) kelimesinin Farsça olduğu genel kabul görmüştür ama (سِرْوَالِ) ve (سِرْوَالِيَة) kelimelerinin çoğulu olan Arapça bir kelime olduğunu söyleyenler de vardır.” demiştir (Feyyûmî, trs, 1/275). Kelime ile ilgili el-Halîl (السِرْوَالِ) kelimesi Arapça'laşmış bir kelimedir. Çoğulu (سِرَاوِيَلَات) şeklindedir. (سِرْوَالْتَه) pantolon giydim demektir. Araplar (سِرْوَال) kelimesini kullanırlar. Sibeveyh (سِرَاوِيل) kelimesinin tekil olduğunu ve Farsçadan Arapça'laştırıldığını söylemektedir.” demiştir (Ezherî, 1967, 2/271).

4.1.7 شَطْرَنْج (Satranç)

Arapça'nın eski çağlardan beri Farsçadan ödünç aldığı ve günümüze kadar kullanımı devam eden kelimelerdendir. Çoğu Dil bilimci satranç kelimesinin Araplar tarafından eski çağlarda Arapça'laştırılan Farsça bir kelime olduğunu savunmuştur (Şitevi, 2012, 4/2854). Hem (س) hem de (ش) harfiyle yazılan versiyonları kullanılmaktadır. Yaygın kullanımı fethalı (ش) harfiyle olan (الشَطْرَنْج) kelimesidir. Araplar kesralı (ش) ile yazılan (الشَطْرَنْج) versiyonunu da kullanmaktadır (Cevâlîkî, 1389, s.275). İbn Manzûr'un tercih ettiği kullanımı (الشَطْرَنْج) şeklindedir. Kelime ile ilgili şöyle demiştir: "Farsçadan Arapça'ya geçmiştir (İbn Manzûr, 1414, 2/308). (جَرْدَحْل) vezninden olabilmesi için (ش) harfinin kesralı okunması daha makbuldür. Genellikle iki kişi oynan meşhur bir oyundur. Oyunu oynayan her iki kişinin oyun tahtasında bir bölgesi olduğu için kelimenin Arapça paylaşmak, bölüşmek anlamına gelen (المشاطرة) kelimesinden geldiğini söyleyenler de vardır ama doğru olan kelimenin Arapça'laştırıldığıdır." Demiştir (Hafâcî, 1282, s.130-131).

4.1.8 صابون (Sabun)

Dil bilimcilerin Arapça olmadığı konusunda hemfikir oldukları kelimelerdendir (Ezherî, 1976, 12/146.). İbn Düreyd kelimenin Arapça olmadığını (Şîr, 1988, s.106) Farsça (صابون) kelimesinden geldiğini söylemiştir (Ezherî, 1976, 12/146). Dil bilim üstadı İbn et-Tayyib el-Fâsî ise daha orta bir tutum sergileyerek "Arapça, Farsça, Türkçe gibi tüm dillerde kullanılan bir kelimedir." demiştir. Başka bir deyişle tüm halkların dillerinde ortak olan bir kelimedir (Ezherî, 1976, 12/146).

4.1.9 بادَنْجَان (Pathican)

Dil bilimcilerin Arapça'laştırıldığı konusunda hemfikir oldukları kelimelerdendir. İbn Fâris "(ج - ذ - ب) harflerinin aynı anda bir kelimenin kök harflerinden olması Arapçada yoktur. Arapça'laştırılmıştır." Demiştir (İbn Fâris, 1979, 1/217). Dil bilimcilerin genel görüşü kelimenin Farsça olduğudur (Feyyûmî, trs, 1/40). (البادَنْجَان) kelimesi Arapların yaygın kullandığı Farsça bir kelimedir (İbn Manzûr, 1414, 2/211).

Muhîtu'l-Muhît sözlüğünde “(البانجان) Arapça’laşmıştır. Farsçada (بيض الجان) olarak geçmektedir. Yaygın kullanımı (البتجان) veya (البيدجان) şeklindedir. Yenilebilen siyah, uzun bir meyvesi vardır.” Denmektedir (Bustânî, 1987, s. 25). Cinin gagaları anlamına geldiği söylenmektedir. Edî Şîr “(باد) kelimesi Farsçada evlendirmekle görevli bir cinin adıdır. Çoğulu نكان olan (نك) kelimesi ise gaga anlamına gelmektedir. Böylece (البانجان) kelimesi cinin gagaları anlamına gelmektedir.” Demiştir (Şîr, 1988, s.15).

4.1.10 جَوُز (Ceviz)

Dil bilimciler (الجوز) kelimesinin çok uzun zaman önce Farsçadan ödünçlendiğini düşünmektedirler (İbn Düreyd, 1987, 1/473). Kelimenin kullanımı Araplar arasında o kadar yaygınlaşmış ki atasözlerinde bile kendisine yer bulabilmiştir. Kitâbu'l-Mu'rab'da kelime hakkında yer alan bilgiler şöyledir: “Ceviz meşhur bir yiyecektir. Farsçadan Arapçalaşmıştır. Araplar eski zamandan beri kelimeyi kullanmaktadırlar. الجوز شقح لأشفتحك (Seni taşla ceviz kırar gibi kıracağım) atasözü ceviz kelimesinin geçtiği atasözlerindedir. Bu atasözünde (الشقح) kelimesi kırmak anlamına gelmektedir (Hafâcî, 1282, s.67). Müellif Târık Ebû Heşîme “Ceviz Farsçadır. Çünkü ceviz ağacının anavatanı Fars diyarlarıdır” (Ebû Heşîme, 2007, s.35). demiştir.

4.1.11 خَنْدَق (Hendek)

Dil bilimcilere göre yaygın kullanılan Arapça’laşmış bir kelimedir. Ebû el-Mansûr “(الْخَنْدَق) Farsçadan Arapça’ya geçmiştir. Orijinali kazılmış anlamına gelen (كنده) kelimesidir. Araplar eskiden beri bu sözcüğü kullanmaktadırlar. Ka'b bin Malik'in

بَيْنَ الْمَذَادِ وَبَيْنَ جِزَعِ الْخَنْدَقِ   فَلْيَاتِ مَأْسَدَةً تُسْنُ سَيُوفُهَا

Şiirinde geçmektedir (İbn Berrî, 1997, s.82).

Kelime Arapça'da bir yerin dört bir yanını kuşatacak şekilde kazılmış derin çukur anlamına gelmektedir. Savaş meydanında askerlere siper olsun diye de kazılır. Müslümanların hicri 5 miladi 627 yılında girdikleri ve galip geldikleri Hendek Savaşının da adıdır.

Arapça'laşmış bu kelimenin Farsça'sında bir ses değişimi meydana gelmiştir. Orijinal hali قَنَدَه şeklindeyken modern Farsça'da telaffuzu değişmiş ve كَنَدَه halini almıştır (Zâzâ, 1990, s.126). Bu ses değişimlerine Farsçada lehçe farklılıklarından dolayı sık rastlanılmaktadır (Bergstrasser, 1982, s.216).

4.1.12 دستور (Anayasa)

Farsça bir kelimedir (Zebîdî, trs, 11/292-293). Askerlerin isimlerinin yazıldığı veya kralın kanunlarının toplandığı defter anlamına gelmektedir. Vezir anlamında da kullanılmaktadır. Modern çağda ise bir devletteki en yüksek kanuni belge anlamında kullanılmaktadır. Çoğulu (دساتیر) şeklinde gelmektedir. Kural anlamına gelen (دست) kelimesi ile sahip anlamına gelen (وَر) kelimelerinden oluşmakta ve otorite sahibi anlamına gelmektedir. Arapça'ya Türkçe'de kullanılan kanun, izin anlamlarıyla geçmiş daha sonraları anlam değişimine uğrayarak günümüzdeki anayasa anlamını yüklenmiştir (Atiyyetullâh, 1968, s.251).

4.1.13 دیوان (Divan)

Farsçadan Arapça'ya geçen kelimelerdendir. Günümüzde bile Araplar tarafından kullanılmaktadır. Dil bilimcilerin büyük bir kısmı kelimenin Farsça olduğunu ve fetha değil kesralı okunması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun sebebini ise kelime fethalı olsaydı çoğulunun (دواوین) değil (دیوان) olması gerekirdi diye açıklamışlardır (İbn Sîde, 1417, 4/8.). Tâcu'l-Arûs'ta ise kelime fethalı olarak geçmektedir. el-Kisâi “Fethalı, türemiş bir kelimedir.” demiştir (Zebîdî, trs, 5/544). İbn Haldun Mukaddimesinde “(الديوان) kelimesi Farsçadır. Anlamı şeytanlar ve cinler demektir. (دیوانه) ise deli, başka bir deyişle şeytan musallat olmuş kişi demektir.” demiştir. Farsçadan Aramiceye (دیوا) şeklinde ve şeytan anlamıyla geçmiştir. Ardından mecaz olarak kanunlar, hesaplar, işçi meclisi gibi anlamlar yüklenmiştir (Uneysi, 1932, s.30).

4.1.14 سَرْدَاب (Mahzen)

Farsçadan Arapça'ya geçmiştir. Soğuk anlamına gelen (سَرْد) kelimesi ile su anlamına gelen (أَب) kelimesinden oluşmuş birleşik bir kelimedir. Türkçe, Süryanice ve Kürtçede de kullanılmaktadır (Şîr, 1988, s.89 s.36). Fethalı

(س) ve medli yazılan ve içinde su soğutulan şey (Muhîbbî, 1994, 2/129) anlamına gelen (أَب سَرْد) kelimesinin Arapça'laşmış halidir. Orijinalinde (س) kesralıdır ama yaygın olarak fethalı kullanılmaktadır (Harîrî, 1997, s.46). Arapların bu kelimenin geçirdiği biçimsel değişikliklerde -med harfinin düşerek sadece elif harfinin kalması dışında (سرداب) pek bir katkısı olduğu söylenemez.

4.1.15 زُنْدِيق (Zındık)

Arapça bir kelime değildir. Arapça'da buna benzer aşırı cimri adam anlamına gelen (زندق رجل) kullanımı mevcuttur. Ebû Hatim, kelimenin Farsça yaşamak, canlı olmak anlamına gelen (کرد زنده) kelimesinin Arapça'ya geçmiş hali olduğunu söylemektedir.

Zamanın sonsuzluğuna inanmaktadır. İbn Berrî, “Sibeveyh'in Araplardan aktardığına göre (زندق) kelimesi Farsça (زنده) kelimesinden Arapça'ya geçmiştir.” demiştir. İbn Manzûr “(الزندق) kelimesi zamanın sonsuzluğuna inanan kişi demektir. Zamanın sonsuza kadar süreceğini söyleyen (İbn Manzûr, 1414, 7/68) anlamına gelen (كراي زند) kelimesinden Arapçaya geçmiştir.” demektedir. İbn Düreyd de İbn Manzûr'un dediklerini destekleyecek şekilde “Farsça'dan Arapça'ya geçmiştir. Orijinali zamanın sonsuza kadar devam edeceğini söyleyen kişi anlamına gelen (زَنْدَة) kelimesidir.” demiştir (Mutarrizî, 1979, s.211).

4.1.16 فُنْجَان (Fincan)

Sözlük yazarları bu kelimenin anlamı konusunda ihtilafa düşmüş ve kelimeye pek çok anlam atfetmişlerse de kelimenin Farsçadan Arapça'ya geçtiği konusunda hemfikirlerdir. Ebû Mansûr, el-Muarrab kitabında “(فنجان) kelimesinin çoğulu (فناجين) kelimesidir. (فنجان) veya (إنجان) denmez.” demiştir (İbn Berrî, 1979, s.133). Kelimenin ilk önce فنجانة şeklinde Irak halkının arasında yaygınlaştığı görülmektedir. İbn Berrî (ö.582 h.) et-Te'rîb ve'l-Mu'arab Şerhinde “(فناجين) kelimesi ya (فجانة) kelimesinin çoğuludur ya da bunların dışında başka bir kelimenin çoğuludur.” demiştir. el-Mutarazzî, el-Muğrab fi Tertibi'l-Mu'arrib kitabında “(الْفُنْجَانُ) kelimesi (بنكان) kelimesinin Arapça'laşmış halidir.” demiştir (Mutarrizî, 1979, s.367).

5. Sonuç

Dil başka dilleri etkileyen ve onlardan etkilenen canlı bir varlıktır. Başka dillerden hiç etkilenmeyen, saf bir dilin varlığından söz edilemez. Arapça ise başka dillerden etkilenen ve onları etkileyen dillerin başında gelmektedir. Arapça sadece Araplara has bir dil olmaktan çıkmış evrensel bir dil haline gelmiştir. Arap olmayan pek çok kişi Arapça'yı dininin dili olarak gördüğü için Arapça alanında parlamış ve ustalaşmıştır. Bu yüzden Arapça dünyada Arap olmayan Müslümanlar arasında da büyük bir ilgi görmüştür.

Diller arası etkileşim hayatın doğal bir parçasıdır. Arapça'nın başka dillerden etkilenmesinin ve onları etkilemesinin en büyük sebeplerinden biri de dini sebeplerdir. Aynı şekilde siyasi egemenlikler ve bilimsel ilerlemeler de Arapçanın başka dillerden etkilenmesinin ve bu denli büyük miktarda kelime ödünçlenerek, Arapçalaştırılmasının sebepleri arasındadır.

Yapılan araştırma sonucunda ülkemizde bu alanda Dr. Hakan Uğur'un "Kur'ân-ı Kerîm'deki Arapçalaşmış Kelimeler-Türkçe Kökenli Kelimeler Örneği" (Uğur, 2016) başlıklı çalışması olduğu görülmüştür. Ancak Dr. Uğur bu çalışmasında sadece Kur'ân-ı Kerîm'deki Türkçe kelimeleri ele almış ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Farsça kelimeleri incelememiştir. Yurtdışında ise bu alanda Fatime Şitivi'nin yazdığı "Fıkhi terimlerde Farsçanın Etkisi" (Şitivi, 2012) adlı makalesinde ve Selahattin el-Muncid'in kaleme aldığı "Cahiliyet, Peygamber ve Emeviler şiirinde Farsça kelimeler" (el-Muncid, 1978, s. 1-352) başlıklı çalışmaları tarafımızca tespit edilmiştir. Ancak söz konusu bu iki çalışma da salt bir şekilde Arapça'daki Farsça kelimeleri ele almamıştır. Şitivi Fıkıhtaki Farsça kelimeleri Muncid ise Edebiyattaki Farsça kelimeleri incelemiştir.

Elde edilen veriler ışığında Arapça'yı en çok etkileyen dilin Farsça olduğu sonucuna varılmış ve Farsça'dan Arapça'ya geçen kelimeler Arapların günlük hayatlarında, ilmi ve edebi çalışmalarında yaygın şekilde kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Arap dili, Farsça kelimeleri reddetmek şöyle dursun, bu kelimeleri kabul etmiş, Araplar da günlük ve özel hayatlarına, şiir, nesir ve yeme, içme, alışveriş gibi günlük hayat aktivitelerine bu kelimeleri dahil etmiş, toplumsal olarak etkilendikleri gibi dil açısından da etkilenmişlerdir. Bu çalışmada özellikle Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Farsça kelimeler ve genel

olarak Arapça'daki Farsça kelimeler, Arapça ve Farsça'daki önemli dil bilimciler ve dil bilim kaynakları referans alınarak irdelenmiştir. Bu alanda çalışmak isteyen araştırmacıların kelimelerin mevcut anlamlarıyla birlikte kökenlerinin de etimolojik incelemeye tabi tutmalarını önermekteyiz.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abdülbâkî, D. (1979). *el-Mustalahâtü'l-ilmîyye kable'n-nahtati'l-hadîs*. Âlimu'l-Kutub.
- Atiyyetullâh, A. (1968). *el-Mu'cemu's-siyâsiyye*. Dâru'l-Nahdati'l-Arabiyye.
- Bekr, S.Y. (1970). *Nusûs'un fi Fıkhî'l-lugati'l-Arabiyye*. Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye.
- Bergstrasser, G. (Ed.). (1982). *et-Tetavvürü'n-nahvi'l-lugati'l-Arabiyye*. Mektebetü'l-Hancî.
- Bilâsî, M. (1369). *el-Muarreb fi'l-Kur'âni'l-kerîm*. Cem'iyetü'd-Da've, İslâmiyyetü'l-İlmîyye.
- Bustânî, B. (1987). *Muhîtu'l-muhît*, Mektebetü'l-Arabiyye.
- Câhiz, K. (Ed.). (1985). *el-Beyân ve't-tebyîn* (5. bs.). Mektebetü'l-Hancî.
- Cevâlîkî, A. (Ed.). (1389). *el-Mu'arreb mine'l-keîâmî'l-a'cemî alâ hurûfî'l-mu'cem* (2. bs.). Dâru'l-Kutub.
- Cevherî, H. (Ed.). (1407). *es-Sıhah tâcü'l-luğa* (4. bs.). Dâru'l-İlmu'n-li'l-Melâyîn.
- Cevrî, A. (Ed.). (2006). *Takvîmu'l-lisân* (2. bs.). 2. Baskı, Dâru'l-Maârif.
- Ebû Heşîme, T. (2007). *Mu'cemu'n-tefsîru'l-elfâz ed-dâhiliyye fi'l-luğati'l-Arabiyye*. Hele Yayınevi.
- Ebû Ubeyde, M. (Ed.). (1988). *Mecâzü'l-Kur'ân*. Mektebet'ul-Hancı.
- Ebü'l-Bekâ K. (Ed.). (1419). *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furuk el-luğaviyye*. Müessesetü'r-Risâle.
- El-Cevâlîkî, M. (1941). *el-Mu'arreb*. Ahmed Muhammed Şâkir.
- El-Enbârî, B. (Ed.). (1987). *Kitâbü'l-Ezdâd*. Mektebetü'l-Asriyye.
- El-Mağribî, A. (1908). *el-İştikâk ve't-Ta'rîb*. Matba'atü'l-Hilâl yayınevi.
- El-Muneccid, S. (1978). *el-Mufasssal fi'l-Elfazi'l-Farisiyye el-Mu'arrebbe fi'ş-Şiir'il-Cahili ve el-Kur'ân-ı Kerîm ve'l-Hadisi'n-Nebevi ve'ş-Şiiri'l-Emevi*, Daru'l-Kütübi'l-Cedidi.

- Es-Seâlibî, M. (1327). *Fıkhü'l-luga ve Esrârü'l-Arabiyye*, el-Matbaat'u-ledebiyye.
- Es-Süyûtî, A. (Ed.). (1974). *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*. el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Amme li'l-Kitâb.
- Eş-Şâfiî, A. (1940). *er-Risâle*. Ahmed Muhammed Şâkir.
- Et-Taberî, İ. (t.y). *Câmiu'l-Beyân An Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Maarif.
- Ezherî, A. (Ed.). (1967). *Tezhîbü'l-luğa*. Dâru'l-İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî.
- Fârâbî, İ. (Ed.). (1424). *Divânü'l-edeb*. Müessesetü Dâru's-Şa'b.
- Ferrâ, Y. (Ed.). (t.y). *Meâni'l-Kur'an*. Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme.
- Fethullâh, H. (Ed.). (t.y). *el-Asl ve'l-beyân fî Mugrib'il-Kur'an*. Matba'atü'l-Mısır el-Hurra.
- Feyyûmî, A. (Ed.). (t.y). *el-Misbâhu'l-münîr*. Mektebetü'l-Asriyye.
- Gözübüyük, F. (Ed.). (2018). İslam ilimlerinde araştırma yöntem ve teknikleri. *Kilitbahir Dergisi*, 18(1), 187-190. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4625795>
- Hafâcî, Ş. (Ed.). (1282). *Şifâ'ül-ğalîl fîmâ fî kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*. Matbaâtü'l-Vehbiyye.
- Harîrî, M. (Ed.). (1997). *Dürretü'l-ğavvâş fî evhâmi'l-havâş*, Dâru'l-Fikr.
- Hüseyn, M. (1402). *Kamûsi'l-Fârisiyye*. Dâru'n-Nahdati'l-Mısır.
- İbn Âdil, D. (Ed.). (1998). *Tefsîrü'l-lübâb*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Berrî, A. (1997). *fî't-Ta'rib ve'l-mu'arreb ve hüve'l-ma'rûf bi-Hâşiyeti İbn Berrî*, Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Düreyd, E. (1987). *Cemheretü'l-Luğa, nşr. Remzî Münîr el-Ba'lebekkî*. Dâru'l-İlmu'n li'l-Melâyîn.
- İbn Fâris, A. (Ed.). (1963). *eş-Şâhibî fî fıkhî'l-luğa*. Müessesetü Bedran.
- İbn Fâris, H. (Ed.). (1979). *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. Dâru'l-Fikr.
- İbn Kuteybe, D. (Ed.). (1398). *Ğarîbü'l-Kur'an*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Mâce, K. (Ed.). (1953). *es-Sünen*. Dâru'l-İhyâ' Kutubu'l-Arabiyye.

- İbn Manzûr, M. (1414). *Lisânü'l-'Arab* (3. bs.). Dâru's-Sadr.
- İbn Sîde, İ. (Ed.). (1417) *el-Muhassas*. Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- İbn Sîde, M. (Ed.). (2000). *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zâm*. Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, B. (1984). *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't- tefsîr*, Mektebetü'l-İslâmî.
- İbrâhim, M. vd. (1960). *el-Mu'cemü'l-Vasît*. Matbatu Misr.
- Jeffery, E. (1966). *The Foreign Vocabulary Of The Qur'an*. İntişarati Tus.
- Kemalpaşazâde, K. (1330). *Risâletün fî kelimâtü'l-muarrabe*. Selim Efendî Buhârî.
- Kuhi, A. (1391). Maneşinasi tarihi ve tevsifi Firdevs der Kur'ani Kerim. *Kur'ni Pejuhi Hesenen Dergisi*, 13(1), 81–112. https://cssq.ir/files/site1/user_files_218fa2/godadmin-A-10-2-136-5c8b6bd.pdf
- Muhibbî, F. (1994). *Kasdü (Sevâ'ü)'s-sebîl fimâ fî'l-luğati'l-Arabiyye mine'd-dahîl*. Mektebetü't-Tevbe.
- Mutarrizî, A. (Ed.). (1979). *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib*. Mektebetü Üsâme İbn Ziyâd.
- Necâ, İ. (1975). *Fıkhü'l-lugati'l-Arabiyye*. Matbaâtü's-Saâde.
- Râgıb el-İsfahânî, M. (Ed.). (1404). *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*. Dâru'l-Ma'rife, Lübnan.
- Seâlibî, A. (Ed.). (1422). *Fıkhü'l-luğa ve sırrü'l-Arabiyye*. İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî.
- Subhân, A. (1397). *el-Muarreb ve'd-dahîl fî'l-lugati'l-Arabiyye*. Câmîatü'l-Ezher.
- Süyûtî, C. (1998). *el-Müzhir fî ulûmi'l-luğa ve envâihâ*. Dâru'l-Kütubi'l-Arabiyye.
- Süyûtî, C. (Ed.). (1996). *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. Saîd el-Mendûb, Dâru'l-Fikr.
- Süyûtî, C. (Ed.). (trs). *el-Mühezzeb fî mâ vaka'a fî'l-Kur'an mine'l-muarrab. Tehâmî er-Râcî el-Hâşimî*. İhyâ'it-Turâsi'l-İslâmî.
- Şîr, E. (1988). *Elfâzu'l-Fârisiyye el-muarrabe* (2. bs.). Dâru'l-Arab.

- Şiteví, A. (2012). Eseru'n el-elfâzu'l-Fârîsiyye fi'l-lugati'l-Arabiyye-el-Elfâzu'l-fikhiyye numûzecen. *Havliyyet'u Külliyyet'i-Luġat'i-Larabiyye Dergisi*, 4(16), 2799-2920. https://bfag.journals.ekb.eg/article_24807.html
- Uġur, H. (2016). Kur'ân-ı Kerîm'deki Arapçalaşmış kelimeler-Türkçe kökenli kelimeler örneġi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 139 -156. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/24360/258224>
- Uneysî, T. (Ed.). (1932). *Tefsîru'l-elfâz ed-dâhiliyye fi'l-lugati'l-Arabiyye* (2. bs.). Mektebetü'l-Arab.
- Wâfî, A. (1957). *İlmu'l-luġa*. Mektebet'u Nahdat'i Mısr.
- Zâzâ, H. (1990). *es-Sâmiyyûn ve luġatuhum* (2. bs.). Dâru'ş-Şâmiyye.
- Zebîdî, M. (t.y). *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Dâru'l- Hidâye.
- Zeccâc, B. (1408). *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, Nşr: Abdülcelîl Abduh Şelebî. Âlemu'l-Kutub.

Kitap İncelemesi/ Book Review

Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria

Peter Willey, I. B. Tauris Publishers, London 2005, ss.321, ISBN: 1850434646.

Değerlendiren: Suat KAYMAK*

Şîa'nın bir kolu olan İsmâ'îliyye mezhebinin geleneği ve tarihi hakkında başta The Institute of Ismaili Studies bünyesinde yürütülenler olmak üzere pek çok çalışma yapılmıştır¹. Bu yazıda İsmâ'îlilerin siyasî, sosyal, itikadî ve kültürel yönlerine dair pek çok çalışmanın yapıldığı The Institute of Ismaili Studies'in desteğiyle Peter Willey tarafından hazırlanan *Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria* [Kartal Yuvası: İran ve Suriye'de İsmâ'îlî Kaleleri] isimli çalışma tanıtılacaktır.

İsmâ'îliler için kaleler, stratejik açıdan son derece önemli birer askerî üs niteliğinde olup buralarda eğitilen fedâîler ile pek çok hükümdar, devlet adamı ve âlime karşı suikastın yapıldığı tarihî kaynaklarda kayıtlıdır. Söz konusu zümre için kaleler sadece fedâî yetiştirilen yerler olarak kalmayıp İran'ın Elburz Dağları'ndaki Alamût Kalesi örneğinde olduğu gibi, birer yönetim merkezi görevi yapmışlardır. Kısacası kaleler, İsmâ'îliler için birer sığınma ve savunma alanlarıdır. Bu bakımdan İsmâ'îlilerin nazarında kalelerin son derece önemli olduğu aşîkârdır.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: suatkaymak@beykent.edu.tr, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0001-6804-6839

¹ 2000'li yılların başlarına kadar İsmâ'îlî tarihinin kaynak ve araştırma eserleri için şu önemli bibliyografya çalışmasına bakılabilir: Daftary, 2004.

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Çalışma; “Content [İçindekiler]” (s. IX-X), “List of Illustrations [Resimlerin Listesi]” (s. XI-XIII), “Preface [Ön Söz]” (s. XV-XXVII), “Early History of the Ismailis [İsmâ‘îlilerin Erken Tarihi]” isimli Giriş (s. 1-18), “The Rise and Fall of the Nizari Ismaili State [Nizârî İsmâ‘îlî Devleti’nin Yükselişi ve Düşüşü]” (s. 21-85) ve “The Castles of the Ismailis [İsmâ‘îlî Kaleleri]” (s. 89-267) isimli iki ana bölüm, “Appendices [Ekler]” (s. 267-307), “Bibliography [Bibliyografya]” (308-311) ve “Index [İndeks]” (s. 312-321) başlıklarından oluşmaktadır.

Daha önce aynı konuda *The Castles of the Assassins* [Haşşâşilerin Kaleleri] (London 1963) isimli bir kitap kaleme alan yazar, tanıtıma konu olan eserinin “Preface [Ön Söz]” kısmında kendisinden önce İsmâ‘îlî kaleleri üzerine yapılan çalışmalarla kendisinin bu konuya nasıl ilgi duymaya başladığı ve yaptığı araştırma gezilerini kısaca anlatmakta, araştırmaları sırasında desteklerini gördüğü kişi ve kurumlara teşekkür etmektedir.

“Early History of the Ismailis [İsmâ‘îlilerin Erken Tarihi]” isimli Giriş kısmında İsmâ‘îlilerin Hasan Sabbâh’a kadarki tarihleri ana hatlarıyla ele alınmaktadır. “The Rise and Fall of the Nizari Ismaili State [Nizârî İsmâ‘îlî Devleti’nin Yükselişi ve Düşüşü]” isimli birinci bölümde Hasan Sabbâh’ın ortaya çıkışı, Alamût hâkimiyeti, Suriye İsmâ‘îlileri ve Reşîdü’l-dîn Sinân, İsmâ‘îlilerin devlet teşkilatı ve inançları ile Moğolların Nizârî İsmâ‘îlî Devleti’ne son vermesi incelenmektedir. Ana hatlarıyla İsmâ‘îlîliğin ortaya çıkışı, yükselişi ve nihayetinde düşünün ele alındığı giriş ve birinci bölümün, kitabın konusunu teşkil eden İsmâ‘îlî kalelerinin önemini iyi anlaşılması ve konu bütünlüğü açısından yazıldığı söylenebilir.

“The Castles of the Ismailis [İsmâ‘îlî Kaleleri]” isimli ikinci bölümde, yazar İran ve Suriye’de bulunan İsmâ‘îlî kalelerini incelemektedir. Öncelikle İsmâ‘îlilerin kale stratejisini ele alan yazar, devamında Alamût vadisindeki kaleleri, Kûmis’teki dağ kaleleri, Ka’inat kaleleri, Kûhistân’ın müstahkem bölgesi, İsfahân ve Errecân kaleleri, Suriye dağlarındaki hisarlar ve Bedahşân ile Hunza bölgesindeki kaleleri incelemektedir. Yazar, 1959-2000 yılları arasında 24 defa Orta Doğu, Pakistan ve Orta Asya’daki İsmâ‘îlî kaleleri ile diğer mahallerini bulmak ve tanımlamak amacıyla arkeolojik ve tarihî araştırma gezileri düzenlemiştir. Bu gezilerin neticesinde de İsmâ‘îlilerin İran ve Suriye’de hüküm sürdüğü bölgelerdeki kaleler ve hisarlar tespit edilmiştir. Eserin bu bölümünde söz konusu gezileri detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Gezdiği bölgelerin fotoğraflarını yanı sıra harita ve planlarla

da eserin önemini arttırmıştır. Ayrıca gezilerden elde ettiği bilgileri yer yer tarihî kaynaklar ve araştırma eserleriyle de desteklemiştir.

“Appendices [Ekler]” başlığı altında dört ek bulunmaktadır. P. Willey’in 1959-2004 yılları arasında Ortadoğu, Pakistan ve Orta Asya’da tarihî ve arkeolojik araştırmaları için yaptığı yolculukların listesinin yer aldığı “Research Expeditions led by the Author [Yazar Tarafından Yönetilen Araştırma Yolculukları]” (s. 268-269) isimli birinci ekte yazarın başında bulunduğu araştırma ekibiyle 1959-2000 yılları arasında Orta Doğu, Pakistan ve Orta Asya’daki İsmâ’îlî kaleleri ile diğer mahallere yaptığı 24 arkeolojik ve tarihî araştırma gezisinin listesi ile 2001 ve 2004’teki İsmâ’îlîlerle ilgili yayımları verilmektedir.

“List of Ismaili Castles and Fortifications [İsmâ’îlî Kale ve Hisarlarının Listesi]” (s. 270-276) isimli ikinci ek yer almaktadır. P. Willey, Adrianne Woodfine ve araştırma ekibinin İran ve Suriye’de İsmâ’îlîlerin hâkim oldukları muhtelif bölgelere yaptıkları seyahatler neticesinde oluşan, İran’ın Alamût Vadisi, Rûdbâr, Kumîs, Güney Hazar Bölgesi, Kûhistân (Kâ’in’in Kuzeyi, Güneyi ve Doğusu), İsfahân, Errecân ile diğer bölgeleri ile Suriye’nin Cebelü’s-Summâk ve Cebelu Behrâ (Cebelu Ensâriyye)’da İsmâ’îlîlerin mukim olduğu büyük kale, kale, hisar ve gözetleme kulesinin isimleri, yaklaşık konumları ve ilk kez hangi yıl keşfedildikleri aktarılmaktadır. Burada 152 kale ve surun listelendiği görülmektedir.

Sonrasında Rosalind A. Wade Haddon’a ait “Ismaili Pottery from the Alamut Period [Alamût Döneminde İsmâ’îlî Çanak Çömleği]” (s. 277-287) isimli makale üçüncü ek olarak verilmiştir. Bu makalede British Museum’daki Willey koleksiyonundan ve onun kişisel koleksiyonunda Ayin, Alamût, Andej, Seng Kalesi, Çilisdari, Dozdaksar, Hanarak, Key-Ghrobad, Lal, Lemeser [Lemmeser], Mansûriyye, Nevisar Şâh, Samirân, Şirkûh, Şîrine, Horâsân, Kûhistân, Kehf gibi İran ve Suriye’de keşfedilmiş bulunan İsmâ’îlîlere ait çanak çömlekler anlatılmaktadır.

Dördüncü ek olarak da Hussein Hamdan ve Aram Vardanyan tarafından hazırlanan “Ismaili Coins from the Alamut Period [Alamût Döneminde İsmâ’îlî Sikkeleri]” (s. 287-307) isimli makaleye yer verilmektedir. Bu makale, Muhammed b. Bozorg-Ummid’e (532-557/1138-1162) ait 17 dînâr, el-Hasan’a (557-561/1162-1166) ait iki dînâr, Nûrû’d-dîn Muhammed b. el-Hasan’a (561-607/1166-1210) ait üç dînâr, Celâlû’d-dîn el-Hasan

b. Muhammed'e (607-618) ait üç dînâr, Alâ'ü'd-dîn Muhammed b. el-Hasan'a (618-653/1221-1254) ait 10 dînâr ve yedi dirhem ile Behrâm ed-Dâ'î'ye (520-522/1126-1128) ait bir billon (alaşım para) olmak üzere toplam 43 sikkenin tanıtımı yapılmaktadır. Bu sikkelerden sadece 27 tanesinin görseline yer verilmiştir. Bu sikkeler arasında baskı yeri okunmayanlar dışındaki sikkelerin biri hâriç tamamı Alamût'ta darp edilmiştir. Bununla birlikte sikkelerin biri hariç tamamında Alamût ismi yerine buranın lakabı olan *Kursî ed-Deylem* ismi sikkelere yazılmıştır. Alâ'ü'd-dîn Muhammed b. el-Hasan'a bir sikkede ise Alamût yerine *Beldetü'l-ikbâl* yazılmıştır. Behrâm ed-Dâ'î'ye ait olan bir sikke ise Bâniyâs'ta darp edilmiştir.

Sonuç olarak, İsmâ'îlîlerin sığınma ve savunma amacıyla kalelerde ve hisarlarda varlıklarını sürdürdükleri dikkate alındığında *Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria*'nin söz konusu zümrenin tarihi açısından son derece önemli bir araştırma olduğunu söylemek mümkündür. Peter Willey tarafından 1959-2000 yılları arasında Orta Doğu, Pakistan ve Orta Asya'daki İsmâ'îlî kaleleri ile diğer mahallerini ortaya çıkarmak amacıyla yapılan 24 araştırma/keşif gezisinin neticesinde kaleme alınan çalışmanın İsmâ'îlî tarihi araştırmalarının temel başvuru kitapları arasında yerini alacağı muhakkaktır.

Kaynakça

Daftary, F. (2004). *Ismaili Literature: A Bibliography of Sources and Studies*. I. B. Tauris Publishers, London.

Willey, P. (2005). *Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria*, The Institute of Ismaili Studies. I. B. Tauris Publishers, London.

Kitap İncelemesi/ Book Review

The Sacred Republic: Power and Institutions in Iran

Mehran Kamrava (Ed.), London: C. Hurst & Co. Publishers, 2023, s.400, ISBN: 9781787389519

Reviewer: Mehmet Akif KOÇ*

In contemporary academic studies concerning post-revolutionary Iran, scholarly attention predominantly gravitates towards dissecting aspects such as foreign policy strategies, military endeavors, the intricacies of the nuclear program, and the socio-political dynamics. However, there exists a notable oversight regarding the comprehensive examination of the institutional framework that underpins the Islamic Republic. Hence there is a significant need to delve deeper into the state-bureaucratic attributes of the nation to gain a more holistic understanding of its governance mechanisms.

Addressing this scholarly lacuna, a recent publication emerges as a noteworthy contribution to the discourse. Authored by well-known Iranian scholars and edited by Professor Mehran Kamrava, a prominent figure renowned for his extensive works in Iranian studies, conflicts analysis, international politics, and the modern

---

* Ph.D. Candidate, Middle East Studies. Social Sciences University of Ankara (ASBU), akifkoc@hotmail.com, Ankara, Turkey, ORCID:0000-0001-5179-6027.

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

history of the Middle East, this volume meticulously explores the power dynamics and institutional architecture within Iran. By synthesizing diverse perspectives and leveraging rigorous analytical frameworks, this publication endeavors to shed light on the often-overlooked dimensions of Iran's governance structure. Through precise examination and critical inquiry, it seeks to provide nuanced insights into the complex interplay between state institutions, bureaucratic mechanisms, and the broader socio-political landscape of the Islamic Republic.

Comprising ten chapters, the book undertakes a comprehensive examination of the institutional framework within the Islamic Republic of Iran. In the first chapter, Mehran Kamrava, as the editor of this seminal volume, spearheads the discourse by delving into the intricate dynamics of power and institutions within Iran. Kamrava navigates through theoretical debates that underscore the interconnections between the state apparatus, mechanisms of power, and the overarching institutional framework and elucidates the positioning of the book within the broader landscape of relevant literature.

Shireen Hunter in the second chapter of the book undertakes a nuanced analysis of the ruptures and continuities within Iran's socio-political landscape. By juxtaposing the pre-revolutionary state-society relations with the institutional structure of the Islamic Republic, Hunter offers a compelling examination of the transformative shifts that have occurred in Iran's governance framework. She describes the Shah era under the impact of those dynamics: state ideology (Iranian nationalism and modernism), the culturally growing duality, unmet economic expectations and finally the emerging leftist-Islamist coalition following the 1953 coup d'état. Hunter's analysis sheds light on a fascinating aspect of the Iranian Revolution's transition to an 'Islamic' paradigm —the involvement of the secular and liberal opposition: "*The more liberal and mostly secular groups that supported Mossadegh convinced Western powers that the Shah's removal would not much change Iran's politics, and that whatever changes took place would be for the better. However, since all these groups used Islamic vocabulary and accepted Khomeini's leadership, the revolution acquired an Islamic character.*" (p. 31)

In Arang Keshavarzian's third chapter, a compelling discourse unfolds surrounding the intricate nexus among elections, mass protests, and political representation within the context of what he terms an "electoral republic" (p. 64) given the current sociological realities of Iran. Keshavarzian also highlights the opinion of "The state has used mass participation to address the elite deadlock" which represents a remarkable form of state-society relations for modern republics.

In the fourth chapter authored by Shahram Akbarzadeh and Mahmoud Pargoo, the focus shifts to examining the complex interplay of risks and rewards associated with elections within the authoritarian framework of the Islamic Republic. The chapter elucidates the challenges faced by the regime in effectively managing electoral processes, highlighting the paramount importance of elections in maintaining both legitimacy and control. To navigate this delicate balance, the regime relies on its influential constitutional bodies to meticulously orchestrate and vet candidates, ensuring the perpetuation of benefits for the existing religious and political elites.

In his exclusive focus of the fifth chapter, Mojtaba Mahdavi delves deeply into the pivotal concept of *velayat-e faqih*, which has profoundly shaped the political landscape of the Islamic Republic for almost half a century. Mahdavi employs Khomeini's renowned aphorism, "There is no difference between the guardianship of a nation and the guardianship of the immature," (p. 89) to underscore the political elites' perspective on the relationship between the state and society. Through this lens, Mahdavi offers a nuanced analysis that illuminates the ideological underpinnings and practical implications of *velayat-e faqih*, providing valuable insights into its enduring influence on Iranian governance and state-society dynamics.

Subsequent chapters provide detailed examinations of the critical institutions that constitute the Iranian political system. In the sixth chapter authored by Goncheh Tazmini, focus is directed towards the Presidency, offering comprehensive insights into its functions and significance within the broader governance framework. Alireza Raisi, in the seventh chapter, delves into the role and dynamics of the Majlis (Parliament), shedding light on its legislative powers and its

impact on Iranian politics. Finally, in the eighth chapter authored by Hamideh Dorzadeh, attention is devoted to the Judiciary, elucidating its structure, functions, and its pivotal role in upholding legal order within the Islamic Republic.

In the ninth chapter, Alireza Eshraghi and Amir Hossein Mahdavi undertake a compelling exploration of a distinctive and noteworthy revolutionary institution: Sepah-e Pasdaran, also known as the Islamic Revolutionary Guards. Their analysis traces the evolutionary trajectory of this formidable elite army, elucidating how it gradually extended its political influence and economic footprint across various sectors of the country. Moreover, Eshraghi and Mahdavi illuminate the pivotal role played by Sepah-e Pasdaran as a potent instrument for advancing the Islamic Republic's interests on both domestic and international fronts.

Final chapter authored by Abdolrasool Divsallar delves into the intricate web of foreign policy institutions within Iran, offering a nuanced exploration of the complex policy-making machinery at play. Divsallar not only examines the coordination and arbitration processes among key institutions, including the Presidency, the Foreign Ministry, the Office of the Supreme Leader, the Quds Force of the Revolutionary Guards, and the Supreme National Security Council, but also sheds light on the contributions of lesser-known actors such as the think tank community and influential religious institutions.

Divsallar provides a comprehensive understanding of the diverse array of stakeholders involved in shaping Iran's foreign policy landscape. He also concludes a significant point for the Supreme Leader's unique role within the system: "*Weak foreign policy institutions help the supreme leader to always occupy the most powerful position with respect to the country's foreign policy. The current institutional model reinforces the significance of the supreme leader's role as an arbitrating power which guarantees the survival of the political system*" (p. 256).

In conclusion, this volume offers a deeply insightful examination of Islamic Republic of Iran's political system, encompassing its

implementation, evolution dynamics, and state-society interactions, alongside inter-institutional dynamics. It provides a rich perspective for analyzing the dynamics of continuity and change, spanning from the Pahlavi era to the establishment of the Islamic Republic, thereby enriching readers' understanding of Iran's socio-political trajectory across historical epochs.

İran Çalışmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4370)

Yayın Esasları ve Yazım Kuralları

a) Yayın Esasları

Yayınlanmış yazıların her türlü hakkı “İran Çalışmaları Dergisi”ne aittir. Dergide yayınlanmış yazılardan kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Dergide yayımlanan makaleler başka bir yerde yayımlanamaz. Daha önce herhangi bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere herhangi bir yere gönderilmiş çalışmalar dergide yayımlanmaz. Dergide Türkçe ve İngilizce dilinde makaleler yayınlanmaktadır. Yazarlar makalelerin telif hakkını telif formunu imzalayarak dergiye devreder. Dergi yazarlardan hiçbir aşamada hiçbir ücret talep etmemektedir. Dergimiz açık erişim politikasına sahip olup okuyuculardan da erişim için ücret talep etmemektedir.

Aşağıda belirtilen yazım kuralları ve şablona göre hazırlamış olduğunuz çalışmalarınızı dergiye göndermek için ilk önce ana sayfada bulunan “makale gönder” butonuna tıklamanız gerekmektedir. Daha sonra sistem size ait bir hesap açmak için yönlendirecektir. İstenilen bilgileri girdikten sonra hesabınız oluşturulacaktır. Hesabınız oluştuktan sonra çalışmanızı “Word” formatında sisteme yüklemeniz gerekmektedir. Eğer hali hazırda Dergipark’a üyeliğiniz varsa yeni bir hesap oluşturmaya gerek kalmadan çalışmanızı sisteme yükleyebilirsiniz.

b) Genel Kurallar

- 1) Dergiye gönderilen makaleler, atıf ve kaynakçalar dahil en az 6000 en fazla 9000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri ise en az 750 en fazla 1500 kelime olmalıdır.

- 2) Makalelerde 200-250 kelime arasında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet için başlık Türkçe’de “Öz”, İngilizce’de “Abstract” şeklinde yazılmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.
- 3) Yazılar Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. İhtiyaç duyulduğunda kullanılan dipnotlar ise 10 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Makalenin İngilizce ve Türkçe ana başlığı 14 punto yazı boyutu ile yazılmalı diğer tüm alt başlıklar 12 punto ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve Kaynakça başlığı ortalanarak yazılmalı geri kalan Tüm başlıklar sola yaslı şekilde olmalıdır. Paragraf başları da sola yaslı bir şekilde olmalı paragraf başlarında ayrıca girinti olmamalıdır.
- 4) Sayfa kenarları her dört taraf için de 2,5 cm olmalıdır.
- 5) Makale sonunda yararlanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir. İngilizce yazılan makaleler için “References” başlığı kullanılmalıdır. Kaynakça başlığı yeni bir sayfadan başlamalıdır.
- 6) Makale yazarlarının ORCID numaralarının bulunması zorunludur. Bu kural çok yazarlı makaleler için de geçerlidir. ORCID numarası hakkında daha fazla bilgi almak ve numaranızı edinmek için <https://orcid.org/> adresini ziyaret edebilirsiniz.
- 7) Makalelerde yazarın adı soyadı makale başlığının altına sola dayalı şekilde yazılır. Yazar ismine yıldızlı dipnot verilir ve dipnota yazarın unvanı, bağlı olduğu üniversite veya kuruluş, çalıştığı departman bilgisi, eposta adresi ve ORCID numarası yazılır. Çoklu yazarlarda bu işlem her bir yazar için ayrı ayrı yapılmalıdır ve yazar sırasına dipnot yıldız işareti artırılmalıdır.
- 8) Makalelerde başlıklar numaralandırılmalı ve ilk başlık “1. Giriş” başlığı olmalıdır. “1. Giriş” başlığından sonraki ana başlıklar numarayı takip etmelidir. Alt başlıklar için de 1.1., 1.2. gibi numaralandırma yapılmalıdır. Sonuç başlığı dahil olmak üzere bütün başlıkları numaralanmış olmalıdır.
- 9) Makale içinde kullandığınız tablo, şekil, fotoğraf vb. bütün materyalleriniz numaralandırılmalıdır. Örneğin; Tablo 1; Şekil 2 vb biçiminde materyalin üstünde sola dayalı şekilde bulunmalıdır. Bu ibarelerin bir alt satırına materyalin başlığı italik şekilde yazılmalıdır. Metin içinde

tablolarınıza atıfta bulunmanız gerekmektedir. Materyalin altına italik şekilde “Not.” yazılıp devamında kaynağı APA metin içi kuralına göre belirtmelisiniz. Kaynağı ayrıca kaynakçada da bulunmalıdır.

- 10) Her makalenin sonunda beyan bilgisi yer alır. Burada çalışma ile ilgili etik kurul kararı, mali destek, katılımcı rızası, çıkar çatışması ve telifle ilgili bilgilere yer verilir. Bu bilgiler makale gönderilirken verilmemeli, makale kabul edilirse mizanpaj aşamasında yazardan istenir.

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle APA 7. sürüm (American Psychological Association) referans sistemine geçmiştir

c) Yazım Kuralları

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle **APA (American Psychological Association) yazım** Stilinin en güncel hali olan **7. Sürüm** referans sistemine geçmiştir. Dergimiz bu kuralları herhangi bir değişiklik yapmadan olduğu gibi kabul etmiştir. Cilt 5 Sayı 1 itibariyle artık APA 7 kuralları geçerlidir.

Buna göre; atıflar APA stiline uygun olarak metin içinde gönderme şeklinde verilir ve makalelerde gerekmedikçe sayfa altı dipnot kullanılmaz. Sadece herhangi bir noktayı açıklama ihtiyacı hissedildiğinde sayfa altı dipnot kullanılabilir. Dipnotlarda yapılan atıflar da APA stili kurallarına uygun olarak verilmelidir.

APA 7 ile atıf verirken dikkat etmeniz gereken önemli ve güncel hususlar şunlardır:

- 1) Metin içinde gönderme yaparken üç ve daha çok yazarlı yayınlarda sadece birinci yazarın soyadı yazılmalıdır. Diğer yazarlar makalenin diline göre “et al.” veya “vd.” kısaltması ile belirtilir.

Örneğin; Baykal vd. (2014) veya (Baykal vd., 2014) şeklinde yazılmalıdır. İki yazarlı çalışmalarda iki yazarın da soyadı yazılır ve aralarına “&” simgesi konur. Örneğin; “(Yeşil & Dinler, 2020)” veya “Yeşil ve Dinler (2020)’e göre..” şeklinde olmalıdır.

- 2) Atıf vereceğiniz makalenin DOI numarası varsa kaynakçada mutlaka DOI’si verilmelidir. DOI verilirken “doi:” ifadesinin yazılması zorunluluğu kaldırılmıştır. DOI numarasının link şeklinde verilmesi gerekmektedir. DOI numarası yoksa erişim linki verilebilir.

- 3) Kaynakçada websitelerine yapılan atıflarda erişim tarihi ve ifadesi kaldırılmıştır. Erişim tarihi sadece gerektiği durumlarda verilebilir.
- 4) Güncel versiyonda yayınların basım yeri kaynakçadan çıkarılmıştır. Kaynakçada basım yerinin yazılması gerekmemektedir. Yayınevinin adının yazılması yeterlidir.
- 5) Kaynakçada çok yazarlı çalışmaların yazarları 20 kişiye kadar yazılmalıdır. 21. Yazardan sonrası “vd.” şeklinde belirtilmelidir.
- 6) Atıf verilen çalışmaların bazı bilgilerine ulaşılamayabilir. Örneğin dergilerin cilt numarası veya sayısı tespit edilemeyebilir. Bu durumlarda kaynakçada bu bilgiler hariç bütün bilgiler girilmelidir

Temel kaynaklar APA 7'ye göre metin içinde ve kaynakçada şöyle gösterilir:

ÖNEMLİ HATIRLATMA: Metin içi göndermelerde yararlanılan kaynağın **belli bir sayfasından faydalanılmışsa sayfa numarası mutlaka belirtilmelidir.** Websitesi gibi sayfa numarası olmayan kaynaklarda paragraf numarası verilmelidir. Sayfa numarasının belirtilmediği durumlarda kaynağın tümüne atıf verilebilir bu durumda eserin tümüne atıf yapıldığı anlaşılacaktır. Tüm kaynaklar için bu geçerlidir. Örneklerde sayfa numarasının yazılı olmaması sayfa numarası yazılmayacağı anlamına gelmemektedir.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Akdoğan, 2018, s. 18)

Metin içi gösterimi: Akdoğan (2018, s. 18-19)'a göre

Parantez içi gösterimi: (Küpeli, 2019, parag. 10)

Metin içi gösterimi: Küpeli (2019, parag. 10)

Tek Yazarlı Kitap

Kitap ismi italik ve **küçük harflerle** verilmelidir (Sadece **ilk harfi büyük** olmalıdır). Kitap isminin ardından yayınevi düz ve büyük harfle başlayacak şekilde verilmelidir. Ayrıca sadece yayınevinin adı yazılmalıdır. Yayın yeri verilmemelidir. Kitap, rapor, v.b. süresi yayınlarda yazar(lar), yayın tarihi, yayının adı, varsa baskı sayısı ve yayıncıya yer verilmeli; yayıncının bulunduğu şehir ve ülke bilgisi verilmemelidir.

Balcı, A. (2017). *Türkiye dış politikası ilkeler, aktörler ve uygulamalar* (2. bs.). Alfa Yayınevi.

Parantez içi gösterimi: (Balcı, 2017, s. 20)

Metin içi gösterimi: Balcı (2017, s. 20)'ya göre...

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

Parantez içi gösterimi: (Sapolsky, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Sapolsky (2017, s. 5)'e göre...

İki Yazarlı Kitap:

Svendsen, S., & Løber, L. (2020). *The big picture/Academic writing: The one-hour guide* (3. dijital bs.). Hans Reitzel Forlag. <https://thebigpicture-academicwriting.digi.hansreitzel.dk/>

Parantez içi gösterimi: (Svendsen & Løber, 2020, s. 14)

Metin içi gösterimi: Svendsen ve Løber (2020, s. 14)'e göre...

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Sadece ilk yazarın soyadı ve sonrasında “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

Balcı, A., Turan, Y., Kardaş, T., & Ediz İ. (2019). *İmparatorluğun Savaş Kararı: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Neden Girdi*. Kadim Yayınları.

Parantez içi gösterimi: (Balcı vd., 2020, s.20)

Metin içi gösterimi: Balcı vd. (2020, s. 20) çalışmalarında ...

Editörlü Kitap:

Torino, G. C., Rivera, D. P., Capodilupo, C. M., Nadal, K. L., & Sue, D. W. (Ed.). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119466642>

Parantez içi gösterimi: (Torino vd., 2019, s. 15)

Metin içi gösterimi: Torino vd., (2019, s. 15) 'ne göre...

Çeviri kitap:

Yabancı dilden Türkçe'ye çevrilmiş bir esere atıf verilirken yalnızca eserin orijinal dildeki yazarına atıf verilir (çevirmene atıf verilmez). Çevirmen bilgisi sadece Kaynakça'da yer alır. İsimin baş harfi nokta ardından soy isim yazılır.

Fromkin D. (2013). *Barışa son veren barış? Modern Ortadoğu nasıl yaratıldı.* (Çev. M. Harmancı). Epsilon Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 1989)

Parantez içi gösterimi: (Fromkin, 2013, s.20)

Metin içi gösterimi: Fromkin (2013, s.20)'e göre...

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas & P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Parantez içi gösterimi: (Plato, 1989, s. 30)

Metin içi gösterimi: Plato (1989, s. 30)'ya göre...

Makale

Makalelerde makale ismi küçük harflerle düz yazılmalı; dergi ismi büyük harfle başlayıp italik şekilde yazılmalıdır. Dergi cilt sayısı italik ancak sayı numarası parantez içinde düz olmalıdır.

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture*, 8(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

Parantez içi gösterimi: (Grady vd., 2019)

Metin içi gösterimi: Grady vd. (2019) 'e göre...

Cilt numarası olmayan dergideki makale:

Stegmeir, M. (2016). Climate change: New discipline practices promote college access. *The Journal of College Admission*, (231), 44–47. https://www.nxtbook.com/ygsreprints/NACAC/nacac_jca_spring2016/#/46

Parantez içi gösterimi: (Steigmeir, 2016, s.1 0)

Metin içi gösterimi: Steigmeir (2016, s. 10) 'e göre...

Sayı numarası olmayan dergideki makale:

Sanchiz, M., Chevalier, A., & Amadiou, F. (2017). How do older and young adults start searching for information? Impact of age, domain knowledge and problem complexity on the different steps of information searching. *Computers in Human Behavior*, 72, 67–78. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.038>

Parantez içi gösterimi: (Sanchiz vd., 2017, s. 23)

Metin içi gösterimi: Sanchiz vd. (2017, s. 23) 'e göre...

Makale numarası veya sayfa sayısı bulunmayan makale:

Butler, J. (2017). Where access meets multimodality: The case of ASL music videos. *Kairos: A Journal of Rhetoric, Technology, and Pedagogy*, 21(1). <http://technorhetoric.net/21.1/topoi/butler/index.html>

Parantez içi gösterimi: (Butler, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Butler (2017, s. 5) 'e göre...

Yayımlanmamış Tezler:

Harris, L. (2014). *Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders* [Yayımlanmamış doktora tezi]. University of Virginia.

Parantez içi gösterimi: (Harris, 2014, s. 140)

Metin içi gösterimi: Harris (2014, s. 140) 'e göre...

İnternet Kaynakları

-Eğer yazar ve yayın tarihi belliyse, soy isim ve yıl;

(Dinler, 2017)

-Yazar belli değilse “internet sitesinin adı” ve yıl;

(Aljezeera, 2014)

-Yazar ve yayın tarihi belli değilse site adı ve tarih yok” anlamına gelen “t.y ifadesi kullanılmalı (İnternet Sitesinin Adı, t.y.) şeklinde yapılmalı ve erişim adresi kaynakçada verilmelidir.

Gazete haberleri:

Carey, B. (2019, Mart 22). Can we get better at forgetting? *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/03/22/health/memory-forgetting-psychology.html>

Parantez içi gösterimi: (Carey, 2019)

Metin içi gösterimi: Carey (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı:

Ouellette, J. (2019, Kasım 15). Physicists capture first footage of quantum knots unraveling in superfluid. *Ars Technica*. <https://arstechnica.com/science/2019/11/study-you-can-tie-a-quantum-knot-in-a-superfluid-but-it-will-soon-untie-itself/>

Parantez içi gösterimi: (Ouellette, 2019)

Metin içi gösterimi: Ouellette (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı (yazarı belli olmayan)

Al Jazeera. (2021, Ocak 20). *Biden signs orders to end ‘Muslim ban’, rejoin climate deal, WHO*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/21/biden-signs-orders-nix-muslim-ban-rejoin-paris-climate-accord>

Aynı soyadlı yazarlar

Kaynakçada iki veya daha fazla aynı soyada sahip yazar varsa künyede ilk sırada geçen yazarların adının ilk harfi yıllar farklı olsa bile tüm göndermelerde kullanılır.

Kaynakça

Romer, D. (2006). *Advanced macroeconomics* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Romer, P. (1993). Idea gaps and object gaps in economic development. *Journal of Monetary Economics*. 32(3), 543-573. [https://doi.org/1.1016/0304-3932\(93\)90029-F](https://doi.org/1.1016/0304-3932(93)90029-F)

Metin içi gösterimi: D. Romer (2016) ve P. Romer (1993) çalışmalarında bahsedildiği gibi ...

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması durumunda sıralama ilk yazarın soyadına göre alfabetik olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Akdoğan, 2018; Dinle & Yeşil, 2021; Baykal, 2020; Küpeli, 2003)

Aynı yazara ait farklı çalışmalar aynı parantezde verilecekse, geçmişten güncele yıl sırası takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir kez yazılır.

Örnek: (Yeşil, 2007, 2015; Akdoğan, 2006)

Farklı türdeki çalışmalara nasıl atıf verilebileceğine APA'nın websitesinden ulaşılabilir. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

Yaptığınız atıfların buradaki kurallara göre verildiğinden emin olunuz.

Ayrıca kamuya açık olan Purdue Üniversitesi'nin Yazma Laboratuvarı'nın bu konudaki detaylı örnek ve açıklamalarından da faydalanılabilir. https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/apa_style/apa_formatting_and_style_guide/in_text_citations_the_basics.html

İngilizce makaleler için hiçbir değişiklik yapılmamıştır. Fakat Türkçe makaleler için bazı temel ifadelerin Türkçeleştirilmesi gerekmektedir. Aşağıdaki kurallar dergimize Türkçe gönderilen makaleler için geçerlidir.

Dergimize gönderilmiş Türkçe makaleler için kısaltmalar şu şekildedir:

- 1) Tek sayfaları ifade “p.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19)
- 2) Çoklu sayfaları ifade eden “pp.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Fakat sayfa numaraları arasına “-“ işareti konulmalıdır. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19-20)
- 3) Çok yazarlı çalışmalarda geriye kalan yazarları göstermek için kullanılan “et al.” kısaltması “vd.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 4) “&” simgesinin kullanıldığı yerlerde bu sembol aynı şekilde kullanılmaya devam edilmelidir. Sadece metin içi göndermede bu sembol yerine “ve” yazılır.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Dinler & Balcı, 2020)

Metin içi gösterimi: Dinler ve Balcı (2020) ‘ya göre...

- 5) Editör ve editörler kelimelerinin kısaltması olan “Ed.” ve “Eds.” kısaltmaları “Ed.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir
- 6) “Basım” anlamına gelen “edition” kelimesinin kısaltması olan “ed.” “bs.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca “1st ed.”, “2nd ed.” gibi basıkı numarasını belirten rakamlar da “1. bs.”, “2. bs.” şeklinde kullanılmalıdır.
- 7) “Ayrıca bakınız” anlamına gelen “see also” ifadesi “ayrıca bknz.” şeklinde; bakınız anlamındaki “see” ifadesi ise “bknz.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 8) Tezler için kullanılan “Unpublished doctoral dissertation”, “Doctoral dissertation” ifadeleri “yayımlanmamış doktora tezi”, “Doktora tezi” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 9) Ayların adları birebir çeviri şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; “January” “Ocak” “February” “Şubat” gibi.
- 10) “Note” ifadesi “Not” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.

- 11) Çevirmen anlamına gelen Translator kelimesinin kısaltması olan “Trans.,” “Çev.” olarak Türkçeleştirilmiştir.
- 12) Paragraf anlamına gelen “parag.” kısaltması aynı şekilde korunmuştur.

Dergimize gönderilen Türkçe makalelerde yazım ve imla bütünlüğünü sağlamak için aşağıdaki dilbilgisi kurallarına dikkat edilmelidir.

- 1) Arapça isimler okunuşları dikkate alınarak Türkçe imlâ ile yazılmalıdır. Örneğin “Mahmud” ismi “Mahmoud” şeklinde değil “Mahmud” biçiminde yazılmalıdır. Ancak bir ismin Türkçe imlası bilinemiyorsa İngilizce yazılışları kullanılabilir. Aynı isim için hem Türkçe hem de İngilizce imlâ kullanılmamalıdır.
- 2) Metin içi göndermelerde ve kaynakçada yer alan Arapça isimler alındıkları kaynakta nasıl yazıldıysa o şekilde muhafaza edilmelidir.
- 3) “el” takısı —paragraf başında olsa da— küçük harfle yazılmalıdır. “bin” ve “binti”nin de ilk harfi küçük yazılmalıdır. “el” takısından sonra “-“ (tire) işareti bitişik yazılarak kullanılmalı. Örnek: el-Sabah
- 4) Göndermelerde veya kaynakçada dergi ve gazete isimleri için ortak bir tercih kullanılmalıdır. Mesela “Voice of America”, “Voice of America News”, “VOA News”, “voanews.com” örneğinde olduğu gibi 4 farklı biçim kullanılmamalı; biri tercih edilip bütün metin boyunca onun kullanılması gerekmektedir.

THE JOURNAL OF
IRANIAN STUDIES
İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

VOL: 8 NO: 1 2024

E-ISSN: 2651-4370

Ümit Gedik

Phrase And Surface Structure in Semantic Trait: An Analysis of Signs in Marjan Farsad's Lyrics the Song of "Our Home"

Cafer Açar

Power Struggles in Iran After The Death of Nadir Shah Afshar and Karim Khan Zend's March to Power (1747-1763)

İbrahim Çetin & Mevlüt Akçapa

Iran-Russia Relations After The Cold War: Encouraging and Limiting Factors

Elif Polat

Liberal Opposition against Mohammad Reza Shah in Iran: Nationalist Front Movement

Hasan Akreş

Persian Words in The Quran and Fasih Arabic

